IVO ANDRIQ

PËRMBLEDHJE
TREGIMESH TË ZGJEDHUNA

„MUSTAFA BAKIJA"
1954

Ivo Andriq

Përmbledhje tregimesh të zgjedhuna

„MUSTAFA BAKIJA"
Prishtinë 1954

Përkëthyen

Hilmi Thaçi dhe Hasan Kaleshi

PARATHANJE

Asht vështirë dhe delikate me shkrue për nji shkrimtar kaq suptil, si âsht Ivo Andriqi, i cili bashkë me Kërlezhën ndodhet në krye të prozës bashkëkohore jugosllave. Kjo për mâ tepër sepse hullija e jetës dhe e veprimtarís tij ende nuk ka mbërrijtë cakun përfundimtar, por përkundrazi, pikërisht në këto vjetët e mbasluftës gjindet në pikën kulminante. Figura letrare dhe artistike e Ivo Andriqit nuk mund të përmblidhet definitivisht, sepse ai ende âsht tue krijue. Por që lexuesit shqiptar t'a njohin punën e deritashme krijuese t'Ivo Andriqit, aq mâ parë se na, në këtë përkëthim, tash për tash, po paraqesim vetëm nji libër nga tregimet e zgjedhuna, jemi të mendimit se rasti i botimeve të këtyne tregimeve të tija âsht i volitshëm për këtë punë! Mendojmë se parathanja do t'u ndihmojë lexuesëve tanë — të cilët tash po fillojnë t'a ndjejnë dhe t'a krijojnë shijen letrare këtu — që t'a kuptojnë sa mâ mirë veprën e Ivo Andriqit, prandej këtu do të flitet edhe për veprat të cilat nuk kanë mujtë me hy në këtë përmbledhje, sepse shpresojmë se do t'a ndriçojmë deri diku fizionomín letrare e artistike të tij. Për këtë arsye, tue folë për Andriqin dhe për artin e tij, pashmangshëm na duhet të cekim edhe problematikën e krijimit letrar.

*

Ivo Andriqi ka lé me 10 tetor 1892 në Travnik. Kur ishte në moshën e fëminís, prindët iu shpërngulën në Vishegrad, qytetin me nji popullsi muslimane e serbo-orthodokse, i vjetruem në të gjithë mënyrën e jetës, i përziem në pejsazhin e vet, mospërfillës ndaj të gjitha çudinave t'organizimit dhe të teknikës, e cila po zhvillohesh përpara syve të tij dhe hovshëm po ndryshonte pamjen e rendin e tij. Këtu u rrit Andriqi, këtu muerr mësimet e para. Mâ vonë kur ndiqte mësimet në gjimnazin e Sarajevës, këthehesh këtu çdo verë.

Këtu, në Vishegradin muslimano-orthodoks, Andriqi muerr përshtypjet dhe përvojat e para mbi njerëzit, popullin, shoqnín, drejtësín dhe padrejtësín, mbi dashunín dhe urrejtjen, mbi luftën e natyrës dhe mbi ligjin e fatit që ka në dorë vullnetin dhe fuqín e njerëzve.

Në vjetin 1903, kur rinís së shkollave të mesme të Bosnës i kishin gufue hovshëm idealet e shlirimit të plotë kombëtar e në nji masë mjaft të madhe edhe shoqnor, me aksion direkt revolucionar, Andriqi i filloi mësimet e mesme në gjimnazin e Sarajevës. Në kohën e krizës s'aneksimit, ky acarim politik-kombëtar midis nxânësave të shkollave të mesme shpërtheu me të gjith vrullin. Në këtë kohë Andriqi merr pjesë aktive në këtë luftë dhe menjiherë dallohet midis të parëve, e shka âsht për t'u theksue, dallohet si pris i njij drejtimi, deri n'atë kohë memzi të dukshëm: sërbo-kroat, jugosllav. Fundi i fundit, kjo âsht krejt e natyrëshme. Me familje dhe me edukim katolik, kurse i rritun vetëm midis njerëzve musliman dhe orthodoks të Bosnës lindore, n'afërsí me Sërbín dhe Malin e Zi, kah ishin drejtue të gjitha dëshirat, qysh se fëmi, ai duhesh të kish krijue nji botëkuptim në vetëvehte se — muslimanë, orthodoksë, katolikë janë nji gjâ e vetme. Shpejt duel në dritë se grupi me idé të këtilla âsht mâ revolucionar dhe mâ aktiv se grupet tjera. Diskutimet, demostratat, propaganda arsimore, mâ vonë edhe aksionet individuale teroriste me revolvera e bomba, e preokupojshin rinín e atëhershme shkollore mâ shum se sa libri. Nga kjo frymë lindi dhe u rrit e gjithë letërsija e lëvizjes „Mlada Bosna", nga e njajta lëvizje luftarake e cila mâ vonë e shtypi dorën e Gavrillo Principit për të bâ atentat kundër Ferdinandit.

Të njajta janë, dhe të njajtën rrânjë e kanë, fillimet letrare t'Andriqit. Vargu i lirë n'atë kohë ishte kulmi i frymës revolucionare në poezi. Andriqi, zaten, këtê e përdorte, me gjithëse shkruente vargje të butë, të prekshëm, të përshkuem me njifarë rezignacioni. Në të njajtën kohë boton nëpër fletore të ndryshme të rinís revolucjonare jugosllave artikuj me karakter kombëtar me frymë luftësije dhe mendime të cilat ishin kontrasti i plotë i vargjeve të tija.

Koha studenteske në Vjenë, Krakov dhe Zagreb mbas vjetit 1912 s'qe tjetër veçse vazhdimi i zhvillimit ideologjik dhe shpirtnor në bankën e gjimnazit, por në nji përpjestim mâ të gjanë.

Qysh me kohë, ndoshta që nga ditët e gjimnazit, Andriqi qe në listën e zezë të policís politike austriake. Porsa u shpall lufta, Andriqin e gjeti po ajo që gjeti shum të tjerë, të cilët, sikur ai, nuk ia duelën me ikë përjashta. Të nesërmen, mbas shpalljes së luftës me 29 korrik 1914, Andriqi u burgos në Split, ku kishte ndër mend me e kalue pushimin veror. Shpejt mbas burgimit, me shum të tjerë, e çuen në Shibenik, dhe prej andej në veri — në Maribor. Prej këndej, Andriqin e këthyen në Bosnë, në Zenicë. Burgimi zgjati afër nji vjet. Në vjetin 1915 e liruen nga burgu, por s'e lan krejt të lirë. I caktuen si vendbanimi, nën mbikqyrjen e vazhdueshme të policis, katundin e vogël Ovçarevo, afër Zenicës. Mâ vonë i lejuen të këthehet në Travnik. Gadi tri vjetë, Andriqi i kaloi në burg e në gjysëm lirí. Me 1917 e lëshuen krejt të lirë. Në kallnor të vjetit 1918 Niko Bartulloviqi, Ivo Andriqi, dhe Dr. Vladimir Qoroviqi nxuerrën revistën „Književni jug" në të cilën bashkëpunojshin Kroatë, Sërbë jo vetëm nga Austro-Ungarija, por edhe nga Beogradi, madje edhe Sllovenë.

Mbas mbarimit të luftës, Andriqi kreu studimet në Grac dhe doktoroi në tezën mbi punën kulturore të Françeskajve të Bosnës. Mbas kësaj, fillon kariera e tij diplomatike deri në fillimin e luftës së dytë botnore. Gjatë okupacjonit ka jetue i tërhequn në Beograd, kurse mbas shlirimit filloi menjiherë aktivitetin e tij letrar. Kongresi i parë i shkrimtarëve të Jugosllavís, Andriqin e zgjodhi si kryetar të Lidhjes, të cilën zgjedhje e përsëriti edhe Kongresi i dytë i mbajtun në Zagreb në vjetin 1949. Për meritat e mëdha në lamën e letërsís dhe në rilindjen kulturore të popujve tanë, Presidiumi i Kuvendit popullor i RFPJ e dekoroi Andriqin, vjetin e kaluem, me Urdhënin e klasës së parë për merita ndaj popullit.

* * *

Vepra e Andriqit para Luftës së parë botnore âsht e vogël: disa vjersha origjinale, disa përkthime nga Volt Vitmen, nga poetët slloven dhe nga Strindberg, të shpërndame nëpër revista në teritorin e Austro-Ungarís, si edhe disa artikuj me thema aktuale me karakter kombëtar. Por libri „Ex Ponto", i cili duel në dritë në vjetin 1918 zgjoi komentime të gjalla si midis publikut, ashtu edhe midis qarqeve letrare, ai paralajmëroi shkrimtarin e madh. Këto, në të vërtetë, janë shënime, të marruna në ditët mâ të vështira t'Andriqit nëpër burgje, copa letrash, pa rregull, ashtu si i sillte ndonji çast garrameti ose ngushllimi.

Në muejt e fundit të Luftës së parë botnore, Andriqi krijoi veprën e parë letrare triptikonin „Udhëtimi i Gjerzelez Alis" (Gjerzelezi në han, Gjerzelezi n'udhë, Gjerzelezi në Sarajevë). Tue depërtue thellë në të kaluemen e Bosnës, ai nuk përshkruen nji kolektiv njerëzish, por trimin legjendar Gjerzelez Alin, të cilin, në kundërshtim me kangët dhe legjendat, e bân njeri të thjeshtë, në rrethin e përditshëm me aspirata njerëzore të thjeshta.

Në këtë triptikon, Andriqi ka tregue tri ndodhinat e Gjerzelez Alís në lidhje me tri gra-me Venecijanen e panjoftun në Vishegrad, me magjupen Zemka në Priboj, dhe me Katinkën në Sarajevë.

Në periudhën midis dy luftnave botnore, në edicionin e shtëpís botuese „Srpska Književna zadruga" kanë dalë në dritë tre libra tregimesh, në vjetin 1924, 1931 dhe 1936.

Tregimet e Ivo Andriqit janë të lidhuna lokalisht me jetën e Bosnës e të Hercegovinës, dhe në pjesën mâ të madhe me jetën e muslimanëve dhe katolikëve. Motivet janë nga nji rreth i cili âsht nji thurrje dhe ndërlidhje e pazgjedhëshme gjaku e kulture, ku janë ndeshë dhe shkrî çuditshëm kombe, fena dhe sekte, në nji teren i cili edhe sot e kësaj dite âsht përziemja mâ e koklavitun e ndryshimevet psikologjike dhe etnike. Andriqi zgjedh dhe përpunon, në pjesën mâ të madhe, jetën e atyne shtresave, të cilat, brez mbas brezi dhe me traditë të gjatë, janë lodhë e tëhollue mâ së shumti psikologjikisht. Ndoshta edhe këtu duhet kërkue shpiegimi pse Andriqi âsht ndalë pak në botën orthodokse. Mund të jetë që edhe mâ së pakti atê e njeh.

Por, âsht mâ e besueshme se arsyeja e kësaj mund të jetë se këta njerëz, në të vërtetë, mund të jenë mâ pak objekt studimi të tij psikologjik. Të shtypun në pjesën mâ të madhe gjatë historís, ata kanë mbetë edhe mâ primitiv, dhe prandej edhe mâ të thjeshtë për t'u studijue. Turqit dhe katolikët, nga të cilët të parët kanë në gjak suptilitetin e racës së vjetër dhe kulturën sensuale orientale, kurse të dytët, të forcuem dhe të pasunuem nëpër qytete e të zbutun shpirtnisht me traditën e fretënve françeskan, janë shum mâ të komplikuem edhe në jetën edhe në psikologjin e tyne. Turqit aziatikë, që kanë ardhë në këto vende si pashallâr ose aventurierë, hoxhallâr të dijshëm, të cilët janë të koruptuem e të djallzuem; muslimanët e Bosnës, të cilët kanë depërtue midis Turqve në saje të pasunís, të trimnís apo të zullumit; kurse nga katolikët pasunikë dhe aristokratë të kalbun të kasabave, fretën primitiv — janë njerëz të lidhun çuditshëm me disa vetija të përbashkëta që parakalojnë në tregimet e Ivo Andriqit.

Bosna të cilën e pikturon Andriqi, e shiqueme nga jasht, nuk âsht aspak vend gazmendi, madje as aq piktoreske dhe lara-lara. Asht e randë dhe e errtë, plot me shproporcione, dhe e palëvizshëme. Ky âsht nji „vend i errtë dhe malor, me pejzazhe të shpërndame, me nji klimë të hazdisun" dhe të gjitha çfaqjet dhe fuqít elementare dalin në pah disi mrroltë dhe kobshëm edhe atëherë sjellin ose duhet të sjellin mirëqenje. Lumejt janë plot zall, vërshues, me rrjedhje të vrullshme, thahen në verë, kurse ngrihen në dimën. Të rralla janë ditët e qeta, të këthjellta plot dritë dhe blerim të njomë. As jeta nuk âsht e lehtë nuk ka në të as gjanësí, as ledina të vërteta ose rrafshina të gjana, as drejtim të përcaktuem që të çon në qëllimin e kërkuem njerëzor. Rrugët janë të pasigurta dhe të randa, çdo çast gurishtat ndërpresin tokën e mugtë dhe barin; „hyp, hyp, e këputesh, si me hypë në qiell, e kur, tashmâ, ke hypë, prap nuk ka kurrgjâ: gurishtë dhe rrëpinë e ré."

E huej dhe e pakuptueshme edhe për Lindjen edhe për Perendimin qëndron kjo Bosna e Andriqit, qëndron gadi jasht botës, shurdhe, përtace me trup e me shpirtë, e mrroltë, pa kurrfarë jete të vërtetë në vetëvehte. E vetmja gjâ e bukur dhe tërheqëse që ndodhet aty âsht ndonji hollësí thjeshtësisht orientale, e sjellun rastësisht këtu, në trajtën e ndonji objekti t'arkitekturës ose ndonji hollësí e urtësís orientale e ndonjij dervishi plak ose ndonji urë ngashnjyese apo egzotika e dashunís.

Ajo që tregimeve të Andriqit u jep nji ngjyrësí të gjallë janë hollësít e shumta në pikturim dhe në të folun, të cilat Andriqi nuk i trillon, por i gjen nëpër kronikat e vjetra të kuvendeve katolike në Kreshevë, Fojnicë dhe Sutjeska si dhe në sixhilat e udhëpërshkrimet turke. Por të gjitha këto janë vetëm aspekte të jashtëme, përdorim me mjeshtri i burimeve të vogla për nji dekor sa mâ besnik e pituresk. Ndryshimi midis tij dhe shum novelistave tjerë të mâparshëm të Bosnës e Hercegovinës âsht pikërisht në faktin se kjo besnikí mjeshtri të rrallë pikturues në për-

shkrimin e kostumeve, të folunit, lëvizjeve nuk ka qenë për te pika kryesore dhe e fundit e veprës së tij artistike, por vetëm nji mjet ndihmës. Andriqi ka marrë me shkrue mbi Bosnën dhe mbi njerëzit e saj pikësëpari nga ana psikologjike dhe ka dhanë njeriun si individ dhe njerëzit si kolektiv ashtu si kanë le dhe si janë rritë, me aspiratat e tyne të vogla, por të fuqishme. Dhe vetëm në këtë mënyrë ai ka mujtë të depërtojë në këtë lamsh të kësaj bote të diferencueme në pikëpamjen kulturore, ka muejtë të shenojë variantat dhe tek e mbrama, të mërrijë te të parët e vet. Tue mos ia lëshue frenat fantazís, por tue e kontrollue me hollësina historike të përmbledhuna, me seriozitetin e njij shkencëtari, ai dishiplinon mendimin e vet që të zhytet në ngjarjet konkrete, të vërteta. Dashunija e tij ndaj historís âsht mishnue edhe sepse puna e tij e rikrijuesit e ka lidhë për nji periudhë dhe për nji rreth të veçantë, jashtëzakonisht karakteristike: për periudhën e shkrimjes së racave dhe fenave në Bosnë.

Për procesin e krijushmenís së Ivo Andriqit mund të na shërbejë si shembull karakteristik tregimi i tij „Ura mbi Zhepë". Ky âsht nji tregim i shkurtë. Por nga ky mund të dali në pah akti krijues i auktorit të saj. Se si i ka ra ndër mend ideja e parë, thuhet në mënyrë diskrete në mbarim të tregimit, ku Andriqi me përzemërsí e flakë poetike i shpreh mirënjohjen urës së gurit, e cila e ka freskue nji ditë vere. Se kush e ka ndërtue urën, këtë ka muejtë t'a shenojë edhe nji historian, por âsht thelbore puna se me çfarë ndijimi âsht ndërtue ky „hajrat" me nji bukurí të këtillë në nji vend kaq t'egër, dhe me gjithatë nuk âsht shenue aspak emni i bamirësit. Pse ndërtuesi i saj mos t'a ketë shenue hajratin e vet? Prej këtu ka rrjedhë mendimi krijues. Dhe, tue përjetue thellë, me rrugë të çuditshme t'atij vegimi kombínues që quhet intuitë, ky mendim e ka përmbledhë dhe e ka thurrë të gjithë historin... Nuk ka këtu randësi se ura âsht ndërtue gjatë sundimit dhe me porosín e vezirit të madh Jusuf Ibrahimit, të lindun në katundin Zhepë, as fakti se e ka ndërtue nji arkitekt italian.

Këto janë hollësína që mund të gjinden në dokumentat e vjetra ku sigurisht do t'i ketë gjetë Andriqi. Ajo që ka këtu randësí âsht ringjallja e këtyne fakteve — dhe kjo përfaqson thelbin e artit. Që nji kryevepër e këtillë të mbetet e pashenueme me gjithë sedrën dhe lavdidashjen e njeriut, âsht dasht me gjetë msheftësín e ndjenjave të cilat kanë diktue që ura të mbetet e pashenueme. Dhe Andriqi këtë e ka gjetë: tregimi në dukje tregon historín e urës mbi Zhepë, kurse në thelb hyn shum mâ thellë dhe tregon mâ tepër: tregon historín e ndjenjës se gjithëshka kalon, historín e asaj ndjenje e cila sa mâ tepër të ngrihet njeriu aq mâ shum piqet. Sepse veziri i madh Jusufi e ndërton këtë urë në çastin kur, mbassí kish ra pamëshirshëm në burg, i ngulet ndër mend ndjenja se gjithëshka kalon dhe se gjithëshka e ka qëllimin e vet. Me gjithëse mâ vonë ai duel ngadhnjyes dhe muerr me tepër pushtet, ky ndijim nuk e la mâ të qetë. Ai

âsht në te dhe thurret si marimanga në pëzhishkën e vet,e cila e ndan nga bota:

> „Gjithëshka filloi të pranojë me nji mosbesim tinzak, por të thellë. Prej dikah zû vend në te ky mendim: çdo vepër dhe çdo fjalë njerëzore m u n d të sjelli të keqen. Dhe kjo m u n d ë s i filloi të çfaqet nga çdo gjâ që ndigjon, sheh, thot ose mendon. Veziri ngadhnjimtar ndjen frigën nga jeta. Dhe kështu as tue marrë me mend futesh n'atë gjendje e cila âsht faza e parë e të mbaruemit të jetës, kur njeriu fillon të kundrojë me interesim mâ të madh hijen që lëshojnë sendet se sa vetë sendet."

Në njî gjendje të këtillë psikologjike, veziri, tue qëndrue mbi kronogram, të cilin ia ka hartue nji poet bashkëvendas për urën e ndërtueme mbi lumin Zhepë, dhe në të cilin ndodhesh edhe myhyri i vezirit me mbishkrimin: „Jusuf Ibrahim, rob i vërtetë i Zotit" si dhe parulla. „Sigurija âsht në heshtje" — veziri shlyen në fillim kronogramin, mandej mbishkrimin dhe mâ në fund edhe parullën. Në nji çast të këtillë, nji gjest të vetëm, bâhet gadi e prekshme dhe konkrete ndjenja se si e gjithë kjo, edhe ura,edhe mbishkrimi, janë jashtëzakonisht të pavlefshme në krahasim me kalueshmenín e gjithëshkafës. „Kështu ura mbeti pa emën e pa nishan".

Në se bâjmë analizën e anës teknike të tregimeve t'Andriqit, do të shohim se komponimit të tyne nuk mund t'i bâhet ndonji vrejtje. Me harmonizimin e tyne artistik, me përfshimjen e gjithëmbarshme dhe me qetësín e shprehjes, ato na shtyejnë me i krahasue me tregimet e Merimes, Mopasanit, Dodes dhe të Çehovit. Ai komponon nji mënyrë të bukur estetike. Shkrimtarët tanë të rij të prozës mund të mësojnë shum se si bâhet hartimi dhe komponimi i tregimit. Fjalija e Andriqit âsht si e skalitun në gur, dhe nuk mund të ndrrohet në vend tjetër. Përsa i përket shprehjes, duhet me thanë se Ivo Andriqi âsht kursimtar në letërsi. Çdo gjâ te ai âsht e thanun shkurt e përmbledhshëm. Përshkrimet e tija janë të bâme me aq mjeshtri sa që na mbeten në kujtime si komponime të mëdha artistike. Përshkrimi i katundit Olujakë ka nji plastikë të qëllueme çuditnisht:

> „Me qenë se katundi ngushtohet anash, në fund e në krye të rrëpinës, shique nga larg, kjo i përngjan ndonji galéje të cilën e ka hjedhë dhe e ka ngulë në këtê naltësí ndonji dallgë vigane dhe e zhdukun ç'prej kohësh e ndonji përmbytjeje."

Ose nji hollësi e këtillë në përshkrimin e urrejtjes së gravet të Olujakëve dhe të Mostarkës së bukur:

> „Edhe kur nuk flitshin kurrgja... duert u urreheshin dhe sytë u ndesheshin, sytë e shuemë të gravet t'Olujakëve me sytë e saj të mëdhej si qelibari".

N'asnjanën prej këtyne tregimeve të paraluftës t'Andriqit me mbrapaví historike, nuk ka luftë idenash, programe dhe ideale të mëdha. Ideja e njij kolektivi njerëzor, ideja e shtetit mâ së shumti âsht shprehë në „Brigjet e Rzavës" dhe këtu pikërisht

me tendencën e qartë që të tregohet dobësija e tij ndaj ritmit të përhershëm e të natyrëshëm të historís, ndaj ligjëve të natyrës në kuptimin më të gjânë. Ky âsht nji tregim artistik shum interesant, në të cilin Andriqi qëndis me mjeshtrí piktori të rrallë ngjyrat e shumta ngashnjyese të këtyne brigjeve të Bosnës - trajtat e të cilave i shëndrron dora e njeriut, por të cilat për kundërshpërblim ndrrojnë fatet e njerëzve. Ideja e perandorís së madhe dhe e kapitalizmit të madh ndërtojnë dhe rrënojnë, realizohet plan mbas plani, teknika dhe fuqija shkatrrojnë dhe ndrrojnë trajtën edhe të brigjeve, por më në fund del fituese nana natyrë dhe njeriu i vogël i paemën:

> „Edhe ernat, shinat, akulli, zhegu, rrëfeja dhe të gjitha fuqít e panumërta në tokë dhe epshet në njerëz, të bashkuem shpejt dhe papushim që t'ua këthejnë brigjevet qetësín dhe thjeshtësín e tyne të dikurshme".

Tregimi „Trupi" âsht me të vërtetë nji rrëfim i urtë i frat Pjetrit mbi Çelebi Hafizin, i cili prej nji softe qyqan me faqet „si gjaku e tambli" u bâ zaptuesi gjakatar i Siris kryengritëse dhe duel në zâ me masat e tija më t'ashpra despotike. Por, simbas rrëfimit të frat Pjetrit, në çdo minut ka mundësí që të ngjajë e keqja, kurse në jetën e njerëzve ka shum minuta, prandaj as Çelebi Hafizi i fuqishëm nuk mujti me iu shmangë nji minuti të këtillë. I dashunuem në Sirianën e bukur të zanun rob, ai u mashtrue në nji çast e i zuni besë dhe këtê gabim e pagoi shtrejtë: mbeti sakat, pa gjymtyrë, vetëm me trupin, si nji cung i gjallë. Sado që i këtillë, ai i reziston të keqes dhe vazhdon me jetue sepse Turku âsht i këtillë:

> „Preje e bâne copa-copa, çdo copë e trupit jeton në vehte. Edhe grimza e fundit e mishit po ashtu bubërrit në të njajtin drejtim në të cilin edhe Turku i gjallë dhe i tanë do të lëvizte. Kurse i krishteni âsht si gastarja. I bie në nji vend, dhe ajo bâhet copa-grimë dhe s'i gjindet as ilaç as që mund të vijë më në vend".

Protagonisti në katër tregimet e Andriqit, nga të cilat dy kanë hy në këtê përmbledhje („Në mysafirhane", „Në zindan") âsht frat Marko Kërneta. Ai dallohet nga fretnit tjerë me ahmakllëkun dhe me pagdhendësín, por edhe me dashunín e madhe që ka ndaj kuvendit. Ndonse ka kalue aq vjetë në kuvend, ai ka mbetë më tepër katundar i trashë se sa frat. Por me gjithëse i këtillë, edhe frat Markut i binte në sy se në këtê botë ka më shum të keqe dhe shkatrrim se sa të mirë e ndërtim dhe se me gjithë besimin që ka njeriu në mëshirën e zotit, ka edhe shqetsime të thella shpirtnore, të cilat kohë mbas kohe shpërthejnë si pyetje ose ndëshkime të punëve të zotit.

Gruen muslimanę të kohëve të kalueme, Andriqi veçsa e ka përmend. Vetëm në nji tregim ai âsht interesue më imtë për fatin e asaj Mostarkës të bukur, por fatkeqe, të cilën Muderizoviqët e errtë dhe të deformuem e kanë sjellë në katundin Olujakë, tregim të cilin e përmendëm pak përpara. Ky, sado i vetmuem,

flet fuqishëm mbi vuejtjen dhe vnerin e grave muslimane në kohën e kalueme. Mjerisht, edhe sot ndër né nji numër të madh të Shqiptareve tona i gjen nji fat i ngjashëm me këtê Mostarkë të bukur, të cilat i martojnë prindët pa dashje e pa pëlqimin e tyne, dhe mâ të shumtën e herëve me njerëz që s'i kanë pa kurr me sy.

Në tregimin e vet „Veletovci„ Andriqi e ka përshkrue në mënyrë madhështore mbrojtjen heroike të dy cubave të mbetun muhasere në nji kullë të shkatrrueme dhe mashtrimin e gjyshit plak dhe të pafuqishëm, i cili, i shtërnguem prej Turqëve, mâ parë flijon vehten se sa të ndikojnë te i nipi për t'iu dorëzue Turqve që t'ia presin kryet badihava dhe të shpejtojnë kohë e t'u shmangen viktimave. Çdo gjâ në këtê tregim jo vetëm se âsht thurrë imtësisht, por âsht përjetësue thellë dhe bindëshëm.

*
* *

Mbas shlirimit, Andriqi habiti edhe lexuesit edhe qarqet letrare me punën e frytshëme në lamën e letërsís. Në vjetin 1945, fill mbas shlirimit, ai botoi tre romane — kronika „Mbi Drinën quprija", „Kronika e Travnikut" dhe „Zojusha", kurse nga fundi i vjetit 1948 duel në dritë libri „Tregimet e reja", dhe tri vjetë mâ vonë (1951) nji vëllim shum mâ të madh „Tregime të zgjedhuna", gadi të gjitha të botueme edhe mâ përpara.

Njerëzit ndikojnë në rrethanat në të cilat jetojnë, ndërsa edhe rrethanat ndikojnë në njerëzit, pra, edhe në shkrimtarët. Çdokush ndaj realitetit shoqnor të caktuem merr këtê apo atê qëndrim, pozitiv apo negativ, dhe në seicilin, rrethi i caktuem shoqnor ndikon pozitivisht ose negativisht. Kështu ka qenë gjithmonë në shoqní, kështu do të jetë edhe në t'ardhmen, kështu, pra, ndodh edhe me Ivo Andriqin. Andriqi âsht aktivizue në lamën letrare ndër të parët në kushtet e reja të vendit e të shtetit dhe kështu menjiherë âsht përfshi në mënyrë krijuese në ndërtimin e ri kulturor. (M. Bogdanoviq, Kritike, Zagreb, 1948, 286 — 311). Pesë libra të rijë të cilët i ka botue prej shlirimit e deri në vjetin 1951 tregojnë qendrimin pozitiv e aktiv të shkrimtarit ndaj realitetit të sotshëm, dëshirën e tij që të ndikojë pozitivisht në ndërtimin dhe krijimin e kulturës së re në vendin tanë. Nga ana tjetër, dy librat e tij të fundit „Tregimet e reja" dhe „Tregimet e zgjedhuna" dëshmojnë se realiteti i krijuem në revolucjonin popullor ka ndikue rrast dhe pozitivisht edhe n'Andriqin artist. Ky ndikim fatlumë reciprok pasqyrohet edhe në subjektet e reja e këtyne tregimevet, edhe në qëndrimin ideologjik të shkrimtarit ndaj forcave të ndryshme shoqnore të ndryshme dhe ndaj kohëve të ndryshme.

Sadoqë të llojndryshme në subjektet dhe në idejshmënín e tyne, tregimet e reja t'Ivo Andriqit janë të njajtësueme në metoden estetike, në gjithmbarëshmënín, në mjetet shprehëse, në tonin e qetë e të rrafshtë të të treguemit.

Librat e rij të tregimeve t'Ivo Andriqit dëshmojnë se në këto vjetët e fundit, ç'prej shlirimit e tëhu, shkrimtari ka jetue nji periudhë kaluese revolucjonare në krijushmenín e tij. Në të, nga

njena anë pasqyrohet lufta e tij me tematikën e vjetër, shpesh jothelbore dhe me interesimin për psikologjín individuale dhe individualiste të njerëzve, dhe n'anën tjetër pasqyrohet qartë e mprehtë të zhytunit në tematikën e ré me nji qëndrim të rij ndaj jetës dhe shoqnís. Në se i kushtojmë nji vemendje zgjedhjes së subjekteve dhe përpunimit të tyne ideo-artistik, të gjitha tregimet e Andriqit në mbasluftën mund të ndahen në dy grupe. Njeni nga këto janë vazhdimi i drejtimit të vjetër dhe tregojnë interesimin e shkrimtarit për motive të ngjajshme si ato të paraluftës. I këtillë âsht rasti me tregimin „Kosa". Ky tregim âsht nji shembull i mirë se nji motiv i thjeshtë — blemja e kosës nji ditë pazari në qytet nga nji katundar — mund të shfrytëzohet e të bâhet nji tregim artistik i bukur. Këtu âsht dhanë besnikisht psikologjija e katundarit, mosbesimi i drejtë i tij ndaj tregtarit të qytetit, ndaj vetë mallit të qindisun me „shkroja dhe syretet e bukur", vetëdija e tij se në marrëdhanjet kapitaliste edhe fabrikanti, edhe tregtari me shumicë, edhe ai cikrrimtari fiton, por vetëm katundari damtohet, vetëm ai mbetet i mashtruem.

Të dytat, përkundrazi, shenojnë përpjekjen serioze të shkrimtarit që t'u hyjë problemeve të reja esencijale të jetës së sotshëme bashkëkohore, e mandej disa temave të vjetra t'u japi frymë të ré, që ngjarjet nga e kaluemja e vërtetë e popullit tanë t'i parashtrojë në nji përpunim të ri ideo-artistik. Mjeshtër në pikturimin e jetës së Bosnës nga kohënat e zaptimit turk dhe austro—ungarez, Andriqi ka tregue se mund të jetë mjeshtër edhe në pikturimin e jetës së ré — bashkëkohore.

Kundrues i luftës së madhe shlirimtare të popujve tanë deshmitar i të gjitha masakrimeve që kanë bâ në vendin tanë çetnikët, ustashët dhe të gjithë okupatorët fashistë, pjesëmarrës aktiv në krijimin e kulturës sonë të ré, i lindun për gjithshka që âsht përparimtare, e mirë dhe e madhe në botë, me nji mendje të mprehtë dhe aftësi analitike, Andriqi ka muejtë me ardhë në përfundim se në vendin tanë njeriu nuk âsht vetëm nji qenje biologjike, por edhe nji qenje shoqnore; se qenja e tij shoqnore, për popullin dhe shoqnín në të cilën jeton dhe vepron, âsht esenciale nga jeta e tij biologjike dhe nga veprimet e tij fiziologjike. (Z. Boškov, Članci iz književnosti, Novi Sad 1949, 191 — 206).

Në problematikën dhe përpunimin ideo - artistik, nji vend të veçant në përmbledhjen e tregimeve t'Andriqit zânë tri nga to — „Tregimi mbi çifçiun Siman", „Zeko" dhe „Elektrobih". I pari me subjekt nga e kaluemja, shekulli i XIX-të nga jeta e Bosnës, i dyti nga periudha e ré, nga koha e Jugosllavís së vjetër dhe okupacioni, nga jeta e Beogradit, kurse i treti nga koha e mbasluftës në jehonën e përpjekjeve për elektrifikimin e veńdit.

Me tregimin mbi çifçiun Siman, Ivo Andriqi ka provue se mvaret nga orientimi ideologjik i shkrimtarit në se temat letrare të marruna nga e kaluemja mund të jenë aktuale, bashkëkohore, interesante dhe nëse veprat me nji subjekt të këtillë mund të kenë vleftë në pikëpamjen artistike.

Zhvillimi i ngjarjes në tregimin mbi çifçiun Siman ndodh mbas ardhjes së trupavet austriakë t'okupacionit në Bosnë në

vjetin 1878. Ideja themelore e tregimit, nga nji anë âsht kundërshtimi i interesave midis agës e çifçiut, kurse n'anën tjetër zhdukja e shpresavet të fshatarëve-çifçij të shtypun se ndrrimi i zaptuesit i cili tash ka fenë krishtene, sjell edhe ndrrimin e pozitës së tij shoqnore, se pushteti i perandorís krishtene do ta shlirojë nga marrëdhanjet që mbretnojnë midis çifçiut dhe agallarëve muslimanë.

Tue vû agën si kundërshtar të çifçive, Andriqi nuk ka ra në atë gabimin e shpeshtë të shkrimtarëve të dobtë, të cilët eksploatuesin e njerëzve të tjerë e paraqesin si njeriun më të zi. Aga i Andriqit âsht njeri i mirë, „agë me shpirt"; aga i tij âsht sjellë butë ndaj çifçiut vet, madje tue u shti se ka qef ka shkue vetë për ta marrë bereqetin. Mirëpo, sjellja nuk e ndrron thelbin e marrëdhanjeve të tyne:

> „Por në hesape të përhershëme dhe të pazgjidhëshme midis tij dhe çifçiut të vet, — si thotë vetë shkrimtari — mbretnonte në thelb i njajti parim, parimi i tmerrshëm i marrëdhanjeve midis çifçiut dhe agës, në të cilat njeriu han njeriun tjetër që punon për të, tue harxhue fuqin dhe tue vorrosë me çdo korrje nga nji pjesëz të vehtes në tokën e lavrueme, pa kurrfarë shprese se këto marrëdhanje, të cilat ashpërsohen vazhdimisht në dam të çifçiut, do të mund t'i ndryshojnë nji ditë".

Nga ana tjetër as çifçiu Siman nuk âsht çifçi si janë çifqijt tjerë. Ai, me të vërtetë e punon mirë tokën, nuk vjedh nga haku, por edhe nuk don t'ia çojë bereqetin agës në shtëpi, as që pranon të punojë angari mâ tepër se sa âsht i detyruem. „Gjithëmonë ndaj agës mbahesh kryenaltë e mrroltë dhe e bânte të vehten". Urrejtja shekullore e çifçiut ndaj spahís, dëshira e tij për të shpëtue nga pushteti i agës, shpërthei si vërshima pranverore me ikjen e Turqve dhe me ardhjen e ushtrís austriake në Bosnë në vjetin 1878. Tue shpresue se Perandorija e ré krishtene do t'i shlirojë fshatarët prej agallarësh, çifçijt i shkëpusin vetë marrëdhanjet feudale tue mos u dhanë hak agallarëve të tyne. Por pushteti krishten len në fuqi marrëdhanjet e padrejta që egzistojshin nën pushtetin jokrishten turk, dhe përforcon të drejtën e agës mbi çifçijt. Simanit kurrsesi s'i mbushet mendja se agallarët mund të kenë dy herë të drejtë — edhe atëherë kur âsht pushteti turk, edhe atëherë kur âsht pushteti i krishtenë. Por në realitet, që ashtu, dhe në gjyqin, para të cilit qëndronte çifçiu Siman, bashkë me të krishtenët gjykonte edhe nji agë. Të kërkuemit me vendosmëni të së drejtës nëpër gjyqe perandorake përfundoi pa sukses: çifçiun Siman e përzuen prej shtëpis dhe tokës dhe me qenë se, për shkak të disa fjalëve të tija kundra drejtësís, dergji disa herë me rradhë në burg, filloi me u shkatrrue gjithënji e mâ tepër dhe me u dhanë mbas pijes. Megjithate vazhdimisht sorollatesh nëpër gjyqet e kudo flitte vetëm mbi të drejtën e katundarit për tokën që e punon dhe e cila e drejtë nji ditë ka me ardhë pa tjetër. Ai vetë shkon para kohës dhe âsht marrë në qafë si ai gjeli me zanin e mrekullueshëm, i cili „kukuriste para gjelave tjerë nji orë

të tanë dhe zgjonte njerëzit e shtëpís". Njerëzit qeshshin dhe tálleshin me kokëfortësín e tij të kotë, por besimi se e drejta do të vijë nji ditë te Simani bâhesh gjithënji mâ i fortë dhe mâ i thellë:

„Unë s'do t'ia mërrij asaj dite — thonte me plot bindje Simani — por e dij, sikur e shoh këtë raki të bekueme para vehtes se do të vijë dita kur agallarët dhe beglerët do të sorollatën nëpër gjyqe dhe zyra dhe do të mbajnë me vehte, kështu si unë, tapija dhe ligje në b adifogë dhe kurrkush nuk do të dojë t'ua këndojë, as të bisedojë me ta. Do të tallen njerëzit me të drejtën e agallarëve sikur më tallin mue sot. Vetëm se kjo do të jetë nji qeshje pak mâ e madhe dhe mâ e fortë; Bosna do të dridhet prej saj".

Dhe me të vërtetë, mbas revolucionit popullor dhe luftës shlirimtare, Bosna dridhesh nga qeshja, njerëzit qeshshin me „të drejtën e agës" dhe agallarët kot së koti planeseshin nepër gjyqe tue i ruejtë badihava tapijat e tyne.

Asht interesante se tregimi i dytë i Andriqit „Zeko" në pikëpamjen ideo-artistike, shtrue e përpunue mâ së miri, ka subjektin nga jeta e Beogradit midis dy luftnave botnore, tue përfshi kohën e okupacjonit dhe periudhën e luftës shlirimtare. Me këtë tregim të tij, mâ të gjatin, gadi si nji roman i vogël, Andriqi ka marrë nji tematikë krejt të ré, gjâ që tregon se shkrimtari nuk qëndron në nji vend, por zhvillohet vazhdimisht bashkë me kohën dhe shoqnin në të cilën jeton e vepron.

„Zeka" âsht pikësëpari nji vepër mbi rethanat vajtuese dhe të mjera që kanë mbretnue në familjet borgjeze të Beogradit, në të cilat gratë e lehta fitojnë pallate nga fabrikantët e pasun për t'i gëzue sa të jenë gjallë. Grat e këtilla, tirane në shtëpi, ua mbathin burrave të tyne fëmijën e huej si fëmi të vet dhe për të cilat barku plot ka qenë gjithëmonë mâ i randësishëm se sa atdheu i tyne dhe fati i popullit. Ky tregim, mandej, na pasqyron se si njeriu — në këtë rast Zeka — me shum vështirësi dhe ngadalë ka fitue vetëdijen mbi pozitën e tij në shtëpi e në shoqni. Pakënaqsija e Isidor Kataniqit — të quejtun Zeka me familjen e vet, në të cilën me gruen dhe me djalin e huej nuk e lidh kurrgjâ në të cilën ai ka qenë i huej e i shtypun, — u shpreh në fillim në shkëputjen e tij nga ajo dhe nga shoqnija e tyne dhe në të shkuemit për ditë në breglumin e Savës ku gjeti shoqni mâ intime, njerëz mâ të natyrshëm e mâ të përzemërt. Krimet e okupatorit, pushkatimet dhe varjet në Terazije të Beogradit gjatë zaptimit nacist, bâjnë në te nji përshtypje të neveritshme dhe shkaktojnë nji revoltim të mbrendëshëm dhe kështu, gradualisht, ai bâhet i vetëdijshëm se në çaste të këtilla historike nuk duhet me mbetë vetëm soditës pasiv, por duhet me punue aktivisht në shndrrimin e realitetit të këtillë shoqnor. „Pa se vetëdija duhet të shndrrohet në vepra, se vepra duhet të ketë qëllimin e caktuem". Në kontakt me rinín nga farefisi i tij, punëtorë politikë aktiv në mbrapaví, të cilët shohin mirësín dhe ndershmënín e Zekës dhe me të drejtë e afrojnë, Zeka gradualisht edhe vetë përfshihet në këtë punë,

plot gazmend se me mjeshtrin e tij të bukurshkrimit e me shërbime të tjera jep edhe ai nji kontribut në luftën shlirimtare. Në kryemjen e nji detyre, tue ikë nga rojet të cilat e kishin vû ré dhe po e gjurmojshin kâmba — kâmbës, Zeka u mbyt në lumin Sava në brigjet e së cilës kish bâ hapat e parë për t'a la vehten nga botëkuptimi borgjez.

Andriqi âsht mjeshtër i madh kur âsht fjala për motivet që lidhin dy epoka — kohën e kalueme e të tashmen. — Ai din të hjedhi për mrekulli urën magjike gadi të padukshme, por të sigurtë pa lanë mbresën që të ndihet ndonji shpraztí vendi a kohe. Që, p. sh. në tregimin „Qylymi" kur e sjell shtatëdhetvjeçaren gjyshen Katë, në verën e vjetit 1941, në bashkin ustashe në Sarajevë, lexuesit menjiherë i shkon mendja se shkrimtari do të flasi mbi ndonji ngjarje të epokës së ré historike nga jeta e okupacjonit. Mirëpo, nuk ndalet shum këtu dhe me nji fuqi habitëse, — bashkë me sytë e vegjël e të gjallë të gjyshës Katë, të ngulun mbi ngjyrat e shumta magjepëse të qylymit të tejbukur, që tash ndodhet në zyrën ustashe, na këthen në të kaluemen, në kohën kur zaptimi austriak i vjetit 1878 në Bosnë e Hercegovinë zavendëson atê turk dhe këtu na jep karakterin e paepshëm të „nana" Angjës, e cila s ban „kabull" kurrsesi me pranue gjanë e vjedhun.

Po kështu edhe në tregimin „Elektrobih", Andriqi na jep lidhshmënín e dy epokave. Por këtu, në të vërtetë, ka përqafue përnjimend tematikën bashkëkohore, të cilën jemi tue e përjetue, dhe e cila po kërkon vazhdimisht njerëzit e artit që ta përpunojnë.

Shkronjat që ndizen e fiken njena mbas tjetrës E L E K T R O B I H, të cilat simbolizojnë epokën e ré e që ftojnë njerëzit tanë t'i përvishen punës n'elektrifikimin e vendit, i zgjojnë shkrimtarit kujtimet e zymta të ditëve të vogjëlís, kur Bosna ishte e mbytun në terr. Protagonistja e tregimit, mësuesja, Mira e transferueme nga Sarajeva në nji katund të lanun të Vishegradit qan natë e ditë jo pse gjindet në katund, larg familjes dhe qytetit, por pse s'ka dritë, se âsht e mbytun në terr.

„E l e k t r o b i h, E l e k t r o b i h" — I primë prej këtyne shkrojave që ndizen e fiken në fasadën e nji pallati në Sarajevë, shkrimtari sjellë nëpër mend të kaluemen e errtë, të tashmen plot përpjekje për dritë, dhe vegon t'ardhshmen:

> „... kur në Bosnë për çdo ditë do të ketë mâ pak lot e mâ shum dritë, kur për katundarin do të krijohen kushte mâ të volitshëme të jetesës dhe kur nëpër katunde njerëzit do të mund të jenë mâ të shkolluem, me tabiat mâ të butë; netët mâ pak t'errta dhe mâ pak shurdhe, kur mësueset e reja nuk do të qajnë për shkak katundesh të prapambetuna, për shkak t'errësinës malore dhe të llampës së mjerë, kur lotët të këtij lloji, lotë të mjerë dhe të pafuqishëm pa ndihmë dhe mprojtje, nuk do të ketë mâ ndër né, kur fëmijve gjashtëvjeçarë do t'u gdhenden ngjarje mâ të gëzueshëme ndër kujtime".

Zânin e mjeshtrit të madh në tregime Andriqi e fitoi qysh para lufte, por mbas shlirimit ai tregoi se âsht jo vetëm novelist i madh, por edhe romansier, sidomos me romanet — kronika „Mbi Drinën Quprija“ dhe „Kronika e Travnikut“.

Romani „Mbi Drinën Quprija” âsht pa nji përmbajtje të caktueme, pa nji veprim të caktuem, pa persona të caktuem, të cilët do t'ishin protagonista në të. E vetmja gjâ që i lidhë të gjithë këta në këtë roman âsht nji gjâ e vdekun, âsht quprija mbi Drinën, pra, nji gjâ joorganike, e palëvizshme, por e qëndrueshëme dhe me qendrueshmenín e saj, gjatë shekujve, ajo lidh mbrendín e romanit dhe i jep atij shejin e tanësís. Andriqi âsht përpjekë që këtë lidhje midis nji ure të randësishme dhe ambjentit në të cilin ajo ndodhet e qëndron, ta ndriçojë psikologjikisht e ta nxjerri në pah nëpërmjet të shpirtnave të njerëzve. Prandej të gjithë individët të cilët gjatë nji vargu vjetësh parakalojnë këtu dhe jetojnë e veprojnë në përmbajtje, janë të lidhun ngushtësisht, gadi të thuesh fatalisht, për quprijen mbi Drinën. Në këtë urë luejnë fatet e njerëzvet dhe ky âsht, në të vërtetë, motiv të cilin Andriqi e zhvillon me zilí dhe konseguentshëm. Prej shekullit XVI -të deri në vjetin 1914, kur „vdes” quprija mbi Drinën dhe kur „ky hajr e kjo bukurí” pushon së ndikuemi me efektin e vet magjik mbi njerëzit dhe rethin, rrotullohet historija, dhe ky rrotullim ndihet e përjetohet. Prej largimit të Sokolloviqit të vogël nga katundi dhe gjatë shum vjetëve të ndërtimit të vështirë e tragjik të vetë urës; përgjatë shekullit -XVII- të kur Turqit braktisin pronat e mëdhá në Ungarí, dhe kur, ndoshta për herë të parë, fillon të tronditet Perandorija otomane; mandej përgjatë shekullit XVIII-të i cili sjell shqetsime nëpër vilajetet dhe pushkët e para kryengritëse të rajës; përgjatë „kryengritjes së Karagjorgjit” kur kufit e pafund të Turqís fillojnë të dynden dhe të ngushtohen; përgjatë Luftës së dytë në Sërbi aty nga vjeti 1870; përgjatë okupacionit dhe aneksimit të Bosnës dhe kështu vazhdimisht deri në Luftën ballkanike e Luftën e madhe botënore në vjetin 1914, kur shtyhen Turqit „atje larg në Kara-deniz, nja pesëmbëdhetë ditë larg prej këtuhit” — ky roman pasqyron historín dhe veprimet e saja i lidhë me themelet jetësore dhe me ndryshimet që shkaktohen në jetë.

Sadoqë romani i dytë i Andriqit mban titullin „Kronika e Travnikut”, ai e tregon Travnikun, dhe nëpërmjet të tij Bosnën, e të gjithë këtë skaj t'egër të Ballkanit, vetëm për rrëshqit, si mbrapaví, si kuadër për drama jetësore të të huejvet, të cilat zhvillohen këtu. Nga Lindja e Perendimi, me disa ligjësí ose me nji lojë të çuditshme të rastësís, në ngjarjet e mëdha historike të kohës në Travnik janë bashkue njerëz të ndryshëm dhe të kundërt njeni me tjetrin, që nji pjesë të jetës së tyne t'a shuejë këtu, n'ambientin për ta të panatyrshëm dhe të papërshtatshëm. Ata janë „si mishi i huej i vdekun” në organizmin, i cili kurrsesi nuk u përgjigjet dhe nuk i duron. Këta janë konsuj të ndryshëm dhe gra konsujsh, vezirë dhe i gjithë ai mishmash që i shoqnon ata të cilët janë gjetë në kalldramin e Travnikut. Këta janë të vërtetë mbrendija e këtij romani i cili, i lidhun me tematikën dhe

Nr. Inv. 11-2092
Inv. br.

kohën, merr nji randësi edhe mâ të madhe e mâ të thellë. Ivo Andriqi i ka vështrue këta njerëz dhe fatet e tyne tue lavrue, në rradhë të parë, brumin psikologjik. Prandej, „Kronika e Travnikut" âsht nji roman kryesisht psikologjik, i gjallë dhe i thurrun me mjeshtri të rrallë.

Të gjitha veprat e tija, tregime dhe romane, Andriqi i ka thurrë „me nji stil të naltë, në të cilin Ivo Andriqi âsht nji prej mjeshtrave të pakapërcyeshëm. Jo me stilin e kuptuem si nji idé për ndërtimin e njifarë forme, por me stilin që i jep jetë përmbajtjes dhe prej të cilit ajo merr pulsin dhe qarkullimin e gjakut. Këtu Andriqi âsht përnjimend kampion. Metafora, figura e tij, ritmi i fjalís dhe çdo fjalë e tij veçmas — gjthëmonë e caktueme aty ku nevojitet dhe e ndërtueme në vendin e duhun — të përvehtësojnë, seecila me vehte, dhe tashmâ të përvehtësuem, të shpien në thelb e të lidhin për te". (M. Bogdanoviq, Kritike, Zagreb 1948, f. 203.)

*

* *

Dy fjalë mbi metodën e zgjedhjes së tregimeve dhe përkëthimin e tyne. — Çeshtja e zgjedhjes së tregimeve që do të hyjshin në këtë vëllim — madhësija e të cilit, pak a shum, ishte caktue, qysh mâ parë nga shtëpija botuese — âsht zgjidhë lehtë: na, qysh në fillim, e pamë t'udhës se mënyra mâ e arsyeshme do t'ishte konsultimi me vetë autorin, i cili, padyshim, njeh mâ së miri veprat e tija, rrethanat në Bosnë e Hercegovinë dhe nevojat e rrethanat tona. Z. Ivo Andriqi, pa asnji pritesë na ndihmoi për zemërsisht jo vetëm në zgjedhjen e nji tufe tregimesh nga novelat e tija të shumta, por edhe na sqaroi gjithëkund ato vende të tekstit në të cilat kemi ndie vështirësi ose kemi pasë ndonji dyshim për këtë apo atë mënyrë interpretimi. Prandej, e ndjejmë vehten të detyruem që — tue shfrytëzue këtë rast të volitshëm — të shprehim ndaj autorit evarín dhe mirënjohjen tonë mâ të përzemërt.

Të gjitha tregimet nuk i kemi nxjerrë prej njij libri të vetëm, por na âsht dashtë me i gjetë nëpër libra e revista të ndryeshme. „Tregimi mbi çifçiun Siman", „Qylymi" dhe „Zeka" janë marrë nga libri „Nove pripovetke, Kultura, Beograd, 1948"; tregimin „Elektrobih" e kemi përkëthye nga revista „Brazda — časopis za književnost i umetnost, Sarajevo, br. 1, god. I. 1948"; tregimi „Kosa" po nga „Brazda, br. 1, god. II"; tregimin „Trupi" nga revista „Srpski književni glasnik, Beograd, Nova Serija III, br. 6, 16, novembar 1937", kurse tregimet tjera nga libri „Izabrane pripovetke", NOPOK, Beograd 1952.

Ndërsa në lidhje me përkëthimin rruga nuk ka qenë aspak e rrafshtë, por përkundrazi e randë dhe e rrezikshëme. Ne rradhë të parë kemi hasë — që të shprehemi kështu — në katër ngjyrësí leksikore ambientesh: n'atë të jetës muslimane; të jetës katolike; deri diku, të jetës orthodokse-serbe dhe mâ në fund në përshkrimin e jetës s'ambientit bashkëkohor të Beogradit.

Pikërisht për këtë na âsht dashtë t'i hapim e t'i bâjmë syt

katër për të mos ra në gabime. Për t'a konkretizue mendimin po japim vetëm nja dy-tre shembuj: N'ambientin katolik fjalën „manastír" e kemi përkëthye „kuvend", kurse n'ambientin orthodoks po këtë fjalë e kemi lanë kështu edhe në përkëthim, sepse në shqip këto terma janë të diferencueme. Po kështu fjalët „Spacilac" e „spasenje" n'ambientin katolik nuk i kemi përkëthye „Shpëtimtar" e „shpëtim", por „Shelbues" e „shelbim" sepse këto fjalë përdoren në terminologjín katolike shqiptare.

Vende-vende, ku na ka hasë sharra në gozhdë, për arsye të shprehjeve e termave të cilat shqipja deri më sot nuk i ka pasë, na âsht dashtë të rrekemi për të krijue neologjizma — të cilavet, shpresojmë se me fuqit tona, ua kemi dalë në krye, si i kërkon fryma e natyra e gjuhës shqipe. Këto janë të tipit „drunishte" (grumbull drûsh apo drrasash) për fjalën sërbishte „drvenarija" — sikundër kemi analogjikisht „hekurishte" (gvožđarija), mandej „luftësí" (frymë luftarake, kombativitet—sërbisht borbenost); „llojndryshmëní" për „raznovrsno"; „ngjyrësí" për „kolorit, boja" e të tjera fjalë që gjinden në fjalorth, në fund të këtij libri.

„Me përkëthye Ivo Andriqin âsht nji punë shum e vështirë. Nuk âsht çeshtja vetëm e fjalorit; por edhe e stilit të tij. Sepse, me të vërtetë asnji prej shkrimtarëve bashkëkohor nuk derdhë nji mori aq të madhe fjalësh të zgjedhuna si ai. Prandej, gadi çdo përkëthim i tregimeve të tija âsht destinue të lajë mundësín për t'u bâ interpretime" (SKG–Nova Serija, Ll. nr. 6, 16 juli 1937, 465-466 — Djordje Živanović — reçension mbi përkëthimin në polonisht nga Marja Znatović — Scepanjska të nji tufe tregimesh të zgjedhuna).

Ajo që âsht thelbore në përkëthimin e Andriqit âsht ruejtja apo mâ mirë me thanë pasqyrimi besnik i koloritetit oriental në shumicën e tregimeve të tija. Pikërisht këtu kanë lajthitë shum përkëthyes të veprave t'Andriqit. P. sh. nji përkëthyes gjerman i tregimit mbi Gjerzelez Alin, në nji vend kur Gjerzelezi sheh në nji han Venecianen e hijshëme — i ngashnjyem prej bukurís së saj — mbassi u „kollit... i mëshoi gjunit prej bukurís së saj — klithmën: Aman"! — ai këtë klithmë të Gjerzelezit e ka përkëthye „pardon!" — që âsht me të vërtetë nji gabim fatal e njajherit qesharak. Apo si ka bâ përkëthyesja e novelave t'Andriqit në Polonisht: turcizmat „musafirhane" e „zindan" i ka përkëthye me fjalë poloneze dhe kështu ka zbehë krejt ngjyrësín orientale të tregimit.

Pra, pikërisht, në lidhje me pasqyrimin besnik të koloritetit, në tregimet e Andriqit, paraqitet problemi i përdorimit të turqizmave. Na, në metoden tonë të përkëthimit jemi mundue me ndjekë këtë rrugë: turcizmat me i dhanë me turcizma adekuate apo gjegjëse; me i luftue në çdo hap italianizmat dhe fjalët tjera të hueja të cilat janë kapë mbas gjuhës sanë — shpesh pa qenë aspak nevoja — si rrodhëzat për zhguni dhe, në vendin e tyne, me dhanë fjalë shqipe, qofshin ato ndonjiherë edhe të rralla.

Megjithëse nji pjesë e turcizmave që kemi përdorë në këtë libër janë, si me thanë, si thoni me mishin në gjuhën shqipe dhe nuk kanë nevojë për kurrfarë shpjegimi, kemi pasë edhe disa,

të cilat prindët tanë sigurisht i njohin, por brezi i ri pak ose aspak — sepse kanë vdekë bashkë me administratën turke në vendin tanë — e pamë me vend të japim nji fjalorth të turcizmave e të fjalëve të rralla shqipe si dhe të disa evropeizmave, të cilat kanë qenë të pashmangshme aty-këtu në këtë libër. Të gjitha fjalët e shenueme në fjalorth janë kontrollue e stërkontrollue nëpër shum fjalorë të shqipes (me këtë rast mund të theksojmë se kemi pasë nji aparat të pasun leksikografije të shqipes: Kristoforidhin, Bashkimin, Leottin, Cordignanon, Gazuzulin, Logorecin etj. dhe në saje të fjalorthit historik shqip-inglisht të Mann-it, kemi pasë mundësín me pa se kush prej shkrimtarëve tanë të shquem e ka përdorë këtë apo atë fjalë.

Ndonji nga fjalët e shenueme në fjalorth, pa dyshim, mund të ketë edhe kuptime të tjera, por, na, përgjithësisht, jemi përkufizue në kuptimin që ka në kontekst.

Me këtë, shpresojmë se kemi ndihmue mjaft që të kuptohen turqizmat e rralla, evropeizmat dhe të kuptohen e të popullarizohen fjalët e rralla shqipe të ndryeme nëpër fjalorë të ndryeshëm.

Në se ia kemi dalë në krye me faqe të bardhë ose jo, këtë ua lamë, në rradhë të parë, lexuesave tanë.

Beograd, Shkurt 1953

Hasan KALESHI — Hilmi THAÇI

URA MBI ZHEPË

Vjetin e katërt të sundimit të tij, rrëshqiti veziri i madh Jusufi, dhe si viktimë e nji ngatrresë të rrezikshëme, ra befasisht në pamëshirësí. Lufta zgjati gjith dimënin dhe pranverën. (Ishte nji pranverë e keqe dhe e ftoftë, e cila kurrsesi nuk e linte verën të shpërthente). E me muejin e majit Jusufi duel prej burgu si këtyne muejve të dimënit, kur midis jetës dhe vdekjes e midis lavdisë dhe dështimit nuk kishte largësi as sa âsht tehu i thikës, në vezirin ngadhnjyes kish mbetë dishka të heshtun dhe të futun ndër mendime. Ata që s'-mund të shprehet, të cilin njerëzit me përvojë e të vuejtun e ruejnë në vetëvehte si nji mall të mshefun dhe që vetëm herë mbas here shprehet pavetëdijshëm në shiqim, në lëvizje dhe në fjalë.

Tue jetue në burg, në vetëmí dhe pamëshirësí, vezirit i erdh ndër mend mâ me ngulm prejardhja dhe vendi i tij. Sepse, dëshprimi dhe dhimbja i shpien mendimet në të kaluem. Iu kujtuen i ati dhe e ama. (I kishin vdekë që të dy qyshkur ishte ndihmës i përvujtun i mbikëqyrësit të shtallave të sulltanit, dhe ai kish dhanë që t'u vehen vorreve parvazë me gurë dhe të ngrihen nishane të bardha mbi vorre). I kujtohet Bosna dhe katundi Zhepë, prej nga e kishin çue kur ishte në moshën nandëvjeçare.

Ishte e kandshëme, kështu në fatkeqsí, me mendue për vendin e largtë dhe për katundin e shpërndam — Zhepën, ku në çdo shtëpi bâhet fjalë mbi namin dhe suksesin e tij në Stamboll dhe ku askush nuk njeh dhe

nuk e parandin mbrapaperden e namit, as çmimin me të cilin mbërrihet suksesi.

Qysh n'atê verë, ai pat rast me folë me njerëz të cilët vijshin prej Bosne. Pyette dhe i tregojshin. Mbas kryengritjes dhe luftnash kishin ardhë shrregullime, skamja, uja, dhe lloj-lloj smundjesh. Ai u caktoi nji ndihmë të dukshëme të gjithë të vetëve, aq sa ishin gjallë endè në Zhepë dhe në të njajtën kohë urdhënoi që të shihet se çka u âsht mâ e nevojshëme nga ndërtesat. E njoftuen se ka edhe katër shtëpija të Shetkiqëve, dhe se janë mâ pasanikët në katund, porse edhe katundi edhe e gjithë ajo krahinë ishte vorfnue, se xhamija ishte bâ harab rrenue dhe djegë pak, se çezmja kishte shterrë; dhe mâ e keqja âsht se nuk kanë urë mbi Zhepën. Katundi âsht mu në breg derdhjes së Zhepës në Drinë, dhe e vetëmja rrugë për Vishegrad, shkon mbi Zhepën, në peşëdhetë hapa përmbi derdhjen. Çfarëdo ure që të bâjnë prej vigash, uji e merr me vehte. Sepse, ose vjen Zhepa, fuqishëm dhe befas, si të gjitha rrëkajat malore, dhe e shemb vendin e merr me vehte vigat; ose vjen Drina dhe e ndal e mbush Zhepën në grykë, dhe ajo rritet e merr urën sikur të mos kishte qenë fare. Dimënit përsëri ngrihet akull nëpër viga aq fort sa të thejnë qafën edhe kafshët edhe njerëzit. Kush do t'ua ngrehte atê urë, do ta bânte sevapin mâ të madh.

Veziri dha gjashtë qylyma për xhami, pare sa duheshin që të bâhesh nji çezme me tre çepa para xhamís. Në të njajtën kohë vendosi që t'iu ngrehi edhe urën.

Në Stamboll atëherë jetonte nji Italian, arkitekt, i cili kish ndërtue disa ura në rrethin e Stambollit dhe me to i kish dalë zâni. Atê e muer me rrogë haznedari i vezirit dhe e dërgoi me dy njerëz t'oborrit në Bosnë.

Ia mbërritën në Vishegrad pa u shkri bora. Disa ditë me rradhë Vishegradasit e habitun e shiquen arhitektin se si, i krrusun e i thinjun, por faqekuq e i ri në fëtyrë, i shkon tërthuer urës së madhe prej guri se si rrahë, dromcon ndër gishta dhe provon në gjuhë malterin e trazuem, dhe se si i mat harqet e urës me hap. Mandej disa ditë shkonte në Banjë, ku ishte gurorja prej

së cilës ish nxjerrë guri për urën e Vishegradit. Solli argatë dhe hapi guroren, e cila ishte krejt e mbulueme me dhé e me shkurre e çetina. Gërmuen deri sa hasën më nji dell të gjanë e të thellë guri, i cili ishte mâ i fortë dhe mâ i bardhë nga ai me të cilin ishte ndërtue ura e Vishegradit. Prej këtij shkoi përposhtë Drinës deri në Zhepë dhe caktoi vendin se ku do të vihet skela për bajtjen e gurit. Atëherë nji prej atyne dy njerëzve të vezirit u këthye në Stamboll me hesapin dhe planet.

Arkitekti mbeti të presi, por nuk deshti të banojë as në Vishegrad, as më ndonji prej shtëpive krishtene përmbi Zhepën. Në kodrën n'atë kand që e krijojnë Drina e Zhepa ndërtoi nji barakë - ai njeriu i vezirit dhe nji qatib i Vishegradit ishin terxhuman të tij - dhe banonte në të. Gatuente vetë. Blente prej katundarëve voe, kajmak, qepë dhe pemë të thata. Kurse mish, thonë, nuk blente kurr. Përgjithëditë skalitte, vizatonte, provonte llojet e gurëve ose kundronte rrjedhjen dhe drejtimin e Zhepës.

Ndërkohë, u këthye prej Stambolli edhe ai nëpunësi me lejen e vezirit dhe me të tretën e pareve të nevojshëme.

Puna filloi. Njerëzit nuk mund të vijshin në vehte nga çudija për punën e jashtëzakonshëme. Ajo qi bâhesh as që i përngjante urës. Së pari ngulën tërthuer mbi Zhepën landë të randa pishe, dhe midis tyne nga dy rreshta huj, i thurrën me thupra dhe i rrasën me deltinë si me qenë istikam. Kështu e këthyen lumin dhe gjysa e shtratit mbeti e thame. Bash kur e kishin krye atë punë, nji ditë, diku në mal shpërthei rrebesh i shiut dhe sa ora, e turbulloi dhe e fryni Zhepën. Po ketë natë e shpartalloi mu në mes pendën e kryeme. Dhe kur zbardhi dita e nesërme, uji tashma kish ra, por penda ishte e shpartallueme, hujt të nxjerrun, dyrekët të shtremnuem. Midis punëtorëve dhe në popull filloi të pëshpëritet se Zhepa nuk duron urë mbi vehtën. Por që të tretën ditë arkitekti urdhënoi që të ngulen hujt e rij, edhe mâ thellë e që të drejtohen e të rrafshohen dyrekët tjerë. Dhe përsëri ushtonte thellë shtrati i gurtë i

lumit nga takmakët dhe nga bërtima e puntorëve e goditja me ritëm.

Vetëm kur gjithëshka u përgatit e u bâ gadi, dhe u suellnë gurët prej Banje, ia mi ërrijtën gurëgëdhendësit dhe muratorët Hercegovinas e Dalmatin. Ndërtuen për ta baraka, para të cilavet skalitshin gurin, të bardhuem prej pluhnit të gurit si t'ishin mullîsa. Dhe arkitekti i mbikqyrte, përkulesh mbi ta dhe u matte për çdo çast punën, me nji trekandësh llamarine të verdhë dhe me plumbin në pê të jeshiltë. Në të dy anët tashmâ e kishin pre bregun e gurtë e të rrëpijtë, kur u sosën paret. U çartë qefi punëtorëve dhe populli filloi të pëshpërisi se s'po del gjâ puna e urës. Disa që vijshin prej Stambollit kallxojshin se atje flitet për vezirin se âsht ndryshue. Kurrkush nuk din se ku e ka hallin, a âsht i smund apo e kanë kaplue dertet, vetëm se âsht gjithnji e mâ vështirë me iu afrue dhe po harron e po braktisë punët tashmâ të fillueme edhe mu në Stamboll. Por mbas disa ditëvet, ia mbërrijti nji njeri i vezirit me pjesën tjetër të pareve, dhe ndërtimi vazhdoi.

Pesëmbëdhetë ditë para Shën Mitrit, njerëzve që kalojshin Zhepën përmbi vig pak përmbi urën që ndërtohesh, u binte në sy për herë të parë se si në të dy anët e lumit, nga rrasat e gurëve bojë hini të mbyllun, ngrihet nji mur i bardhë e i lëmuet prej gurit të gëdhendun, i thurrun nga të gjitha anët me skele si pëlhurë marimangash. Qysh atëherë rritesh për çdo ditë. Por në këtë kohë filluen mrazet e para dhe punimet u pezulluen. Muratorët shkuen nëpër shtëpija për dimënin, kurse arkitekti dimënonte në barakën e vet prej së cilës gadi s'dilte kurrkund vazhdimisht i krrusun mbi planet dhe hesapet e tija. Vetëm shkonte shpesh me e pa punishten. Kur në pragun e pranverës, filloi të pëlcasi akulli, ai, i shqetsuem, për çdo çast shkonte me i pa skelen dhe pendët. Herë mbas here, edhe natën, me pishë në dorë.

Qysh përpara Shën Gjergjit u këthyen muratorët dhe puna filloi përsëri. Dhe pikënisht, në gjysën e verës puna u krye. Punëtorët rrëzuen skelet tanë gazmend, dhe nga ajo thurrje dyrekësh e drrasash doli ura, e hollë e e bardhë, me nji hark prej bregut në breg.

Për gjithëshka mund të mendohesh përpara se sa për një ndërtim kaq të mrekullueshëm në një vend të shpërndam e të shkretë. Dukesh sikur të dy brigjet kishin hedhë njani kundruell tjetrit nga një vrushkull uji të shkumzuem dhe se këta vrushkuj janë ndeshë, janë shkri e bâ .ji hark dhe kanë mbetë kështu për një çast, tue qëndrue pezull mbi humnerë. Nën harkun, në fund të malbrezit, shihesh një pjesë e Drinës së kaltërt, dhe thellë nën të gurgullonte Zhepa e shkumzueme dhe e frenueme. Për një kohë të gjatë sytë nuk mund të mësoheshin në ketë hark vijash të trillueme e të holla, që duket sikur në fluturim e sipër âsht kapë për atë thep t'ashpër, të murrëm plot shkurre kulbe dhe se në çdo çast do ta vazhdoië fluturimin dhe do të zhduket.

Nga katundet rreth e rrotull u vërsulën njerëzit që të shohin urën. Nga Vishegradi e Rogatica vijshin qytetasit dhe e shiqojshin si mrekulli, tue u ardhë keq që gjindet në atë rrëpinë dhe shkretí e jo në kasabën e tyne.

— Duhet me nxjerrë vezir! — u përgjigjeshin Zhepasit dhe i bijshin me shuplakën e dorës murit të gurit. i cili ishte i rrafshtë e me kande të mprefta sikur t'ishte premje djathi e jo premje guri.

Endè kur puntorët e parë po kalojshin urën, tue u ndalë herë mbas here prej çudisë, arkitekti u pagoi puntorëvet, dhe ngarkoi arkat e veta me allatet dhe letrat, dhe bashkë me ata njerëz të vezirit u nis kah Stambolli.

Atëherë u përhap në shehër dhe nëpër katunde fjala për te. Selim Magjypi, i cili ia bajti me kal teshat prej Vishegradit dhe ishte i vetëmi që ish futë në barakën e tij, rrin nëpër dugoja e flet, zoti din për të satën herë, gjith shka din për ket të huej.

— Asli ai edhe nuk âsht njeri si këta njerëzit e tjerë. Atëherë dimënit kur nuk mund të punohesh, unë mos i shko kah dhetë pesëmbëdhetë ditë. Dhe kur shkoj, gjithëshka shregull si e kisha lanë. Në barakën e ftoftë, ai rrin me kapuq lëkurë arushe në krye, i mbështjellun deri nën sjetull, vetëm duert i ka jasht, të bame si ufull prej së ftofti, kurse ai vazhdimisht gdhendë ata gurë, e

mandej shkruen dishka; e gëdhend, prap shkruen. Gjithënji kështu. Unë ngarkoj, e ai shiqon në mue me ata sy jeshil, e vetullat ngërthye përpjetë, ta merrte mendja se do të përbijë. As që flet me gojë as që murmurit. Këte gja kurr s'e kam pa. Hej more njerëz, sa hoqi keq, që nji vjet e gjysë, dhe kur kreu punë u nis për Stamboll dhe e nxuerrëm përtej lumit me trap, i hypi atij kali; ama si nuk hodhi nji sy as kah na, as kah ura! Jok.

Dyqanxhit e pyesin gjithënji e mâ fort për arkitektin e për jetën e tij gjithënji e mâ fort çuditen e u vjen shum keq që nuk e kanë shique mâ mirë e mâ me vemendje kur kalonte nëpër sokaqet e Vishegradit.

Në ndërkohë, arkitekti udhëtonte, dhe kur ishte dy konaqe larg Stambollit, u smund prej mortajës. Me ethe, memzi tue u mbajt në kal, mrrijti në qytet. Menjiherë shkoi në spitalin e françeskanëve italjan. Dhe të nesërmen, në të njajtën kohë dha shpirt në duert e njij frati.

Qysh të nesërmen, në mëngjez, e lajmëruen vezirin për vdekjen e arkitektit dhe ia dorëzuen hesapet, planet e projektet e urës. Arkitekti kish marrë vetëm të katërtën e rrogës së tij. Mbas vehtës nuk kish lanë as borxhe, as pare, as testament as kurrfarë trashigimtarësn. Mbassi u mendue gjatë veziri urdhënoi që nga tri hiset e mbetuna të rrogës, nji hise t'ia japi spitalit, dhe dy të tjerat t'i japi në hajrat për bukë dhe çorbë të vorfënish.

Bash kur i jipte këto urdhëna — nji mëngjez i qetë nga mbarimi i verës - i sollën nji arzuhall të nji mualimi të ri e të mësueshëm të Stambollit, i cili ishte prej Bosne dhe shkruente bejte fort të rrjedhshëme dhe të cilit veziri kohë mbas kohe i jipte peshqeshe dhe i ndihmonte. Thotë se kish ndigjue për urën që e kish ngritë Veziri në Bosne dhe ka uzdajë se edhe këtu, si në çdo gjâ të ndërtueme për popull, do të gdhendi mbishkrimin që të dihet kur âsht ndërtue dhe kush e ka ngritë. Si gjithëmonë ai edhe tash i ofron vezirit shërbimet e veta dhe i lutet që të bâjë tenezyl me pranue kronogramin të cilin ia dërgon dhe të cilin e ka hartue me mundim të madh. Në letrën e fortë të bashkangjitun ishte shkrue bukur kronogrami me inicjalin e kuq e t'artë:

Kur Hyqymeti i Mirë dhe Marifeti Fisnik
Ia shtrin dorën njeni tjetrit
U bâ kjo urë e mrekullueshëme,
Gazmend popullit dhe lavdija Jusufit,
Në dynja e n'ahiret.

Nën të ishte myhyri i vezirit në trajtë vezore, i ndamë në dy fusha jo të barabarta; në mâ të madhen ishte e shkrueme: Jusuf Ibrahim, rob i vërtetë i Zotit, dhe në mâ të voglën parulla e vezirit: Sigurija âsht në heshtje.

Veziri qëndroi gjatë përmbi këtê arzuhall me duer të hapuna, tue shtypë me njenën shuplakë të dorës mbishkrimin në bejte, dhe me tjetrën hesapet dhe projektet e urës q'i kish bâ arkitekti. Në kohën e fundit, ai gjithënji e mâ gjatë mendonte mbi arzuhallet dhe shkresat.

Qysh kësaj vere, kanë kalue dy vjet nga ramja dhe burgimi i tij. Në fillim, mbas këthimit në pushtet, ai nuk vinte re kurrfarë ndryshimesh në vetëvehte. Ishte në vjetët mâ të bukura kur dihet edhe ndihet vlefta e plotë e jetës ngadhnjeu mbi të gjithë kundërshtarët dhe ish mâ i fuqishëm se kurr përpara; me thellsín e ramjes së paradokohëshme, mujti me matë naltësín e hyqmit të tij. Por sa mâ fort që kalonte koha, në vend që të harronte, i çfaqesh në kujtime gjithënji e mâ shpesh mendimi i burgut. Edhe kur ia dilte në krye ngandonjiherë me i përzanë mendimet, ai nuk kishte fuqi me pengue andrrat. Filloi t'i shtihet n'andërr hapsanja, dhe nga andrrat e natës, si nji tmerr i pacaktuem, kalonte në zhgandërr, dhe ia bânte ditët zeher.

U bâ mâ i ndijshëm për gjanat rreth vehtes. E fyejshin disa gjana të cilat përpara kurr nuk i kishte vû re. Dha urdhën që të hiqet e gjithë kadifja nga sarajt dhe të zavendësohet me cohë ngjyre së haptë, e cila âsht e lëmuet, e butë dhe nuk ndihet nën dorë. E muer mëni sedefin, sepse në mendime e lidhte me njifarë shkretije dhe vetëmije së ftoftë. Nga të prekunit e sedefit dhe nga të shiquemit në të i mpiheshin dhambët dhe i rrënqethesh lë-

kura. Të gjitha orendít dhe armët të cilat ishin të stolisuna me sedef, u hoqën prej odave të tija.

Gjithëshka filloi të pranojë me nji mosbesim tinzak por të thellë. Prej dikah zû vend në tê ky mendim: çdo vepër dhe çdo fjalë njerëzore mund të sjelli të keqen. Dhe kjo mundësi filloi të çfaqet nga çdo gjâ që ndigjon, shoh, thot ose mendon. Veziri ngadhnjimtar ndjeu frigën nga jeta. Dhe kështu, tue mos e parandie futesh n'atê gjendje e cila âsht faza e parë e të mbaruemit të jetës, kur njeriu fillon të kundrojë me interesim mâ të madh hijen që lëshojnë sendet se sa vet sendet.

Kjo e keqe e brente dhe ia hante shpirtin, dhe as që i shkonte ndër mend që t'ia rrëfente dhe besonte kujt; bile, edhe kur kjo e keqe do ta kryejë punën e vet dhe do të dali në pah, kurrkush nuk do ta njohi; njerëzit vetëm do të thonë: exheli. Sepse njerëzit as që e marrin me mend se sa ka të fuqishëm e të mëdhej të cilei vdesin kështu në vetëvehte heshtas dhe padukshëm, por shpejt.

Edhe këtê mëngjez veziri ishte i lodhun dhe i pagjum, por i qetë e i përmbledhshëm; kapakët e syve i ishin randue, kurse fëtyra si e ngrime në flladin e mëngjezit. Mendonte për arkitektin e huej, i cili kishte vdekë dhe për fukarajt të cilët do ta hanë fitimin e tij. I fluturonte mendja në vendin malor e t'errtë Bosnën (gjithëmonë kur i shkonte mendja në Bosnë kishte dishka t'errtë!), të cilën as vetë drita e islamit nuk kish mujtë ta ndriçojë, veç se pjesërisht, dhe në të cilën jeta âsht pa kurrfarë njerzillëk dhe butësi të naltë, e vorfën, e shkretë. e randë. Dhe sa vise të këtilla ka në këtê dynja të Zotit? Sa lumej të rrëmbyeshëm pa urë dhe pa vá? Sa vende pa ujë të pijshëm dhe sa xhamija pa stolisje dhe bukuri?

Ndër mendime i hapesh bota plot me nevoja, domosdoshëmëni dhe friksime të çdollojshëme nën trajtat mâ të ndryshëme!

Dielli ndriçonte nën qeramidën e imtë, të gjelbërt, në qoshin e kopështit. Veziri hodhi shiqimin mbi mbishkrimin e mualimit në bejte, ngrehi dorën ngadalë

dhe hoqi dy viza përmbi të gjithë mbishkrimin. U ndal vetëm pak, e mandej shkeu edhe pjesën e parë të myhyrit me emërin e vet. Mbeti vetëm parulla: Sigurija âsht në heshtje. Qëndroi do kohë mbi të dhe atëherë përsëri ngriti dorën dhe me nji hov të fuqishëm shleu edhe atë.

Kështu ura mbeti pa emën e pa shej.

Ajo, atje në Bosnë, shkëlqente në diell dhe shëndritte në dritën e hanës, dhe mbante mbi shpinë të vet njerëzit dhe kafshët. Pak nga pak u zhduk krejtësisht ai qark me tokë të gërmueme dhe me sonde të shpërndame të cilat rrethojnë çdo ndërtim të ri; i marrin njerëzit dhe uji vërshon hujt e thyem dhe copat e skeles dhe landën tjetër të ndërtimit, kurse shinat i shlyen gjurmat e punës së skalitësave. Por krahina nuk mund të përputhesh me urën, as ura me krahinën. Shique anash, harku i saj i bardhë e i lakuem dukesh guximisht gjithëmonë i ndam dhe i vetëm, dhe habitte udhëtarin si nji mendim i çuditshëm, i planesun dhe i mbërthyem në thep e në shkreti.

Ai që e tregon këtë, âsht i pari që i ka ra ndër mend që t'ia hetojë dhe t'ia mësojë prejardhjen. Kjo ndodhi nji mbramje kur këthehesh nga mali dhe si ishte i lodhun, u ul pranë parmakut të murit prej guri mbi urë. Ishin dit të nxehta të verës, por netët mjaft të ftofta. Kur u mbështet mbi shpinë për guri, ndjeu se endè ishte i ngrohtë nga zhega e ditës. Njeriu ishte i djersitun, kurse nga Drina vinte nji erë e ftoftë; e kandshëme dhe e çuditshëme ishte prekja e gurit të ngrohtë, të skalitun. Me nji herë u muerën vesht. Atëherë vendosi që t'ia shkruejë historín.

TRUPI

Sado që i molisun prej ‹ëmundjes dhe i gozhduem ç'prej kohe në shtrat, frat Pjetri endè kish takat me folë gjatë e bukur, vetëm kur gjente ndigjues, të cilët i kishte në qef. Kurr nuk mund të thuhet plotësisht se ku qëndronte bukurija e fjalëve të tija. Në gjithëshka që flitte kishte dishka të kandshëme dhe t'urtë në të njajtën kohë. Por me gjithë këtê, rreth çdo fjale së tij flutturonte edhe nji tingull i veçantë, si ndonji kunorë drite tingulli, të cilën njerëzit tjerë në të folun nuk e kanë dhe e cila qëndronte n'ajr dhe dridhesh edhe mbassi fjala e shqyptueme ishte shue. Për këtê arsye, çdo fjalë e tij kishte nji domethanje mâ të madhe se sa ajo në të folunit e zakonshëm. Kjo ka humbë përgjithëjetë.

Në qelín e frat Pjetrit kishte sahatë të mëdhej e të vegjël, të cilët e mbushshin të gjithë hapsinën me tingujt e vet jo të njillojtë por të njikohshëm dhe me të rrahunit e kohëmbaskohshëm të sahatave. Kishte armë, pjesë të pushkëve, hekurishte dhe hallate të ndryshëme. Ai ishte mjeshtër për këso punësh dhe prandej i kishte mbetë llagapi Tyfekxhi qysh në fëminí. Nji prej këtyne sahatave të çuditshëm prej drûni ra njimbëdhetë herë. I zhytun ndër mendime, frat Pjetri ndigjonte tingllimin e tyne,tue shique në raft të mûrit, në të cilin ishin nja dy-tri libra, nji shishe rakije me barna dhe nji rresht ftojsh e mollash. Endè nuk kish pushue jehona e tingullit të fundit, kur frat Pjetri ia filloi me tregue.

Kur isha syrgjyn n'Azin e Vogël, jam ngî së pami gjithëfarë mrrekullinash dhe kam pa gjana të këqija e të mira. Mâ shum të këqija se sa të mira, sepse nën këtë qiell nën të cilin jetojmë, ka dishka mâ pak të mira. Këtu kam pa nji njeri i cili ishte nji përmendore e gjallë e fatkeqësís e pasqyrë e të gjitha të këqijave, të cilat e ngashnjejnë njeriun e gjallë.

Unë, qé de, jam njifarë Tyfekxhije. Mjeshtër batall i zanatit. Kjo më ka mbetë qysh në fëminí dhe këtë zanat e kam ushtrue gjithmonë në manastir.

Kam ndreqë mullij, brava, sahata dhe pushkë. Dhe kështu gjithmonë ndokush ka pasë nevojë për mue, sepse, si e dini, gjithëshka në këtë botë harxhohet e prishet dhe mâ tepër ka dam e punë batalle se sa lumní e përparim. Kjo mjeshtrí e imja më ka vyejtë edhe n'Akër. Ia ndreqa dhe ia mpreha hapsanxhiut tim mullinin e kafes. Prej kësaj pune më doli nami. Mâ në fund m'epshin të ndreqi edhe bravat e burgut t'anë. Filluen të më thrrasin edhe nëpër shehër. Mâ së pari te kajmekami, mandej edhe te njerëzit tjerë të mëdhej ku kishte për të ndreqë ndonji send. Kështu m'erdhi rasti me shkue në shtëpín e Çelebi Hafizit, e cila nuk ishte si shtëpitë tjera, si edhe i zoti i saj nuk ishte si njerëzit tjerë.

Kjo ishte nji kala e tanë, gjysma e mbulueme me nji zabel të dendun i cili dukesh prej së largu si nji perçe në rrëmoren e verdhë të njij bregu. Vetëm kur njeriu kalon portën e madhe, sheh se kjo âsht nji kala e vërtetë, me penda, me ura e me kulla prej guri shtuf. Kurse zabeli mbulon bahçet nën hije dhe burime uji të rrjedhshëm. Vetëm n'Azi ka mrekullina të këtilla. Qyshse kisha dalë prej Sarajeve, nuk kisha ndigjue që çeshmja të gurgullojë. Dhe kjo shushuritje uji m'âsht bâ e kandshëme dhe e njoftun si gjuha amtare. Sikur të mos isha as syrgjyn, as n'Azi, por midis Sarajevës, në avlin tonë të fretënve pranë çeshmes. Por veç kësaj, gjithëshka tjetër ishte harab sado që e madhe dhe e begatshëme.

Roja që më solli më dorëzoi te nji njeri i zbehtë, të njij moshe që s'mujsha me i ra në fije, me nji shiqim të pajetë dhe me nji zâ të trashë. Ai më çoi mjaft gjatë nëpër disa shkallë guri, nëpër disa divanhane, nëpër disa kthi-

na të ftofta e të shprazta të gjitha prej të njajtit gur të murrm. E gjithë landë e fortë dhe e punueme me ustallëk. Ia mbërrijtëm te shkallët prej druni dhe hypmë në kullë në të cilën ishte sahati i madh që dje ish ndalë paprítmas, për të cilin më kishin thirrë prej hapsanes. Porsa e hapa pash se shka âsht e si âsht. Veglat ishin të Venedikut, të mira. Por sahati ish vû keq dhe i pikonte shiu në hallatet mbrenda deri në zymrek. Shoh: këtë e ka punue ja ndonji grek, ja ndonj' ermen, por ata nuk janë për atë punë, sepse këtu s'ka batakçillëk dhe s'ndihmon rrena.

Krëkoj gaz e voj, dy tri pendla dhe nji limë, sepse lima âsht e vetëmja vegël të cilën nuk m'a lanë ta mbajë në hapsane. M'i suell të gjitha këto nji sherbëtor dhe shkoi. Ai që më pruni meti pranë meje. Këtu në tavan, nën sahat, kishte drrasa prej njij drûni të mirë e të fortë. Veglat i rradhita mbi to. Në nji prej këtyne drrasave u ulë edhe ai sherbëtori, thatanik dhe i krrusun në bel. Tash kur po më kujtohet mendoj të ketë qenë rob, por i vjetër, ndoshta ç'prej fëminije, dhe do të jetë bâ turk e lirue.

Këta janë ata hyzmeqarët e përjetshëm nëpër shtëpit turke të zotnive të mëdhaj, për të cilët nuk dihet mirë as çka janë, as nga janë, as cila âsht puna e tyne e vërtetë në shtëpi. Mbassi kanë mohue krejtësisht edhe fenë e vet, edhe emënin e vet, edhe vetë jetën e tyne ata në të vërtetë i sundojnë të gjithë rreth vehtes dhe mbeten në të njajtin vend, ndërsa gjithëshka rreth tyne ndrron, lind, vdes ose martohet. Ata dijnë mâ së miri se si âsht shtëpija dhe cfarë malli e pasunije ka në shtëpi, dijnë të gjitha msheftësinat tjera në shpirtin dhe në gjakun e secilit prej zotnive të tyne dhe të sherbtorëve. Secili kërkon prej tyne ndonji shërbim, ndihmë ose këshillë, dhe ata secilit i ndihmojnë dhe nuk kërkojnë kurrgjâ për vehte, vetëm heshtin e shiqojnë rreth vehtes, për ta âsht shpërblim që gjithëshka të dijnë e kurrgja të mos dëshirojnë. Kështu shtëpít e zotnive i sundojnë robët e të huejt, çifutët dinakë dhe turkushakët tinzakë, vetëm sepse janë shndërrue krejtësisht dhe nuk i kanë ato lakmi dhe ato vese, skllavët e të cilëve janë zotnit e tyne.

Edhe ky menjiherë më ra në sy se ishte nji dushman i atillë shtëpije.

Unë hoqa kapakun dhe shpërvola duert. Bâna kryq në vehte dhe fillova punën. Unë hesht, turku hesht. E kqyra pak pjerrtas dhe pashë se kqyrte nëpër atê gavrën e vogël nën sahat.

— A pé, - më pyeti Turku si befas.

— Jo, - përgjigjem un, dhe nuk guxova t'i çoj sytë nga puna.

Dhe me tê vërtetë s'pashë kurrgja. As që pata shique si duhet. Kam frigë se mos janë gra të haremit dhe mos i shkoi Turkut mendja më ndonji send dhe të mos ma shohi për të madhe. Ku të dij un? Nuk bâna kurrgja por edhe për gjana mâ tê vogla hahet dajaku dhe shkon koka.

— Kqyr lirisht, më thotë prapë Turku, nuk janë as gra as s'âsht haremi. Kqyr se do të tregoj dishka.

Çoj kryet prej punës dhe kqyri. Shoh poshtë, thellë nën né, në rrasa guri, të cilat endè janë nën hije, sexhadet e shtrueme dhe në to rrijnë ulun dy robë, nji bojë kafje dhe tjetri krejt i zi. Pranë tyne nji lese, jastykë dhe qylyma lara - lara. Përpara, krejt afër murit prej guri te i cili mbërrijnë majat e pemëvet të bashçes, dhe të cilat tashmâ i ndriçon dielli, qëndron dishka si fëmi, si plakë, nuk mund ta dalloj. Shoh, fëtyrë njeriu me nji anteri të verdhë e të gjelbërt deri në tokë, në krye me nji kauk të bardhë, ama nuk ka as duer as kambë, veç trup. Qëndron dhe s'luen vendi, vetëm se luen kryet e përkulet çuditshëm. O Zot mos më brigo, si i ndjeri frat Filip Bravaxhiqi në meshën e madhe, kur ministranti e kemte me tamjan kurse ai vetëm e përkulte kryet dhe s'dinte me pushue. Nuk dij se si m'u kujtue frat Filipi, Zoti e ndjeftë, e ishte i mirë si nimeti, vetëm se nji njeri kaba dhe qesharak, por Turku m'i preu mendimet.

— E sheh atê poshtë ndër né. Ai âsht Çelebi Hafizi, i cili dikur e ka nënshtrue Sirín. Ke ndigjue për tê.

— Jo, i qoftë për hajr zotnilleku, nuk kam ndigjue. Un jam prej nji vendi të largtë dhe tash shpejt kam ardhë këtu.

Turku më shiqonte me sy të çuditshëm, të cilët vetëm tash i pashë mirë, me sytë e njeriut i cili vuen nga diçka dhe prandaj shiqimi i ngjan shiqimit të njij njeriu të pagzuem. Më shiqonte sikur donte që të ngihet së kqyruni nji insan i cili nuk kishte ndigjue kurr për Çelebi Hafizin. Tue më kqyrë kështu drejt në sy, mue për herë të parë më lindi mendimi: Ky njeri nuk âsht nè vehte, kurse ai filloi të flasi për trupin dhe për fatin e tij.

Ndërsa ai flitte, unë hidhsha nga pak shiqimin në divanhane nën né. Këtu robët rrijshin vazhdimisht në rrasat e gurit, nën hijen e bedemave dhe pranë murit Çelebi Hafizi, nji trup i veshun më nji mëndafsh të verdhë e të blertë. Hija ishte tue u largue dhe dielli i kish ra atij, por ai nuk lëviz, vetëm se luen kryet. Në fillim çon kryet përpjetë-e çon! e çon!- s'kam pa njeri të gjallë që ta çojë kryet aq naltë e me aq mburrje. Dhe mandej fillon ta luejë kryet ngadalë, majtas, djathtas, krejt ngadalë si bisha kur muhat erën dhe ndjell motin! Dhe vazhdimisht kështu: majtas, mandej djathtas, deri sa të lodhet dhe ta lëshojë kryet për nji çast. Dhe prapë përsëri. Kur kthehet këndej kah sahati i kullës, atëherë ia dalloj mâ mirë fëtyrën dhe shoh se âsht si nji mollë e pjekun. As hundë, as sy, as buzë, aş mjekërr, as mustaqe. Vetëm nji mbresë e madhe e mveshun me nji lëkur të ré të tërhequn.

Dhe Turku pranë meje tregonte gjallnisht, pa pushue, gjithënji e mâ shpejtë e mâ shkathtë. Un kqyrsha punën teme. Në fillim s'më vinte mirë që ai po më tregonte mue, por pash shpejt se ai këtê e tregonte për vehte, e jo për mue. Dhe si isha i zânun me punë, nuk isha i shtërnguem me iu përgjegjë aspak. Vetëm kur dishka qëllojsha mâ me fuqi dhe lëmojsha, Turku ndalesh pak për të marrë frymë, tue i përsëritë fjalët për të cilat mendonte se nuk i kam ndëgjue as kuptue mirë. Dhe unë, zaten, nuk mujta me ia kuptue bash mirë të gjitha dhe nuk mujta me ia kapë mirë çdo fjalë, sepse nuk guxojsha me e pyetë për këtê a për atê por ata q'ishte mâ e randësishëme e kuptova.

Turku tregonte:

„Të parët i ka pasë zotni në Siri, por gjashtë breznit e fundit kishin kalue krejt në Stamboll. Atje ishin ylema, madje ylema të fortë nga i ati në të birin. Dhe kur u bâ ajo turbullima mbrenda në Siri, e atje turbullohet shpesh, dërguen ushtrin kundra saj. Por ushtrija kur nuk mundet me bâ zapt dhe me vendosë rendin, vetëm shton vuejtjet dhe fatkeqësín. Me këtë ushtri u nis prej Stambolli edhe Çelebi Hafizi. E kish marrë vetë komandanti, si njeri i derës s'oxhakut me prejardhje prej atyne viseve. Dhe siç ban shpesh vaki në zemane turbullimesh dhe shqetsimesh, pak nga pak u derdh e u shpërnda ushtrija — kurrkush endë s'ka pa hajr në Siri! — nji nga nji u kthyen eprorët. Dhe mâ në fund e gjithë puna mbeti në nji çetë dhe në Çelebi Hafizin, se ai morri mbi vehte atê që kurrkush nuk donte me e marrë që ta qetsojë për hesap të vet Sirín dhe të shtijë nën kanunin e sulltanit dhe vullnetin e vet gjithëshka që merr frymë në tê. Në të vërtetë, kjo ishte ushtrija e tij dhe e paguente e e mbante prej vilajetit të cilin ishte tue qetsue.

Së pari morri të gjitha tokat të cilat, simbas tapijave të tija dikur i përkitshin shtëpís së tij. Dhe tokë kishte sa të donte qefi, sepse para Çelebi Hafizit ikte gjithëshka që mujte me ikë. Edhe pa sixhila, edhe pa tapi, gjithëshka bâhesh e tij dy ditë udhë përpara se me mbërrijtë ai. Gjithëkush braktiste çdo gja që kishte, dhe shpëtonte shpirtin, por edhe Hafizi shkelte e linte gjithëshka mbas vehtes dhe ndiqte vetëm për të marrë shpirtat, si me qenë gjah.

Hyni n'ushtri fill prej shkolle si nji djalosh shtatëhollë dhe i urtë, me nji lëkurë jashtëzakonisht të bardhë, me sy të zi dhe me vetulla e buzë të verdha e të kuqe. Dhe ky hafiz i ri menjiherë, ama pa humbë fijen e kohës, si tambëli kur gufon, u bâ kumandər çete dhe i luftarëve gjakpimësa. Dhe gjithëshka u harrue, edhe kryengritjet e maparshëme kundra hyqymetit dhe ushtrija e rregulltë e cila kish ardhë me i shtypë, kishin mbetë vetëm Hafizi dhe ajo tokë të cilën ai shkelte dhe i vente kërbaçin ashtu si dinte dhe si mundte.

Ai vrante e kthjellte. Vendasit e quejtën Hafizi i

Flaktë. Ia zente udhën dhe e ngacmonte gjithëshka që âsht gjallë dhe që qëndron në kambë. Prandaj ia vinte zjarmin dhe rrenonte ç'gjente përpara. Vetëm zemrohesh pse edhe fijen e fundit të barit nuk mund ta zhduki nga faqja e dheut, që edhe guri nuk mund të digjet. „Do ta la vetëm qiellin mbi Siri" thonte kur bânte tenezyl me thanë ndonji send, dhe ajo që bânte i përgjigjesh krejtësisht asaj që flitte.

Në fatkeqësín e vet, njerëzit pyetshin: qysh âsht e mundun që nji softë tutës me fytyrë si gjaku e tambëli të bâhet kulshedër që therr e mbyt, dhe nuk mund ta zajë gjumi deri sa qielli mbi tê të mos skuqet prej zjarmit. Çfarë shkollash janë këto q'i ka mësue, dhe ç'libra qi ka lexue? Në çfarë medrese jipet nji mësim i këtillë? Dhe kush e kur e ka mbjellë këtê urrejtje në tê dhe nga vjen ky zjarm me të cilin gjithëshka përvlon dhe rrenon, dhe as që lodhet e as që shuhet? Pyetshin njerëzit vetëvehten kështu tue mos dijtë pse e pyesin dhe tue mos gjetë kurr përgjegjen. Dhe i luteshin Zotit, jo se shpresojshin për ndonji ndihmë, sepse Zoti n'atë kohë ishte n'anën e Hafizit, por sepse ishte e kotë me iu lutë Hafizit.

Njerëzit ikshin në shkretín, ku vdekja ishte pak a shum e sigurtë, por mâ pak e hatashëme se sa prej heshtarëvet të Hafizit, ose prej pishave dhe katranit të tij. Këtu, në shkretín, grumbulloheshin nëpër gropa të cilat i hapshin në kodrat rrëmore ku rana âsht e ngjeshun dhe e fortë. Por etja dhe ûja i shtërngojshin që të kërkojnë ujë e ushqim natën nëpër skajet e oazave. Këtu u vejshin pritën njerëzit e Hafizit dhe i vritshin si bishat në burime. Prandaj nëpër shtigje të cilat të çojnë kah uji dhe buzë vetë prrojeve, mund të gjindeshin gjithmonë gufoma edhe të plagosun.

Kështu kalojshin vjetët dhe Hafizi vazhdimisht e kalonte kohën tue qetësue Sirín, e cila tashmâ të thuesh kishte vdekë. Të tjerët i dërmonte dhe ua prishte plang e shtëpi. kurse për vehte fitonte e ndërtonte. Ngrente dhe ndërtonte, me mure të trasha e të nalta dhe çdo ndërtese i vinte brava të randa dhe çelësa e mangalle të bâme ankas.

Dhe shka me të thanë kur me gojë s'mund të kallxohet. Digjte, piqte, prente, virte, dhunonte dhe gjobitte. dhe gjithëshka i shkonte për dore, e kurrkush s'mund t'i bânte gjâ, as kanuni i Zotit, as dora e Sullţanit, as lotët, as urrejtja e atyne të cilët i ndiqte. Por, shif nji herë - (këtu robi fjalën e shqiptoi ngadalë e randë, kështu që unë e shiqova në duer sikur të kishte me të vërtetë me më tregue dishka; por ai vetëm pakëz u drejtue dhe me sy gjysëm të mbyllun, memëzi tue i hapë buzt, filloi t'i vargojë fjalët shpejt e qartë si në lutje) — shih, ka ilaç për çdo siklet e për çdo të keqe, dhe kjo âsht: në çdo çast në jetën e çdo njeriu ka mundësi që njeriu të gabojë, të gabojë sa për nji fije, por kjo mjafton për vdekjen e tij dhe për humbjen e plotë. Dhe mendo se sa çaste ka më jetë. Dhe mendo se mâ lehtë gabon ai që ndjek dhe që lëviz, se sa ai i cili vuen i mshefun e i paluejtshëm. Qe kështu të gjithë mendojshin edhe për Hafizin: s'mund t'i bâjë kurrkush gjâ dhe nuk i gjindet fundi. Por nji ditë, më nji dakikë, edhe ai u mashtrue: i erdhi keq për nji grue të dobtë e gjysëm të vdekun të cilën e hasi kur ishte në rrugë. Sa çel e mshel sytë pushoi t'urrejë e të ndjeki, dhe kjo mjaftoi që edhe atij t'i vijë hakut shpata.

Tue ndjekë nji familje të nderueme e të madhe e cila ishte strehue në shkretí, Hafizi u nda prej çetës së vet. Gjurma të çonte më nji nga ato shtigje të shkretinës të cilat shkojnë kah uji dhe e çoi te nji prrue gadi i shterrun. Në ranën e verdhë, nën nji drû të holl i cili s'kishte hije, gjeti nji vajzë të lëmekun. Ishte gjysëlakuriqe, e veshun zhele-zhele, krejt e nxime prej erës së shkretinës, me kambë dhe gjuj të përgjakun prej të rrëxuemeve dhe rameve. Mâ tutje s'kish mujtë. Sytë e mëdhej në ethe s'kishin mâ lotë për të derdhë, por nëpër faqet e përcllueme prej diellit dalloheshin dy vazhda të kuqe si plagë, gjurma të lotëve të shterrun.

Ajo ngriti sytë nga dheu dhe pa shpatën e tij, të shkurtë por të randë si satër, dhe tue kqyrë naltë përmbi shpatën dhe luftëtarin shqyptoi shpejt nji dua të shkurtë: „N'emën të Zotit i cili âsht i mëshirshëm përmbi çdo mëshirë". Pëshpëriti këto fjalë si nji krijesë

e cila mâ nuk ka frigë dhe nuk mprohet, sepse tashmâ âsht e vdekun dhe vetëm kush e din prej kah endè ka prirjen për të folë. Në vend goditjes, Hafizi hapi duert. Njerëzit e tij, të cilët po vijshin mbas tij, e gjetën endè n'atë gjendje .Në nynin e dorës së djathtë i rrinte varë për gajtani shpata e lëshueme.

Dha urdhën që kjo vajzë të veçohet dhe që kurrkush mos ta preki. Atë ditë në mbramje, kur e prunë pranë tij, të mveshun me njifarë petku mashkujsh, dha urdhën që ta çojnë në haremin e tij.

Robi i cili deri n'atë kohë flitte pa pushue, kqyri menjiherë nëpër atê dritaren e vogël nën sahat dhe u ndal. Edhe mue më fluturoi shiqimi përjashta. Atje poshtë sherbëtorët përgatitshin lesën, si tezgjere. Vetëm e bâme prej pëlhure dhe plot me disa jastykë e shilte. Në tê e vunë Hafizin ngadalë dhe me kujdes, si nji trung, dhe humbën përposhtë shkallëve të gurit. Ky Turku im u shqetsue, u ngrit tue luejtë kryet, sikur t'i vinte keq. U duk sikur do të shkonte pa e mbarue tregimin, dhe pa u falë me shëndet, por u ndal pranë shkallëve dhe filloi të tregojë shpejtas dhe shkurtas, tue i përzie fjalët si njeriu të cilin në çdo çast mund ta thrrasin, dhe i cili dëshiron të të thotë dishka të randësishëme e të nevojshëme, të paktën mâ kryesoren prej mâ kryesores. Ajo që mbërrijti me e thanë, ishte mâ pak e qartë, por mâ e gjallë.

„Qe, kjo grue me kohë shtini në dorë edhe haremin edhe të gjithë pasunín e Hafizit, edhe Hafizin vetë. Vetëm asaj i besonte. Asaj ia linte çelësat kur nisesh në luftat e veta. Ai nuk dinte ose kish harrue se në Siri ka fjalë ari, i din çdo fëmi, e që thotë për çelësat e shtëpís: nëqoftëse don të jeshë pa gajle, ti mbaj në brez nëqoftëse don të keshë dam, epja sherbtorit mâ besnik, dhe nëqoftëse don me ia hangër kryet vetes, jepja grues. Dhe kështu mbas kaq vjetësh të jetës së përbashktë nji mbramje kur u këthye nga lufta, Hafizin e pritën n'avlin e vet njerëz t'armatosun. Këtu iu vranë të gjithë njerëzit që e shoqnojshin, përveç nji njeriu të vetëm i cili disi ia doli t'iki në terr pa ra në sy. Hafizin e plagosën dhe e rrëzuen prej kalit.

Atëherë filloi nji natë e jashtëzakonshëme nëpër odat e shumta e të mëdha të Çelebi Hafizit. Robët të lëshuem prej burgut, ashtu gjysëm lakuriq, të ligun dhe të sakatuem, plaçkitshin, dërmojshin dhe digjshin. N'avlín e madhe kryesore ishte i lidhun për nji dyreku të bunarit Çelebi Hafizi, i capërluem dhe plotë varrë. Rreth tij uluritshin robët që kishin shptëue, dhe sokollitshin gratë, të lirueme prej haremit; vërtitshin thikat dhe gjithëfarë veglash të tjera dhe përdridhshin vravashkat e ndezuna flakë nga të cilat shkrepte dhe pikonte katrani.

Vallen e hiqte po ajo grueja mâ e dashtun e Çelebi Hafizit, Sirjanja. Ajo ket gjâ e kish gatue me mend dhe përgatitë tue u shti me marifet dhe tue pritë çastin e volitshëm që të marri hakun. Dhe deri sa pat sy të shiqojë, mujti me pa: krijesa mâ e dashtun e të gjitha krijesavet, krijesa e vetëme për të cilën pat mëshirë, e cila i ishte e afërt dhe të cilës i kish besue në jetë, këcente rreth tij si e çmendun dhe e tërbueme, dhe ia flakte me fjalë dhe me fyemje jo të qarta. Ajo nuk linte që ta mbytshin, e atë të gjithë e ndëgjojshin, sepse donte me pa se si vuen dhe që ai të shohi se ajo e kqyr. Ia thyen duert nën brryla dhe kambët nën gjuj dhe e qëllojshin me vravashka të ndezuna flakë. Por atëherë, dikur natën, u ndëgjue trokllimë kuajsh. Ai kalorsi i cili ia kish dalë me ikë e kish njoftue për gjithëshka të vllan e Hafizit dhe ai ia behu me disa kalorës, por me nji shpejtësi aq të papritëme, sa ata robë, të dejun dhe të ngopun, të lodhun nga nji tërbim aq i madh, u shpërndanë dhe iknë ku mujtën, pa qëndresë, tue kujtue se po vinte ndonji ushtri e madhe.

E vetëmja që mbeti pranë Hafizit të lidhun ishte Sirjanja. Edhe para se t'ia mbërrinte ushtari i parë që ta rrëmbejë e ta presi, ajo i ra disa herë Hafizit fëtyrës me vravashkën përvluese, e këtheu dhe e shtimi në trupin e tij. Në ket çast ia mbërrini ushtari dhe e rrëxoi për dhé me nji goditje.

I vllai i Hafizit, Sabiti, vendosi rendin me të shpejtë. Kur zbardhi dita gjithëshka ishte mposhtë, kapë ose vra, haremi, sherbëtorët dhe robët e liruem. U dogj krejt vetëm nji çardak mâ i largtë. Çelebi Hafizi ndodhesh i

shtrim në haremllëkun e shkretnuem, i vilanosun dhe tmerrësisht i shemtuem, kurse kuajt mâ të shpejtë u dërguen me marrë heqimt. Shkurt: ia shpëtuen jetën. por mbeti i këtillë si e pé. Braktisnë gjithëshka që kishin atje dhe u shpërngulnë këtu, në bregdet. Hafizi i flaktë, Hafizi me krahë u bâ trup, trung mishi, të cilin e mbajnë gjallë sevapi dhe dashunija e vllaut. Fati ia muerr duert, kambët e sytë, dhe ai tash vetë nuk don mâ të flasi. Dhe kështu e kalon jetën. Vetëm sa merr pak frymë të Zotit dhe ndigjon çerekët që rreh ky sahat i kullës. Kurse në Siri..."

Në ket çast dikush nga poshtë i përplasi shuplakat dhe robi preu tregimin tue lanë fjalën përgjysë dhe vetëm më shtyni lehtë me dorë në gjoks sikur të donte me thanë se tregimi morri fund, kqyr punën tande, dhe filloi të lëshohet sa mâ shpejt që mundesh përposhtë shkallëve.

Pata mjaft punë me sahatin dhe kur e kreva, e lëshova që të rrahi deri sa erdhi në terezi. Më kthyen në të njajtën rrugë, por nuk e pash mâ as Çelebi Hafizin, as atê robin. Më shoqnonte nji djelmosh pa mjekërr dhe më dorëzoi te zaptija.

Ç'prej asaj kohe kanë kalue shumë vjet, e din edhe vetë, por as që mund të harroj atê që kam pa dhe ndëgjue në sahatin e kullës në Akër. as që dij t'ia shpiegoj vetëvehtes. Çka ishte ai Turku i zbehtë e i bam dysh? Ndoshta do t'ishte prej ndonjij nga ato familje të shpërndame sirjane? Ndoshta turkoshak ose bir turkoshaku? Pse më tregonte me aq ashk dhe gjallni gjana të cilat të burgosunit dhe rajës nuk duhet t'i fliten? A thue âsht gjithë kjo e vërtetë dhe ashtu si më kallxonte ose robi e kish trillue dhe kish shtue dishka vetë? A thue mos ka qenë pak-ashtu me ndonji drrasë ekşik? Këtê pyetje ia bâjsha vehtes qysh atëherë, këtê pyetje ia bâj vehtes edhe sod kur më bjen ndër mend Çelebi Hafizi. Sikur të kisha pa andërr nuk do të mund t'ishte mâ e çuditshëme. Po ç'të bash? N'Azi, në vendin ku gjithëshka âsht e mundshëme dhe ku çdo njeri i gjallë gjatë gjithë jetës i ban pyetje vehtes pse kjo e pse ajo, dhe ku kurrkush kurrkujt nuk mund t'i përgjigjet dhe t'i shpjegojë

kurrgja, ku pyetjet nuk zgjidhen por harrohen,-bâjnë vaki këto gjana. Dhe aq milete e popuj jetojnë kështu. Jetojmë në tokë tue i hy borxh asaj bote, e kështu âsht dé. Kështu edhe unë as vetëvehtes nuk dij t'i jap përgjegje në këto pyetje, por përsëri vetëm pyes, si u bâ puna e Çelebi Hafizit, a do të jetë gjallë n'atë pamje të hatashëme të cilën ia dha qortimi i Zotit dhe a thue e ndigjon rrahjen e atij sahati të cilin e kam ndreqë me zemër dhe me nderë?

Edhe n'andërr më shtihet Çelebi Hafizi. Disa vjet përpara se të smuhesha e pash n'andërr. Si në zhgandërr. Çelebi Hafizi! vetëm shëndoshë si molla, me sy, me duer e me kambë, shtatmadh dhe Turk i pashëm, por i zhytun në halle e derte, më ndiej o Zot, si shpirti në burgator, i përvluem për lutje.

Dhe kurdoherë që më bje ndër mend Çelebi Hafizi, n'andërr ose në zhgandërr, mue menjiherë më kujtohet shoku im i hapsanes n'Akër, i cili n'atë kohë kaloi katër muej me mue në të njajtën odë, derisa nji ditë nuk iku. U përzie me hamajt të cilët bajshin mall më nji anije ruse dhe atje u zhduk.

Ishte i krishtenë prej Libani, bukurshkrues me zanat. E quejshim Karajazixhi. Emënin tjetër të vërtetë as që ia dijsha. U kish shkrue disa Ermenëve në Stamboll dishka që Turqëve nuk u pëlqen dhe që nuk duhet të shkruhet. Njifarë **arzuhalli**, dishka të këtillë. („Penda mue, thonte, më ka prue në burg"). Dhe kur i kapnë i denuen: atyne që e kishin mendue punën t'u pritet kryet, kurse atij që kishte shkrue, t'i pritet dora. Atyne ua prenë kryet, kurse atë nji bashkëvendas i tij, e çoi në burgim të gjatë, por ia shpëtoi dorën. Ketë dorë të djathtë e mbante gjithmonë të ngjeshun në brez dhe e mëshifte si ndonji gur të çmueshëm, të cilin e kishte humbë njiherë e mandej gjetë. Mue më tregonte se sheh shpesh andrra, se si ia presin dorën, dhe kur zgjohet ndjen dhimbje në dorë edhe për nji kohë të gjatë. Edhe unë vetë me sytë e mij e kam pa, pranë qiriut, kur qante prej dhimbjes së kësaj dore. Ky njeri flitte vetëm dit'ën. Porsa binte nata, ai mbulohesh me atë gunën e hollë, m'i drejtonte sytë dhe më ndëgjonte, por vetë nuk

flitte kurrgja. Kështu derisa nuk dilte drita ai s'e çelte gojën me ia pre kryet. Duket se ish betue. Sidoqoftë, ishte i çuditshëm, por i mençëm. Dinte me folë bukur, por dinte shum mâ tepër se sa flitte.

Vetëm me këtê bisedojsha mbi trupin të cilin e kisha pa ato ditë në kullë dhe mbi tregimin që kisha ndëgjue. Njeriu dikujt duhet t'ia çeli zemrën. Dhe prej tij atëherë kam ndëgjue nji fjalë të cilën s'e harroj kurr.

— Po, — tha, — i këtillë âsht Turku. Preje e bane copa-copa, çdo copë e trupit jeton në vehte. Edhe grimca e fundit e mishit po ashtu bubrrit në të njajtin drejtim në të cilin edhe Turku i gjallë e i tanë do të lëvizte. Kurse i krishteni âsht si gastarja. I bie më nji vend, dhe ajo bâhet copa-grimë, dhe s'i gjindet ilaç as që mund të vijë mâ në vend.

Me këtê zakonisht ose i jepte fund. ose fillonte frat Pjetri tregimin e vet mbi Çelebi Hafizin.

NË MYSAFIRHANE

Qysh se i pari i kuvendit, vjet në pranverë, e rindertoi mysafirhanen[1]) e e ndau edhe mâ mirë nga kuvendi, ia kish lanë krejtësisht frat Markut që ta rregullojë e ta drejtojë.

Frat Mark Kërneta ishte nip i të ndjerit ipeshkv frat Marian Bogdanoviqit. Me qenë se ishte i vetëmi mashkull në familje, ipeshkvi e muer qysh se kalamanë kuvend që të mësojë e të bâjë hyzmet. Por, me gjithë mprojtjen dhe kujdesín e ipeshkvit, djaloshi nuk përparonte kurrsesi. Ishte krye në vehte dhe i trashë, belbëzonte në të folun dhe stërpikte me pështymë, as që kishte zâ, as vesh, rrihte mâ të rijtë dhe nuk i ndigjonte mâ të vjetrit. Kurrkush nuk mund t'ia çranjoste shamjet, si të çobanëve. Vazhdimisht i ngushtoheshin mitanet me pambuk dhe i shkurtoheshin teshat.

— Mësa mund ta fusish hûnin e degëzuem në tokë, aq fratin tand Markun në urdhënin e shejtë — i çonte fjalë ipeshkvi së motrës, e cila edhe vdiq e pikllueme pse edhe i biri nuk do t'i bâhej ipeshkv.

Ipeshkvi i hidhnuem vendosi të provojë edhe njiherë: që ta dërgojë në Romë, palë mos vjen në vehte e mos ndreqet në dhé të huej.

Tue luftue me fretënit e vet të padijshëm dhe ko-

1) Në kohë të Turkut, kuvendet ishin të shtërngueme që t'i pranojnë Turqit që dojshin me ra në konak. Ndodhte që disanga Turqit zullumqarë të ndaleshin shum kohë në kuvend, të pijshin e të bajshin kokrrën e sefas! Që të ruejshin rregullin e caktuem dhe qetësin e kuvendit, fretënit zakonisht ndërtojshin pranë kuvendit nji dhomë të madhe e të ndame për këta mysafirë! Ajo quhesh mysafirhane.

këfortë, nëpër rrugët e vështira dhe të pasigurta të Bosnës dhe me pushtetin dhespotik e gjithmonë t'unshëm turk, atij, si n'andërr, i kujtohen vjetët e veta djaloshare të kalueme në Romë. Po në këtë kuvend françeskan si të kuq, në Via Merulana në të cilin, i ri dhe plot dije e me plane të mëdha, kish kalue tri vjetë, dërgonte tash nipin e vet. I bahesh sikur po vazhdonte jetën e tij.

Por edhe këtu u dëshprue. Kot së koti ua rekomandonte miqve.

„Nuk tregon prirje për kurrgjâ. Vetëm se vazhdimisht rritet për së gjani e për së gjati. Edhe në sjelljen e tij i ngjanë gjithëshkafës mâ tepër se sa murgut; nëse mund të them kështu at hiperplotë", — i shkruejshin ipeshkvit nga Roma.

„Asht i pastër e i përvujtë, i devotshëm në krye të vet, me të vërtetë nuk tregon as dëshirën mâ të paktë për shijën dhe fudullëkun e kësaj bote, por fatkeqësisht, s'ka aspak prirje për shkencë dhe kontemplacion, si edhe përvujtni të shejtë ndaj mâ të vjetërve e nuk shkon mirë me shokët" — shkruente drejtori i seminarit.

Dhe nga frat Marku vetëm vijshin letrat plot me shkrcja shtremaluce e gabime, në të cilat i lutesh dëshprueshëm ungjit që ta këthejë në Kreshevë.

„Shpëtomëni; unë s'i dal në krye me këta njerëz!" Vetëm sa ta shohi Kreshevën, qoftë edhe si ai hajduti Ivan Rosha, i cili, tue mos guxue kurr me u futë në qytetin e lindjes, ngjitesh nga përmallimi në mal ta shohi të paktën nga larg.

Kështu shkruente vazhdimisht. Ipeshkvi pritte të kalojë vjeti; e mandej ose djaloshi të mësohet e të ndreqet, ose ta këthejë në Kreshevë. Por, po atê dimën ipeshkëvi u ftof dhe vdiq papritmas. Frat Markun e thirën menjiherë nga Roma. Në vendin e tij dërguen frat Mijo Subashiq, nji djalosh ambicioz dhe shëndetlig.

Tashmâ âsht vjeti i dytë qysh kur âsht vikar[1]) i këtij kuvendi. Kujdeset për shpendët dhe për venën mbikqyr dhe paguen punëtorët, pranon dhe gostitë Turqit në mysafirhane.

---

1) ekonom në kuvend.

Gjithmonë me katundarët dhe në punë të randë, ai humb edhe atë pak shtërngim dhe harron gjithëshka që ka mësue. Duert i janë bâ të vrazhda dhe i âsht trashë zâni. Ai edhe përpara ishte i gjatë e shpatullgjanë, tash, u zgjanue dhe u randue edhe mâ fort. Iu rritën mustakët si qime derri, u mbërdhez në fëtyrë. Edhe mâ tepër e përcjellë të folunit me shamje.

I dështuem në dije, pa mprojtjen e dajës, idhnak dhe krye në vehte, nuk e kishte të lehtë jetën në manastir. E randon mâ fort se kurrgjâ se kurr nuk din kur e përqeshin fretnit dhe kur flasin përnjimend, prandaj herë herë kcen si gjeli kot së koti dhe duket edhe mâ qesharak, kurse herë herë zbutet dhe ia fillon muhabetit e nuk sheh se në fund të tryezës e tallin me zâ të naltë.

Gjithënji e mâ shum ndahesh prej fretnish tjerë. Ia hoqën detyrimin që të hajë bashkë me ta dhe të këndojë lutje në kor. Ditët i kalon nëpër ara ose në mysafirhane. Ban pazarllëk dhe hahet me katundarët; dhe vetë merr shatin që të gërmihi përpara të gjithëvet, deri sa të bâhet qull në djersë kështu që në flladin de mbramjes nxjerr avull si bregu mbas shiut. Ose shpraz venën prej ene në tjetrën në podrumin që kundërmon n'erë myku, rukullon fuçit dhe i tymos me surfull. Derdh vazhdimisht drith në hambar, e atëherë nga dy dit nuk mund të lajë pluhunin nga fyti dhe nga veshët.

Por me gjithë këtë ka çastet e tija „t'ambla" për të cilat kurrkush nuk din as që ia merr mendja. As ai vetë nuk e din se si i vijnë dhe kur.

Kështu, mbas ndonji pune së randë, ulet mbi trupe, fshin djersën dhe hukat, e mënjiherë ndjen se si i vlon gjaku në shpinë, në veshë e në krye gjithënji mâ fort e mâ fort deri sa t'i mpihet toka dhe ai përvlim gjaku ta mbushi të tanin e ta çojë ndokund. Rrin i mbështetun në brryla dhe me sy të haptë, por i duket sikur fluturon dikund si shigjeta. E atëherë edhe ai i cili nuk din as të shkruejë bukur as të flasi me mend, disi mund t'i kuptojë të gjitha dhe të flasi me vetë zotin qartë e lirisht.

Zaten, kur âsht në punë e sipër, përhërë, i lutet Zotit me gjysëm zâni. Herë-herë edhe me Zotin lan hesapet në mënyrë të vet.

Mbaş ditëve të shiut, rishmbjell lakna. Kërruset, hap gropa në lehën e butë dhe e hap tokën me gishta për mbjelljen. Në çdo rrâjë ai pëshpërit lutje dhe vazhdimisht përsërit:

— Hajt për hajr, n'emën të zotit, haj për hajr!

Djersa i pikon nga faqet. Kur kryen nji lehë, ai drejtohet tue rrënkue (i kërcasin kryqet), fshin me shuplakën e dorës së përlyeme djersën dhe tue marrë frymë murmuron:

— Eh, qe e mbolla, e tash çoi dhëmezat t'i hanë, si vjetin e kaluem!

Nga ndonjiherë e kaplon nji ambëlsi pa kurrfarë arsyeje të dukshëme. Prek nynin në dru, ose tegelin në tesha, dhe nëpër gishta i përshkohet dhe e mbush krejtësisht po kjo ndjenjë, dhe kështu mbetet i shtangun, me gojë hapun dhe me shiqim të humbun. Kështu kalon shum kohë, dhe shkundet, nuk i kujtohet se ka pa ose ndigjue dishka të caktueme.

Këto tri ditët e fundit asnji prej Turqëvet nuk ish këthye në mysafirhane. Frat Marku çdo ditë ajroste dhe tymonte me kem që të hiqte duhmën e vjamit, të qepës, rakis dhe djersës që kishte mbetë nga mysafirët e fundit. Por ditën e tretë, të shtunën në mbramje, në kohën e darkës, ia behën përsëri disa Turq.

Frat Marku ishte bash pranë oxhakut dhe hidhte zharavë në kemtore të cilën e mbante nji djalë. Tue pa Turqit që po mirrshin përpjet bregut, ai e derdhi gjysën jashtë kemtores, e dogji djalin i cili iku, deshti të shajë dishka, por e mbajti vehten dhe vetëm e rrasi kapicën përmbi sy.

Turqit ngjiteshin ngadalë. Frat Marku nxorri gjysën e sheqerit dhe të kafes dhe shkoi ta mshehi. U këthye i mbushun me frymë në mysafirhane, u drejtue në derë dhe këqyri përposhtë kodrës. Ishin gjithësejt tre, dy vetë tërhiqshin të tretin, tue e mbajtë nën sjetulla. Njenin e njofti: ishte Kezma, janiçari. Dy të tjerët duhet të jenë, të huej. Ai i smundi âsht ende djalosh.

Porsa hynë, kërkuen batani e jastuk dhe shtinë shokun e sëmundë. Kërkuen limon. Frat Marku kërkon ndjesë: do të kërkojë, por ka frigë se s'ka me gjetë.

— Hajde, shiqo mirë, mos më bân që t'ia filloj me kërkue unë — i tha Kezma.

Ky Kezma tashmâ disa herë i kishte futë manastirit frigë dhe e kishte gjobitë.

Frati u këthye me limona. Të smundit tash po i japin limonadë.

Eh, tash hiqe fëlteren ta vjerr pushkën, — mahitet Kezma.

Frat Marku e hoqi fëlteren dhe filloi të fërgojë voe. Turqit janë ulë e pijnë duhan. Ai i sëmundi pushoi nji herë e piu limonadë, dhe e ndjen vehten mâ mirë, u drejtue mbi jastyqe kështu edhe ai bisedon, sado që tue u dridhë dhe sytë i shkëlqejnë prej etheve. Frati u qet përpara raki, mandej voe të fërgueme, ven xhezven e kafes. Ata llapisin tue hangër dhe i ofrojnë të smundit i cili nxjerr naze. Ata shtrihen dhe goksojnë.

— Hej, mos ke fërgue mish thiu në këtê fëltere? — pyet Kezma e afron fëlteren bosh afër hundës.

Frat Marku i krrusun mbi zheravë dhe i zânun tue pjekë kafen, murmuron në vehte: A tash të ra ndër mend mbassi u ngine!

— Ç'thue?

— Jo, agë, jo; ne nuk mbajmë mish thiu.

U qet kafe. Kezma shikon me sy të mëdhej të blertë.

— Kam ndigjue se kadija u ka denue me njizetë grosh pse ka gjetë kryet e pulës në pilaf. Vallahi, nëqoftëse ia keni dhanë atij flliqani njizetë grosh, keni hesap me më dhanë mue katërdhetë.

— Për pare un s'dij gjâ.

— Ehe, të gjithë ju kështu; nuk dij, nuk kam, kurse jeni të krymbun me pare, por vetëm duhet me iu shtërngue.

Por e gjithë kjo u këthye prapë në mahi.

U bâ natë Turqit ia filluen muhabetit për luftën, për rrogat e janiçarëve dhe pijnë pak nga pak. Ai i smundi herë kotet, herë hap sytë e ndigjon edhe ai. Frat Marku âsht ulë në qoshe, ka mbështetë brrylat mbi gjuj dhe kryet mbi shuplaka të duerve, dhe hesht e ndigjon.

Nga bisedimi merret vesht ngadalë: Turku i sëmundë âsh Osmo Mamelexhija nga Sarajeva, kurse ai tjetri Mehmet Pljevljaku. Që të dy janë janiçerë si edhe Kezma. Në Sarajevë janë në tabor. Tash po sorollatën tue pritë që t'u mbërrijë rroga e mandej të nisen për Vidin.

Kezma âsht hapë e po bân muhabet: sa e madhe âsht ura te Mustafa Pasha, sa i madh âsht Karzavan Saraji në Edrene, e si janë burdellat në Stamboll, me Greke dhe Ermene në to.

— E, si janë ato, helbete, edhe frat Marku do të mashtrohesh. A, si thue frat Marko?

— C, unë këto sende nuk i dij.

— Hajde more!

— S'âsht kjo për né. Na, sikur të mujshim, shtëpi të këtilla do t'i hidhshim n'ajr.

Turqit ia shkrepin gazit. I sëmundi rrënkon ngadalë në gjum. Edhe ata janë përgjumshëm prej rrugës dhe rakís. Frat Marku ngrihet dhe shtim me ujë zjarmin që ka mbetë në hoxhak.

Të nesërmen i sëmundi u bâ edhe mâ keq. Turqit, mbssi hangrën përsëri nji duzinë voesh, kështillohen se shka me bâ. I pari i kuvendit don t'i heqi qafet. Mundohet t'i bindi nëpërmjet të Frat Markut se si âsht keq për të sëmundin që të dergjet në mysafirhane. Ata kërkojnë kal. Tue dijtë se kalin nuk do ta këthejë, ai thotë se s'ka kal, por u ofron secilit nga pesë grosh. U muerrën vesht që t'u japin pare, dhe që fretnit ta ruejnë të smundin vetëm deri të nesërmen. Ai do të këthehet me e marrë me kal. Kështu shkuen.

Frat Marku u idhnue që ia lanë Turkun t'i bajë hizmet.

— Ka ardhë këtu që të dergjet! Sikur janë pak këta baloshat e shëndoshë!

I pari i Kuvendit e qetsonte dhe e qortonte.

Ditën e parë as që e këqyri Turkun. I shtronte përpara bukë e kajmak dhe dilte.

Kaluen tri ditë, por Turqit nuk u këthyen për të sëmundin, i cili rrënkonte vazhdimisht dhe kërkonte ujë gjithënji e mâ shpesh. Frat Marku u mësue t'i japi ujë, t'i ofrojë tambël dhe ambëlsinë. Disa herë në ditë

len punën dhe vrapon në mysafirhane ta shohi të smundin. Përplaset me gjellëbamësin sepse ia zgjedh copat mâ të mira dhe ia çon të smundit. Fretnit vunë re kujdesin e tij për Turkun dhe filluen ta ngucin.

— Si e ke të sëmundin. Frat Marko?

Ai ia shkrepte në kalim e sipër:

— Qe, po cofë. Hajde shihe, nëqoftëse të ka zânë meraku.

Në të vërtetë sa mâ fort që ligesh Turku aq mâ fort e zinte meraku frat Markun, sado që përpiqesh me e mëshefë prej tjerëve dhe as vetëvehtes nuk donte me ia pohue.

Turku mâ së forti heshtte. Nji mbramje, frat Marku e kishte ndezë zjarmin me pjekë hosten. Tue pritë kallëpin që t'i ngrofet në zharavë, ai ishte ulë buzë oxhakut, tue u dridhë nga hidhnimi.

— Frat Marko, — thirri Memelxhija nga shtrati në qoshen e errt.

— A?

— S'erdhi Kezma?

— Jo.

Qe të dy heshtën.

— Vallahi, vetëm të kishin me më çue në Sarajevë, e mandej...

Anët e poshtëme të djeguna u lëshuen, zjarmi morri mirë dhe ia dha flakës, shkrepën shkëndijtë rreth frat Markut. Flaka filloi të bierë, oda u mbush me shkëlqim të kuq të mbylltë.

— Mos mendo për Sarajevë e për punë të kota...

Dhe menjiherë (edhe vetë çuditet) vazhdon qetësisht dhe pa bëlbëzue si e kishte zakon:

— Po pse ti more Osmo nuk ndrron fén? Dhe nëse je për të vdekë, të vdesish si njeri i pagzuem, e nëse mbetesh gjallë, të jetojsh si njeri e jo si kafshë pa mend.

Turku nuk përgjigjesh fare. Rrinte i shtrimë si memec, i shtangun, me sy të mbyllun.

Qysh atëherë ia mbushte mendjen për çdo ditë dhe tue mos mendue për rrezikun: nëse këthehen Turqit dhe nëse u thotë Mamelexhija se ka dashtë të ma ndrrojë fén. Përpjekjen e tij e mshifte edhe prej fretënve, që

të mos e tallshin. Por shpirtin e Osma Mamelexhisë donte me e shpëtue në çdo mënyrë.

Sa herë që i flitte me ia mbushë mendjen, Turku heshtte, as në ftyrë nuk mund të shihesh se shka mendon, herë herë frat Markut i bâhesh sikur e ka zbutë. kurse herë herë përsëri sikur Turku âsht i paluejtshëm dhe i pandreqshëm.

Nji mëngjez hyni në myşafirhane nji nga grat korrëse që të marri zjarm. Si ish ulë gaiuc buzë oxhakut që të marrë prush, iu rrudhën dimitë dhe bânë rreth tyne nji qark dallga dallga. Mamelexhija, i cili ishte ndër ethe, dhe deri pak mâ përpara me fëtyrë të paçehre, ndigjonte fjalët e frat Markut mbi ambëlsín e pendimit dhe të bukuris së vdekjes krishtene, menjiherë filloi të ngrihet prej jastykut, shtrini dorën nën batani dhe tue u dridhë përpiqesh që t'i preki dimijat e grues. Në këtê çast hyni frat Marku, i cili kish dalë për pak kohë. E pa Mamelexhin e ndrruem: sytë i qesin flakë, dora i dridhet, i ka ra batanija, kurse ai âsht shtri në dysheme i çveshun.

Deshti të bërtasi, por e la zâni dhe vetëm cicëroi e piskati. Kapi bishtin e thyem nga qoshja.

Përjashta, bijë dreqi!

Grueja këcei, deshti të marri prushin, por ai nuk i lejoi, po e shtyni përjashta. Kot nasi koti, tue mos dijtë se pse po e ndjekë ajo këthehesh dhe mprohesh tue thanë se si e kanë dërgue me marrë prush: Ai i matesh me bisht.

— Sikter he kudër; do ta thej këtê në ty, vetëm m'eja edhe nji herë që të m'i shkundish dimitë nëpër odë.

Nuk desht ta këqyri Memelexhin, i cili ish shtri prap i qetë. Vetëm kur erdhi dreka, ia nxeu tambëlin dhe ia vûni afër dhe menjiherë duel prej odës tue murmurue:

— Phu, xhenabet, kurr nuk do të shohish fëtyrën e Zotit.

Por qysh të nesërmen i shkoi inati. I ban hyzmet Memelexhis dhe për çdo çast i flet për besimin dhe për ndrrimin e fés. Edhe natën andrron se si rrahet me

dreqën të cilët janë grumbullue rreth Memelexhis. I përzen me atë bishtin e thyem të spatës, por si njeri i cili rrahet n'andërr s'mund të matet kurrsesi me të gjithë forcën. E ata janë gjithënji e mâ shum, leshatakë, vetëm nën gjuj u shihet lëkura ngjyrë hini me damarë. — Zgjohet. Rrin midis cdës. Ndez dritën. I dhemb dora, e rrëzoi nga poluca ritualin dhe engjullin prej porculani e ia thei majën e krahut të djathtë. Ban kryq dhe bje përsëri.

Memelexhija gjithënji e mâ i lig. Nuk han. Vazhdimisht rrënkon me sy të mbyllun. Kezma nuk këthehet. Guardijani u bâ merak se mos t'i vdesi Turku në manastir.

Nji mbramje, Mamelexhija e ndjeu vehten mâ mirë. U këndell dhe u gjallnue e ia filloi muhabetit me frat Markun i cili derdh fitila për qiri. Tue ndigjue se si po ia mbushte mendjen me ngulm se e ndien vehten mâ lehtë, frat Markut i shkon mendja se si kjo mund të jetë shejë para vdekjes, i afrohet shtratit dhe fillon t'ia mbushi mendjen me ngulm.

Gjithënji e mâ tepër i hyn ashkv. Edhe vetë çuditet nga i vjen kjo letërsi. Flitte herë si i kujtohesh prej predikuesëve e librave, herë herë ngatrrohesh përsëri dhe i fliste si mbas mendjes vet.

— A mendon more të jesh edhe n'atê dynja me atê qëlbanik Kezmon? A nuk e sheh se si âsht fry i tani prej pijes dhe flliqtis? Edhe i gjallë i përngjan dreqit. Nën tê âsht kapaku i ferrit, kudo që shkon, dhe vetëm kur tê hapet nji ditë, e ai, bum, midis kazanit. E ti me tê, a?

Këtu u idhnue, desh të nxjerri nji fjalë të madhe, po menjiherë e ndreqi vehten dhe e luti që të përkujtojë „Jezu Krishtin e përvuejtë dhe t'Amën e tij", dhe tue kërkue fjalë, i tregon se si vdesin të krishtenët dhe se si e presin shpirtin e pagzuem atë botë me burija, me salltanet dhe me lavdi, ndaj së cilës çdo ambëlsi e kësaj bote s'âsht kurrgjâ.

Turku hesht, herë herë kaptis kapakët e syve të mbyllun; frat Marku âsht krrusë mbi tê, e soditë me

vemendje, por nuk mund ta ndajë se ç'mendon. Fëtyra gjithënji e njillojtë, e hollë, vezore, me sy të mbyllun dhe me buzë të nxjerruna jasht si të çunit idhnak.

— Vetëm thuej: Shelbuesi, na ndihmoftë! Thuej, Osma! — i thotë në vesh frat Marku sa mundet ngadalë dhe me dhelatim. Turku hesht. Vetëm memzi merr frymë. I luen molla e fytit.

Tue mendue se ndoshta nuk mund të flasi, ai muer nji kryq të vogël të Krishtit nga rruzarët që i mbante varun përmbi kërdhokull dhe ia afroi në gojë.

— Puthe, Osma, ky âsht Shelbuesi i yt e i imi, puthe që t'i fali mëkatet dhe të të pranojë.

Fëtyra e Turkut lëvizi aq pak sa memzi bie në sy, kapakët e synit i kapsitën, kurse i luente buzët sikur donte me thanë ndonji send, mandej i nxorri edhe mâ fort buzët dhe pështyni me fuqi të madhe. Pështyma i rridhte nëpër mjekërr.

Frati largoi si shigjeta kryqin dhe doli përjashta tue murmurue.

Shushurim i gjanë e i njillojtë i natës verore. Vetëm aty nga fundi i verës qielli âsht kaq i ultë dhe yjet kaq të mëdhej.

U kap me duer për gardhi. U ndal krikllima e parmakëvet. Gjaku i ra në krye prej hidhnimit, dhe nuk don të shpërndahet, por i bjen përsëri. Shiqonte përtej lisave t'errtë, largë, në fund të qiellit ku fillojshin yjt, dhe flet si zakonisht me vetëvehten...

— As që ka frat mâ të keq se unë, as që ka Turk mâ të flliqun se ky Osma. Unë e pagëzoj, e ai — phu!

E shkund gardhin prej sikletit.

Por qetsohet ngadalë. Humb në natën e shurdhtë, tue këqyrë yjt e shumtë. E humb vetëvehten. Vala e trupit të tij të dridhun kalon në gjithëshka rreth vehtes dhe i bâhet se po lundron si shigjeta më ndonji detë në terr. Qielli mbi tê lëkundet dukshëm. Kahdo shushuritje. Âsht kapë për gardhi me sa ka fuqi.

Gjithëshka âsht në këte anije të madhe të zotit e cila udhëton: qytetzet edhe arat edhe manastiri edhe mysafirhanja.

— E kam dijtë un, se ti nuk harron kurrkend, as

belbanin frat Markun, as atë mëkatarin Osma Memelexhin. Edhe nëqoftëse ndokush pështyn në kryqin tand, kjo âsht vetëm si njeriu kur sheh andërr të keqe. N'anijen tande përsëri ka vend për të gjithë. Madjè edhe për atê budallin Kezman sikur të mos kishte shkue...

N'ekstazë nuk din nëse këto gjana i flet apo vetëm i mendon. Po sheh: për të gjithë dhe për çdokend ka vend në këtê anije të Zotit sepse Ai nuk mat as me arshin as me kandar. Tash kupton se si mund të jetë „Zoti i tmerrshëm", qysh mund t'i vejë në lëvizje botnat, i kupton të gjitha sado që s'ka fjalë, por nuk e kupton qysh ai frat Marko Kërneta, vikar i paaftë dhe i pabindshëm, qe, si mban timonin e kësaj anije të Zotit. — Dhe përsëri harron vetëvehten. Vetëm se gjithëshka që âsht lëviz dhe udhëton dhe se gjithëshka shkon kah shëlbimi.

Kështu i kalojnë orët.

Era e natës freskon. Gjaku qetësohet. Së pari ndjeu se ishin mpî shuplakat të kapuna për parmaku. Ngadalë filloi të shkëputet dhe të vijë në vehte. Ndien të ftoftë dhe dhimbje, si kur e çojshin që n'agim prej gjumit të pangim në novicijat [1]). Memëzi lëshoi gardhin, lëshoi dorën mbi petk dhe u këthye me hapa të pasigurtë në mysafirhane.

Dridhet dhe venitet qiriu tue dhanë shpirt. Turku i këthyem me fëtyrë kah muri âsht i mbuluem deri në vesh. E shtimi qiriun. E përpushi zjarmin, e ngrohu qumështin dhe ia afroi të smundëtit. E thirri dy herë, dhe kur nuk u përgjegj, ai u afrue ta zbulojë, por Memelexhija ishte bâ shtang dhe ish ftofë.

Lëshoi pranë kokës së të vdekunit enën me qumështin i cili avullonte dhe doli që të thrrasi guardijanin. Tashma kishte zbardhë drita.

Vrapoi tue përplasë dyert nëpër refektorium [2]) dhe oborr. Hyni në sakristje [3]). Guardijani pikërisht në ketë kohë vente në krye kazulën [4]). Kur ndigjoi si u përpla-

1) Shkolla për novica.
2) Tryeza në manastiret.
3) Vendi në kishë ku lihet petku i meshës.
4) Petku i meshës ndër priftnit katolikë.

sën dyert, ai u ndal dhe ashtu siç ishte me duert e shtrime, shikoi përmbi syza.

— E ç'ka ndodhë tash?

Tue luejtë dorën e djathtë me harbutsi, frat Marku gadi që bërtitte:

— Qe, dha shpirt ai... Turku në mysafirhane.

— Po pse po bërtet, hesht! — e qorton me pështpëritje guardijani dhe i ban me dorë kah alltari.

Guardijani u bâ merak. Porsa kreu meshën e piu kafen, u zdorgj poshtë në qytet që të lajmërojë pushtetin për vdekjen e Memelxhis dhe t'i thrrasi Turqit që ta marrin dhe ta vorrosin simbas zakonit. E dinte se do të dyshojnë në të dhe se nuk do të kalojë pa gjobë.

Frat Marku nuk deshti të këthehet në mysafirhane, por dërgoi djakonin Martin që të ndodhet pranë të vdekunit dhe ai shkoi n'arë me puntorët, të cilët prashitshin panxharin.

Mbetë pa gjum dhe i molisun, shkilte randë dhe gjanë përmbi tokën e lëvrueme.

Djemt e vajzat filluen të prashisin. Frat Marku shkonte para tyne dhe këputte gjethët e poshtëm, që të trashet panxhari mâ fort. Krrusesh dhe këputte shalësh së hapuna, dhe kur mblidhte nji dorë gjethësh, i vente m'anësh. Mbas tij mbeteshin tufa gjethësh njana mbas tjetrës. Sa herë që drejtohesh, shikonte përposhtë arës ku shihesh manastiri i madh e i errtë dhe pranë tij mysafirhanja e bardhë dhe e vogël. Në të âsht i vdekuni shpirtin e të cilit nuk mujti e as që dijti t'ia shelbojë. Dhe përsëri kërrusesh dhe këputte me shpejtësi gjethë, dhe çdo gjeth mbassi që e këputte e kalonte nëpër duer dhe e shkundte.

— Hajde, rritu, ndihmo Zot... Llupte kajmak dhe raki, kurse kryqin dhe pendimin nuk desht t'i pranojë. Hajde, rritu! Ndihmo Zot!

Mbas njij kohe pa kah po vinte guardijani e bashkë me të imami me dy Turq tjerë, të zi si korbi. Kur pa se si e nxirrshin xhenazen, ai përsëri u kërrus dhe filloi të këpusi gjethë edhe mâ shpejt.

— Hajt për hajr, ndihmo Zot... — përsëritte mekanikisht, por mendja i këthehesh përsëri te i ndjeri... I shelbyem! — I pashelbyem, ai bani hyzmet dhe i hyni në zemër si vlla!

Kështu i krrusun, gjaku i hypi në krye. Tue pështpëritë dhe tue dihatë, luhatesh për shpirtin e Osma Memelexhisë, „le të jetë kudo që të jetë"!

Vetëm kohë mbas kohe çonte kryet dhe u bërtitte djemve të cilët i ngucshin vajzat!

— Prashit, or badihavxhi! pse po nguceni? Shihe njiherë! ...

Dhe përsëri vazhdonte me këputë gjethë dhe me u lutë.

NË ZINDANË

Nji t'ejte mbas dreke ia mbërrijtën sejmenet për të marrë të parin e kuvendit që të shkojë me ta në Travnik. Por i pari i kuvendit kish shkue në Sutjeskë në kuvendin e definitorëve [1]); frat Pjetër Jaranoviqi i cili âsht zaten, mâ i vjetri, âsht në shtrat i sëmundë; s'mbeti tjetër veçse me shkue frat Marku në Travnik. Ai porsa kish fillue, bashkë me puntorët, me ngulë disá hûj në prrue. Nuk i pëlqente me shkue, por sejmenët s'kishin durim dhe frat Pjetri, ashtu si ishte i sëmundë, i bërtitte që të bâhet gadi e të shkojë, sa s'ia kanë nisë sejmenët me i bâ dam kuvendit.

Fretnit e parandijshin pse i thrrasin në Travnik. Vezirin, i cili kishte ardhë para tre muejsh, e kishin shpëremënue kurse zavendësi i tij nuk ishte emnue endé. Në vend të vezirit kish mbetë qehaja i tij, i quejtun Fazli. Dhe tash ai don ta shfrytzoj këtë kohë dhe të mbledhi xhulus prej kuvendeve, taksë të cilën ua paguejshin vetëm vezirave.

Frat Pjetri âsht i shtrimë në shtrat, i shkojnë e i vijnë djersët dhe memzi merr frymë, kurse frat Marku rrin pranë tij. Midis tyne gjindet nji çekmexhe me pare. Numruen dymijë e katërqind grosh gjithsejt. Tash pleqnojnë dhe hahen me fjalë: frat Pjetri e këshillon që të marri të paktën njimijë e pesëqind grosh, kurse frat Marku nuk don mâ se pesëqind.

— Ç'mendon ti, moj rradake? S'âsht shaka me Fazlin.

---

[1]) Epror i urdhënit françeskan.

— S'i jap atij baloshi. . .

— Ama kush të pyet ty a don me dhanë; edhe kryet do ta hajë.

— Le t'ma hajë; mâ tepër se njimijë nuk marr.

Dhe përsëri ndigjohet bërtima nga oborri. Janë sejmenët të cilët i bijnë me naxhake kacës boshe dhe bërtasin që të nisen.

Mâ në fund frat Marku lëshoi pê dhe pranoi që paret të ndahen dysh: muer njimijë e dyqind groshë, shkoi n'odën e vet, ngjeshi qemerin, ndrroi tirqit, hodhi veladonin mbi vehte dhe u këthye që të falet me shëndet me frat Pjetrin.

Tue rënkue dhe tue u kollitë frat Pjetri e këshillonte që të ndajë menjiherë tetë grosh për sejmenët seicilit nga dy, që rrugës të sillet urtë, që para Fazlis të mbahet i përvujtë e i qetë, dhe t'i premtojë të giithë xhulusin, por t'i lutet që t'i presi vetëm edhe ndonji ditë.

— Qofsh bekue! — frat Marku u përkul dhe u puthën në të dy faqet.

Doli n'oborr. Tue dhanë disa urdhëna me të bërtitme në shtëpin e zjarmit pale mos ia kishin thye ndonji drrasë në fuçi, mandej i hypi kalit dhe u nisë me sejmenët.

Udhëtuen mirë. Të shtunden në mëngjes i zû drita në Travnik dhe në kohë dreke e çuen para qehas.

Dihet se frat Marku i dorëzoi Fazlis njimijë e dyqind grosh dhe se Fazlija kërkoi edhe dy herë aq, por se shka i ishte përgjegjë frat Marku dhe pse qehas i kish këcye kandari aq fort, këtê frat Marku kurrkujt nuk donte me ia thanë kurse Fazlin kurrkush s'guxonte me e pyetë. Porsa ndrruen disa fjalë, qehaja brofi prej shiltës, bërtiti sa ia mbante fyti dhe filloi ta rrahi frat Markon herë me çibuk herë me duer herë me kambë.

Fazlija ishte jashtëzakonisht i madh e i fortë sado që ishte i verdhë si ftoni i buhavitun në fëtyrë. U lëkund oda dhe krikllloi dyshemeja nën ta. Qatipi që rrinte në gjuj, në fund t'odës, u struk prej frigës para goditjeve dhe dukesh i vogël si kukëll midis kambëve të hapuna të

Fazlis dhe pranë alamet fratit i cili ikte nëpër odë tue përdredhë petkun rreth vehtes.

Nga bërtima e qehas u rrasën, nga hajati, gjashtë sejmenë dhe e rrokën frat Markun. Fazlis i dilte tym prej hunde nga idhnimi.

— Në zindanë!

Dhe ndërsa sejmenët e çojshin frat Markun, Fazlija, ashtu si i dilte shkumbë prej goje, u vërsul edhe nji herë dhe ia dha edhe nji shqelm në kryqëza, sa që frati, u luhat sa ishte i randë si nji mullar. Sejmenët bredhëshin rreth tij.

— N'ujë, thiun! N'ujë! — bërtitte Fazlija mbas tyne.

Katër vetë e mbajshin frat Markun të cilit iu kishte âjë qafa dhe iu kishte nxi fëtyra prej gjakut të madh që i hypte në krye; para syve gjithëshka i dridhesh si xixa të kuqe.

E çuen nga oborri i vogël, dhe i gjelbër prej lagshtinës që ndodhesh përmbrapa. Nëpër nji hajat të ngushtë kaluen pranë njij dhome të gjanë në të cilën, nëpërmjet të dyerve të hapuna, shihesh nji oxhak i nximë e nji shtrat i pandrequn dhe prej së cilës doli rojtari i burgut Veseli, i quejtun Vojvoda, nji Turk qimekuq dhe i thatë, me shallvare të përvjeluna dhe me alamet nallanesh në kambët e zbathuna. U këthyen djathtas dhe u futën më nji oborr tjetër edhe mâ të ngushtë e mâ t'errtë, i cili ishte shtrue me kalldram t'imtë që ishte i pjerrun dhe i këthyem nga të dy anët kah midisi në nji ulluk të mbuluem me myshk.

Në murin e kundërt ndodheshin dy dyer. Njena e madhe, gozhdue me hekur dhe tjetra mâ e vogël dhe prej druni, sigurisht e hapun mâ vonë. Veseli hapi derën e vogël dhe frat Markut iu desht të krruset mirë dhe të këthehet anash për t'u futë. Sejmenët e ndihmuen tue i ra me grushta. Kur mbeti vetëm, ai filloi të qetësohet dhe ta përmbledhi vehten. Qelija ishte shum e vogël dhe kundërmonte në duhmë të fortë lagështine. Muri përkundruell derës ishte krejt i verdhë e i lagtë; në majë ishin dy gavra, sikur t'ishin nxjerrë qerpiqët. Podi ishte i shtruem po me asi kalldrami t'imtë si oborri. U çudit se si nuk kish as shtrat, as kashtë, as ndonji enë. I ra disa he-

rë qelís — ishte e gjatë katër hapa të tij — dhe vetëm atëherë vuni re se muri nga ana e djathtë e derës nuk mbërrini deri në tavan. Kjo sigurisht, dikur do të ketë qenë nji qelí, dhe mandej mâ vonë âsht nda me zdatk dhe janë bâ dy. Zdatku ishte vetëm prej çatmash (në fund kishte ra daltina dhe shiheshin thuprat me të cilat ishte thurrë) dhe nuk ishte thurrë deri në maje, por ishte krye nji pllambë të mirë nën tavan.

(Gadi në çdo ndërtesë turqish ka gjithëmonë pak a shum këthina dhe zdatqe të këtilla, të ndërtueme për të plotsue ndonji nevojë të çastit, të parë dhe të ngutshme, pa marrë para syshë cilësín e landës, bukurín dhe qëndrueshmenín' e ndërtesës).

Kështu e soditte dhe e matte qelín deri sa filloi të ndjejë lodhjen e kambëve dhe dhimbjen prej goditjeve në kryqëza e në kërdhoklla. Njiherë nuk deshti, por prap se prap u ul në kalldram pranë murit.

Ende i ushtojshin veshët dhe sytë i shihshin mjegullë, por dallonte gjithëshka rreth vehtes dhe ndigjoi qartë se si, në qelín fqinje, dikush merrte frymë. E ndiente nën vehte kalldramin e vrazhdë e lagshtinën dhe gjakun se si rreh në vendet e vrame. E rrasi kapicën n'anën e djathtë dhe e mbështeti faqen për muri. Ky mur në të cilin mund të mbështetet kryet dhe në të cilin ngjitet fryma e tij, i erdhi si nji gja e mirë dhe e bekueme. Në këto mendime e zû gjumi.

Mbassi fjeti pak, filloi ta zgjojë nji zâ. Por dishka e randë dhe e akullтë nuk e len që të ngrihet as që të hapi sytë. Memzi erdh në vehte. Ai zâni nuk pushon së thirruni. Tash ndigjon: thërret ai nga qelija tjetër.

— Vesel, o Vesel! Mos mâ, pashë të madhin Zot.

Ndigjon nallanet nëpër kalldram dhe zânin e Veselit.

— S'ta kemi lëshue ty, po atij afër teje.

— Po qysh jo, bre, që, po shkon çurjel. Mos mâ, pashë fén e Turkut!

Atëherë frat Marku çoi kryet me zahmet e pa se ishte bâ qull dhe se, për muri shkonte uji çurjel, derdhesh në qelí dhe rridhte ngadalë nëpër gavrën pranë derës. Brofi dhe filloi të shkundet e të bredhi, por kurrkund nuk kishte vend të thatë. U përpoq që të rrijë ve-

tëm më nji kambë, por shpejtë u lodh dhe filloi të dridhet gjithënji e mâ tepër. Ndigjohet se si Veseli i shan sejmenët dhe i çon që t'i ndreqin mâ mirë ullukët, „që t'i shkojë uji vetëm frat Markut" dhe se si sejmenët, diku naltë, dishka gozhdojnë, sharrojnë dhe çojnë prej njij vendi në nji tjetër.

Uji fillon të rrjedhi mâ fort nëpër mur. Zânet shkojnë përsëri tue pushue. Po vjen muzgu. Frat Marku, gadi i çmendun, me sy të zgurdulluem, qëndron i mbështetun në murin e thatë dhe çon herë njenën herë tjetrën kambë prej ujit, i cili bâhet gjithënji mâ i msheltë dhe shushuritë gjithënji e mâ fort në heshtje. Të tanë e kaplon dridhma e trupit. Për çdo cast fillon ndonji lutje por prap e ndërpren por vetëm bân kryq pa ia nda. Atëherë i lëshon nji zâ fqiu prej qelis:

— Cili jini ju nga fretnit atje?

— Frat Mark Kërneta, vikar prej Kresheve.

— Ndigjo, o Frat Marku! A ke ti ndonji pare me vehte t'ia japish këtij Turku? Sepse, për Zotin, do të ngrihesh sonte prej të ftoftit dhe, qe, prej teje edhe mue po më hyn uji nëpër gardh.

Tash frat Marku e pyet atê se cili âsht. Kryeprifti i Zenicës Milentijeviq. Edhe atê Fazlija e kishte burgosë për pare edhe atij i kishin lëshue ujë ditën e parë, por ai kishte pasë në mitanin e pamuktë dy dukatë dhe ia kish dhanë të dy Veselit, dhe kështu, të paktën, shpëtoi prej ujit. Tash pret që antarët e kuvendit kishtar t'i dërgojnë njimijë e pesëqind grosh sa kërkon Fazlija.

Frat Marku nuk ka mâ tepër se gjashtë grosh me vehte. Bisedojnë gjatë. Atëherë kryeprifti e thrret prap Veselin. I propozon: ta ndali ujin edhe në qelín'e frat Markut dhe në të njajtën kohë ta dërgojë nji sejmen në Dollac deri te frat Mijo Gërgiq, parok, i cili do të japi dy dukatë për frat Markun. Vejseli, në fillim, ngurron tue thanë se nuk mund të dërgojë askend, thot se sejmenët mund ta spiunojnë se si Fazlija âsht i hidhnuem si spec. U muerrën vesht që frat Marku vërveç këtyne dy dukatëve të japi edhe ata gjashtë grosh për Sejmenët. Vejseli menjiherë u nxorri frat Markun n'atê odën e madhe dhe i dha nji kalem turku dhe njifarë letre të ver-

dhë që t'i shkruejë nji letër frat Mihës. Duert i ishin mërdhi dhe dridhesh, prandej memzi e lidhte shkronjën me shkrojë deri sa e shkroi:

„Që, Fazlija më futi në zindanë. Më lëshuen edhe ujë përfundi. Mitte statim per hunc Turcam dous aureos, ut adminus istam aquam pernici osissimam intromittere desinant. Orate pro me et benedicite.[1])

Dhe shpëtomëni te Fazlija, se sharrova.

Frat Marku, vikar".

Nji sejmen magjyp, vrapoi deri në Dolac. Frat Marku i tirte teshat pranë oxhakut; prej këpucave dhe veladonit i kullonte uji.

Endè nuk ishte errë krejtësisht, kur u këthye sejmeni nga Dolci dhe pruni më nji leckë të lidhun dy dukatë, pa kurrfarë letre dhe porosije. Veseli i dha bakshish sejmenit, provoi dukatët në thue të gishtit të madh e dha urdhën që të ndalet uji. Pak mâ vonë e çuen përsëri frat Markun në zindanë.

Endè ndigjohesh se si pikojnë cirkat e rralla dhe jo të njillojta nga muri, por në pod s'kishte mâ ujë. Frat Marku gadi me gëzim i ra mbarë e mbrapsht qelís në të cilën tashmâ ishte terr i plotë.

Porsa pushoi krisma e nallaneve të Veselit u ndie zâni i kryepriftit.

— A i dhe, o frat Marko?

— I dhash.

Ani mirë, vetëm gjallë të mbetemi.

Filloi bisedimi. Kryeprifti ankohesh se i dhemb çdo asht prej kalldramit e lagshtinës, se si ka lanë në shtëpi nji vajzë të sëmundë dhe djalin, martesa e të cilit duhesh të bâheşh kësaj të diele. Kështu që të nesërmen mund të mirrte dorën për prift.

Dhe kështu, në bisedim, ata panë se njifeshin qysh vjetin e kaluem. — Vjet vlladika i Sarajevës kish paditë fretnit për shkak të disa të dhetave kishtare. Gjyqi u bâ para po këtij Fazlis, i cili edhe atëherë zavendësonte vezirin.

---

1) Dërgo me nji herë me anën e këtij turku dy dukatë që të paktën ta ndalójnë këtê ujë të tmerrshëm. Lutuni për mue dhe bekomëni.

Ferrmenet e sulltanit i kishin të dy palët. Fazlis i kishin dhanë ryshfet të dy anët, por fretnit kishin sjellë shum gjind katolikë para Konakut, dhe burrat luteshin e gratë qajshin, deri sa Fazlis nuk i erdhi në majë të hundës dhe ai dha vendimin bashkë me kadin e imamin se vlladika nuk ka të drejtë për të kërkue kurrgjâ as prej fretënve as prej katolikëvet. Në ket dava fretnit i përfaqsonte i pari i Kuvendit të Fojnicës dhe Kreshevës (me të ishte edhe frat Marku), kurse Vlladika kishte ardhë vetë, i shoqnuem prej njij prifti të rij nga Sarajeva dhe prej kryepriftit të Zenicës.

— Po a ti qenke ai frati i madh që ishte vjet me të parin e kuvendit, kur bâjshim davën para qehas!

— Po, un jam, — tha frat Marku dhe iu kujtue fare mirë kryeprifti i gjatë, thatanik me mjekër të thime e me sy të vlertë.

Mbretnoi heshtja në të cilën u ndie nji cirkë diku në terr. Atëbotë kryeprifti foli me nji zâ të ndryshuem.

— E bash ju e fituet davan vjet.

— Shka të bash, de? Kurrkush s'e jep të vetin, more kryeprift.

— Pashë Zotin, si i dhatë Fazlis për nji ilam t'atillë?

— Unë s'kam dhanë, prandaj s'e dij; badihava nuk merr me e gjykue edhe punën t'uej.

Dhe përsëri mbretnoi heshtja, edhe mâ e gjatë dhe mâ e papëlqyeshëme. Ndigjohesh se si që të dy ecshin me të shpejtë, seicili nëpër qelin'e vet.

Në nji çast frat Markut iu bâ sikur kryeprifti tha dishka. U ndal dhe përgjoi: Dukesh sikur kollitesh me të marrun fryme, por sa mâ tepër ndigjonte, gjithënji e mâ i çuditshëm i bâhesh ky koll, deri sa nga qelija tjetër nuk shpërthei qartë gazi i plakut. Frat Marku u zemrue, nxori gjoksin përpara dhe muerr me thanë dishka, por e qeshmja bâhesh gjithënji mâ e gjallë e mâ e fortë.

Oh, o, o frat Marko!

— Ç'âsht, pse po qesh? — pyeti frat Marku harbutshëm.

Kryeprifti memzi nxirrte disa fjalë tue qeshë.

— Po qeshi... se sa bukur Fazlija na bashkoi përsëri... oh, oh, hoo... Qe, në zindanë — thotë — dhe ha-

huni; se kush do t'i mbledhë të dhetat kishtare nëpër Bosnë. Edhe ujë na futi përfundi. Oh, oh, hooo!

Edhe frat Marku ia plasi gazit.

—Vallahi, na i ka futë të dy kambët më nji këpucë.

— Që të shihet se cila fé âsht mâ e fortë.

— Ah, ha, ha, haa...

— Ho, ho, hoo.

Të mbështetun në zdatkun e çatmave, njeni karshi tjetrit, qeshëshin me të madhe popi dhe prifti dhe, tue harrue për nji çast zindanën e errtë dhe të lagtë, as që u binte në sy se si lagshtina nëpër kalldram shëndrrohesh n'akull.

VELETOVCIT

Ishte aty nga fundi i kryengritjes së Karagjorgjes kur Turqit e Uzhicës vendosën që t'i spastrojnë krejtësisht malet dhe t'i shlirojnë rrugët. Tue ndie se Sërbija âsht shtrue, hajdutët tërhiqeshin vetë dhe pa ndonji nevojë fort të madhe nuk ua prejshin rrugën as çobanëve, e lene mâ Turqëve. Por tash Turqit, vendosë që ta çfarosin për gjithëmonë, bërthamën e kryengritjes, i kërkojshin ata dhe i ndiqshin deri në malet mâ të nalta. Ky shtërngim e kish përmbledhë edhe Stojan Veletovcin derí në Bosnë, në rrethin e katundit të tij Veletova, këtu bash në kufi. Ai kishte kalue pesë vjetë si pjestar çetash në Sërbi, kishte çue atje edhe gruen me fëmijën. Tash familja i ka mbetë atje dikund më nji strehim t'ikunish, kurse ai, i ndam dhe i rrethuem edhe me nji shok tjetër, në kullën e rrenueme të bejlerëve Cërnçiq dhe në krahinën e quejtun Obarak, nën vetë Veletovën. Shoku i tij ishte nji djalosh prej Arilje, kishin pak barut e plumba, dhe ushqim për nja dhetë dit, e në podrum ishte ujë deri në gjuj.

Kjo ishte kulla dikur në zâ e bejlerëve Cërnçiq. Nji ndërtesë e ngushtë dhe e naltë, krejt në gur, në dy kate, ndodhesh më nji rrëpinë të haptë, e rrethueme anash me kumblla dhe mbrapa me avli. Vetëm faqja e kullës ishte e lirë dhe shiqonte përposhtë livadhit të rrëpintë nga rrafshina e Vishegradit. Qysh para disa vjetësh këtê kullë e kishin gjuejtë me top kryengritësat nën Tetrebicë dhe ia kishin djegë kulmin. Qyshse e kishin braktisë atëherë, Cërnçiqët nuk ishin këthye mâ në të. Shiu, ernat dhe bora e brejshin dhe e rrenojshin kadalë ka-

dalë, gur për gur, dhe nga muret e tymuem mbinte bari dhe pipitha të vogjël lisash rriteshin nëpër qoshet.

Në këtë kullë tash ishin mbyllë Stojani dhe ai djaloshi prej Arilje. Të gjitha dyert i kishin mbyllë me dyrekë dhe me gurë. Dritaret në kullë ishin vetëm në dy anë të ngrituna nalt. Nga këto dritare, këta të dy gjuejshin cilindo që dilte në rrafshinën rreth kullës. Ata dhetë Turqit t'Uzhicës, të cilët i kishin rrethue, në fillim e muerrën punën lehtë. Por, kaloi nji natë e nji ditë dhe hajdutët nuk u dorëzuen. Nuk mund t'ia dalin me ikë, por as Turqit të futen mbrenda në kullë. Dy hajdutë lëvizin me kaq mjeshtri dhe shtijnë aq mirë sa që Turqëve nga nji herë u duket se ka mâ shum se dy vetë. Tashmâ të katërtin njeri që ua plagosin. Tue u mëshefë mbas kumbullash, gurësh dhe trinash, të cilat i kishin thurrë qëllimtas, Turqit i afrohen kullës dhe e ftojnë Stojanin që të dorëzohet. Herë i premtojnë se do ta lëshojnë të gjallë e të shëndoshë, vetëm pa armë, në Veletovë, herë i thojnë se ia kanë kapë gruen dhe fëmijt dhe se do t'i therrin të gjithë në qoftëse nuk dorëzohet. Stojani, ose hesht për të gjitha këto, ose përgjigjet me të shame. Ai djaloshi prej Arilje këndon vazhdimisht ose fishkëllon me gishta, ose gjithashtu i shan Turqit. Vetë ndigjohet ai sa për tre vetë.

Ndonji prej Turqëve prej Uzhice avitet mâ afër vetëm që të lëshojë ndonji të shame. Ata prej kulle ia kthejnë me të shame edhe mâ të këqija. Disa prej Turqëvet Stojani i njef nga zâni.

— A mos je ti, Ustamujiq, mor qeni untë?

Dhe Ustamujiqi e thumbon me fjalë.

— Ke fillue kreshmë të gjatë o Stojan. Do të vijë në majë të hundës.

— Shiqo ti plancin tand, mos ki merak për né, kemi na bukë e xhebhone me luftue me sulltanin.

— E dij, e dij. Belqim të janë mpi fëlqit, sepse tash tri ditë të njajtën kafshore dyelli je tue përtypë.

Si vërtetim fjalësh të Stojanit plasi nga kulla pushka dhe plumbi qëlloi me nji fishkëllim shurdh diku afër Ustamujiqit të mshefun i cili i përgjigjet me të shpërthyem gazi.

— Hallall të qoftë pushka, o Stojani! Kam ndigjue se je nishanxhi, por me gjithë ate nuk e kam dijtë se je i këtillë. Medet që nuk âsht gjallë Kara Gjorgji, vojvodë kishte me të bâ; por u kalb në çengela në Beligrad.

— Mos ia ki hallin ti Gjorgjes, por nxirrma kryet po guxove, vetëm hundën nxirrma prej asaj trine që të të çoj pa hundë te hanmi n'Uzhicë.

Kështu i lëshojnë zâ njeni tjetrit dhe shahen me orë të tana. Sidomos ai djaloshi prej Arilje s'i mbetet askujt borxh. Dhe ai ashku i tij që të shahet me Turqit ia hangër kryet.

Ditën e tretë ia mbërrini mylazimi prej Uzhice me dy zapti. Bashkë me te erdhi edhe nji shejtar i zgjedhun, njifarë Dajxhiq prej Rogatice, nji Turk i ri, i gjatë dhe i mrroltë. Ate e mshefën mbas njij trine, dhe pak mâ larg duelën dy Uzhicas dhe e ngacmuen djaloshin prej Arilje tue ia sha familjen, emën për emën. Nga nji dritare e vogël, thurrë me thupra të shpeshta hekuri, djaloshi përgjigjesh dhe i shante Turqit me tërbim. Mbas trinës e përgjoi për nji kohë të gjatë ai Dajxhiqi, deri sa e kapi në shej. Nëpër gavrën midis parmakëve, nëpër të cilën edhe voja s'do të mund të kalonte, ai e qëlloi në faqen e djathtë dhe ia nxorri trût kallëp. Stojani, i cili ruente anën tjetër të kullës vrapoi menjiherë. Vetëm bâni kryq mbi djaloshin i cili jepte shpirt, dhe menjiherë vazhdoi të fishkllojë me gishta, të shajë Turqit, në mënyrë që të mos kujtoheshin se ish vra djaloshi. Por, Turqit e muerrën vesht dhe tashmâ ngadhnjejshin.

— Dorzou, o Stojan! Mos e humb jetën kot edhe ti!

— Dorzou, t'u vra ndihmësi.

— Ku âsht, pse s'po e çel gojën tash?

Në kumbullishtë puthen me Dajxhiqin dhe e përkdhelin krahëvet. Dhe ai kalon përmes tyne i drejtë e hijerandë, krenar sikur ta ketë ngritë nji hajrat. Pushka hala i qet tym.

Nën mbresën e këtij suksesi, u muerr vendimi që aty kah muzgu të sulmohet kulla nga dy anë dhe të kapet Stojani ja gjallë ja dekë. Por, po ate mëngjez kaloi aty pari Zylfa, nji Turk i nderuem nga Veletova e Poshtëme. Ai e këshilloi mylazimin që të mos humbi asnji

njeri dhe të mos sulmojë kullën, sepse Stojani âsht Stojan, dhe s'do t'a japi kryet pa e pague shtrejtë. Por, në Veletovë, në fisin e Stojanit jeton axha i vet, mixha Millojë, plak pa fëmi, të cilin e mbajnë si nji nga katundarët mâ t'urtë dhe mâ të mençëm dhe të cilin Stojani gjithmonë e ka përnjoftë dhe e ka ndigjue mâ fort se sa vetë të jatin. Duhet me e sjellë atë mixha Millojen dhe me e shtrëngue që ta ftojë Stojanin të dorëzohet. Mund t'i jipet besa se Stojanin nuk do ta gjejë gjâ dhe mandej me e mbajtë po ashtu si e ka mbajtë edhe Stojani fjalën e dhanun Turqëve t'Uzhicës gjatë dhetë vjetëve të kaluem.

— Unë ju them: si t'i thotë mixha Millojë, ashtu do të bâjë ai.

Mylazimi, të cilin e kishte zemrue gjithë kjo luftë e vogël kundër njij hajduti dhe i cili kishte arsyena vehtjake që mos ta zgjasi këtë punë në kufi dhe që sa mâ parë të këthehet n'Uzhicë, pranoi fjalët e Zylfës. E për ta mshefë disi këtë punë që ia fillon marrëveshtjes me nji cub të vetëm, u bërtiti në zâ fort të naltë atyne që shkojshin me e marrë mixha Millojën.

— Menjiherë ta sillni atë coftinë.

Me qenë se Veletova âsht afër, zaptit ia mbërrijtën menjiherë në shtëpi të mixha Millojës. Plaku në fillim me sa mujti kundërshtoi dhe ngurroi. Shpirtin e ka në majë të hundës, thonte ai. Dhe gjithëshka âsht e kotë, sepse Stojani nuk ka lejue t'i jipet kështillë as kur ka qenë raje e Sulltanit, e lene mâ tash kur ka dalë cub prej kaq shum kohe dhe âsht egërsue.

— Unë s'marr vesht nga këto punë, thonte plaku tue u bâ edhe mâ plak e mâ i krrusun se sa ishte, — unë jam për salikim dhe jo për këso punë cubash. Ju lutem mos më përzini në këtë punë dhe më leni të vdes rahat ku jam.

Por të gjitha këto s'ndihmuen aspak. Tue rënkue si i smuem, plaku u përgatit dhe u nis me ta. Memzi hecte, dhe kurrqysh nuk mundte me shkue hap për hap me zaptit. Rrugës disa herë u ndal dhe u lutesh që mos ta çojnë mâ tutje. Por kur filluen që ta rrahin, ai futi kryet krahëvet dhe pushoi s'ankuemi dhe së kundërshtuemi. Vetëm dihatte me frymë të shkurtë e të ndërpreme sa

dukesh sikur fishkëllon dhe këcente dëshprueshëm me njifarë hapi gadi si të fëmijve.

Për më pak se gjysë ore ia mbërrijtën n'Oberak. Rreth kullës ishte qetësi. Të mëshefun në kumbullishte, Turqit flejshin ose rrijshin shtrimë zgjuetë. Disa hajshin, disa pijshin duhan. Mixha Millojen e çuen në vathë. Këtu, tue pritë mylazimin dhe tue u shti kinse flen, përgjonte qoftë edhe zhurmën më të vogël përjashta. Dikur ia mbërrijtën edhe dy vetë Uzhicas dhe u ulën në bar, krejt afër murit të vathëvet që ishin tue u rrëxue. Tue mos dijtë se mixha Millojë âsht në vathë ata flitshin me zâ të naltë se çka do t'i bâjnë Stojanit nëqoftëse do t'ia dalin në krye me ket mashtrim dhe nëqoftëse e ngashnjejnë që të dorëzohet. Flitshin mbi zullumet që kish bâ Stojani mbi Turqit e pamprojtun rreth Uzhicës dhe qysh më përpara gëzoheshin për mundimet që do t'ia bâjshin për ta marrë hakun.

Kurse mixha Millojë qëndronte i shtrimë pa lëvizë, me sy të mbyllun fort, i strukun në bel e në gjujë si katundar i stërplakun i cili flen randë dhe pushon. Tash e ka të qartë pse e kanë pru dhe çka kërkojnë prej tij. Përpiqesh që të mos i shpëtojë asnji fjalë e vetëme, dhe këto fjalë menjiherë shëndrroheshin në figura të gjalla, të qarta, në të cilat shihte të gjitha poshtnimet dhe të gjitha mundimet që do t'i bâjnë Turqit Stojanit nëqoftëse e kapin të gjallë. Herë herë i dukesh edhe atij vetë se me të vërtetë flen e sheh nji andërr të hatashëme e të randësishëme e cila ndoshta nesër do të bâhet zhgandërr. Kështu rrinte i shtrimë dhe përgjonte, edhe vetë në mundime të mëdha midis palëvizshëmenís së plotë dhe tronditjes së hatashëme të mbrendshëme.

Mendimet kryqëzoheshin shpejt në mendjen e plakut. I hartonte dhe i ndrronte planet me të shpejtë. Gjithëshka ka mbarue, ka vdekë dhe âsht përvlue në këto disa vjetët e fundit. Edhe këtê Stojan, të cilin e donte më tepër se të gjithë fëmijt e tjerë të vllaut, ai në të vertetë e kish shti në dhé e harrue me kohë. Por që tash ai vetë ta mashtrojë dhe ta ngashnjejë me premtime të rrejshëme që t'u dorëzohet Turqëve, të cilët do ta torturojnë dhe mundojnë gjithësesi, ky âsht me të vërtetë

nji plan djallzuer dhe nji mundim për së tepërmi i randë për kryet e tij plak dhe të dobtë. Kjo bela s'i kishte shkue ndër mend dhe s'kishte shpirt ta bante. Po qe, po e shtrëngojnë edhe për këtê. Prej mundimeve të randa dhe prej palëvizshëmenís dhimbëse djersa e kaploi dhe në cirkat e mëdha shkëlqente mbi flokët e thime të cilat kishin dalë nën kallpak. Në ket çast u fut n'ahër mylazimi me Zylfën dhe me nji zapti.

Mixha Millojë i la që t'i bërtasin e ta shkundin dhe mandej brofi si me u zgjue prej nji gjumi të thellë, i hutuem e i frigësuem. Kështu rrinte para mylazimit me krye të rrëzuem dhe ndigjonte se si Zylfa ia shpjegonte hollësisht se ku qëndron puna e tij. Do të dali në megjë, do të hypi n'atê gurin e përhimtë që ta shohi mirë Stojani prej kullës dhe prej andej do ta thrrasi Stojanin dhe do ta këshillojë nga ana e vet që të dorëzohet menjiherë, se përndryshe Turqit do ta vrasin jo vetëm atë, mixha Millojen, por edhe gruen e fëmin e Stojanit dhe do t'ia vejnë zjarmin gjithë Veletovës. Do t'i bâjë rixhá në gjithëshka që ka mâ të dashtun që t'u dorëzohet Turqëve lirisht në besë... Kështu duhet t'i bërtasi, deri sa Stojani të përgjigjet dhe të pranojë.

— Kështu Millojë, që të marri fund nji herë e mirë kjo hallakamë, dhe ata fukaraj e ata sabij që kanë mbetë në Veletovë të mos mirren në qafë, e Stojani yt të mbetet gjallë e të këthehet.

Këto fjalët e fundit Zylfa i shqyrtoi me nji zâ mâ t'ultë e mâ të pasigurtë. Plaku e ndigjonte pa luejtë, sigurisht i zhytun më ndonji mendim të vetin. Zylfa mbaroi fjalën, ai përsëri filloi të lutet por me nji zâ të dobtë e të pauzdajë:

— Ah, për Zotin, s'jam unë për këso punësh. As që do të dij unë, as që do të dojë me më ndigjue.

Dhe me të vërtetë ishte strukë krejtësisht, kish mbledhë kambët ndër gjuj, i dridheshin duert, me mjekërr të thime, të shkurtë, me musteqe gjithashtu të thime dhe vetulla të randa dhe nuk i shihen buzët e vetëm as vihen ré sytë, kurse në të gjithë fëtyrën luen dishka si nji qeshje dëshpruese dhe lutëse.

Mylazimi me nji lëvizje të padurueshëme ia preu plakut ankimin dhe urdhënoi që ta çojnë.

— E more, eh! fshante plaku pa ia nda.

Zaptit e çuen nëpër kumbullishte, deri te trina e fundit. Këtu e shtynë dhe iu kërcnuen që të shkojë fill drejt megjës nën kullë që të hypi në gur e të bërtasi si i ishte urdhënue.

Tash shkonte nëpër rrafsh i cili ishte nji hapsinë pa mprojtje midis Turqëve dhe hajdutit të rrethuem në kullë. Në bar rrijshin shtrim shkallët e braktisuna në të cilat Turqit kot së koti u përpoqën natën e kalueme që të hypin në kullë nëpër dritare. Plaku u ra tërthuer dhe vazhdoi qetësisht, me hapa të kujdesshëm e t'imtë. Nga kulla nuk ndihesh kurrgjâ. Kur mbërrijti te guri i madh midis ledinës, nja tridhetë hapa prej kullës, vështroi kujdesshëm dhe hodhi nji shiqim të shpejtë e të frikshëm si të leprit në hapsinën që e ndante prej Turqëve, dhe mandej iu këthye kullës dhe shiqoi në dritaret e saja të nalta. Gjithënji e mâ tepër thehesh dyzash në bel. Tue u mbështetë me shuplakat e duerve mbi gjuj, ai gadi rrinte galuc. Heshtja e ditës plot agushi e rrethon përpara dhe mbrapa. Atëherë bërtiti me zâ të çjerrun dhe dobtë.

— O Stojan!

U kollit pak dhe bërtiti mâ fort:

— Oooo! Stojan!

Kështu e thirri tri herë me nji zâ plaku të dhimbshëm. Heshti do kohë sikur të donte me u bindë se ai atje ia njofti zânin dhe se shiqonte e ndigjonte i mshefun diku nga kulla. E mandej menjiherë hoqi duert prej gjujve, u drejtue në bel, dhe ngriti kryet, e zgjati qafën. Iu bânë flokët si tel dhe sikur u hyni shpirt rrobeve. Ngriti duert, vûni shuplakat rreth gojës dhe bërtiti me nji zâ tjetër të ri;

— Mos u dorëzo i gjallë, o Stojan, mos u dorëzo kurrsesi!

Midis Turqëvë, të mshefun në kumbullishte dhe mbas trinave të cilët shiqojshin plakun dhe pritshin me vemendje çka do të thotë dhe çka do të përgjigjet ai prej kullës, shpërthei nji çast hutimi. Seicili i bân pyetje

vehtes a i ka veshët në vend tue mos u besue veshëve të vet, seicili donte me ble në çehren e shokut që kishte afër, por këtu gjente të njajtin dyshim. Plaku përsëritte porosín e vet.

— Ndihmomë o Stojan, mos u bjer Turqve gjallë në dorë. Për këtë po të këshilloj unë, se e dij se çfarë e zeze ka me të gjetë.

N'anën e Turqëve endè heshtje tmerruese. I tronditi zâni i mylazimit, i çjerrun prej tërbimi:

— Bini! Shtini në të!

Tash menjiherë të gjithë muerrën me e zbatue ket urdhën të rrufeshëm dhe të terbuem dhe të gjithë me rradhë bërtitën:

— Shtini, shtini!

Të gjithë bërtitshin por kurrkush endè nuk ia shkrepte, sepse kurrkush nuk ishte i gatshëm për këtë. Kurse poshtë, në rrafshinë, plaku përsëritte pa ia nda këshillën e vet atij në kullë që të mos dorëzohet gjallë, vetëm se tash nga zânet e Turqëvet zâni i tij dallohesh mâ dobtë.

— Mos u dor...

Krisi pushka e parë dhe ia preu fjalën, por nuk e qëlloi. Por e dyta e rrëxoi. Plaku u krrus çuditshëm, ra për dhé lehtë si gjethi, dhe humbi në bar nën atê gur të përhintë.

Turqit ia shkrepën edhe disa herë nga ajo anë. Stojani u përgjegjë nga kulla dy herë me rradhë. (Sigurisht nji herë me pushkën e vet, e të dytën me pushkën e Arilasit). Kjo ishte për shpirtin e mixha Millojes. Mbas kësaj filloi heshtja.

Në kolibë, mylazimi nuk mund tu përmbledhi vehten se ish bâ tanë vnerë. I kish shtërngue dhambët dhe heshtte, dhe nuk donte me këqyrë kurrkend dhe shihet se po dridhet i tani. Zylfa i ngashruem dhe i koritun, parpëlqente ta kish lëshue toka por mbassi kjo s'mund të bâhesh, këthehesh majtas e djathtas dhe thonte se si qëllimi i tij ishte i mirë dhe në vend. Por kurrkush nuk don ta ndigjojë sepse gjithëkush don të shitet mâ i mençëm dhe t'i hyjë në qef mylazimit. Kurse Zylfa prej sikletit flet me vetvehte dhe mnerohej vazhdimisht prej idh-

nimit kur i shkon ndër mend se si ia punoi mixha-Millojë.

— Eh, eh, more njerëz! Unë u thash që mos ta zgjasim kaq... U thash se kështu do t'ishte mâ së miri... Ama s'i dilet në krye qenit. Eh, eh!

— Tash, shka bâni vakí, bâni! Unë ndigjova tietrin e hangra atê që s'hahet, — thotë mylazimi tue ndërpre ankimin e Zylfës, ngrihet si burri i cili ka mposhtë zemrimin e vet dhe jep urdhën që të bâhen gadi përsëri disa shkallë dhe dy qerre me sanë, që kur t'erret të sulmohet kulla dhe t'i jipet fund nji herë e mirë punës me këtê hajdut.

Në të njajtën kohë agushija shtohet me të shpejtë dhe ndihet bumbullima e shurdhtë nga larg. Rê të zeza e të holla nga Gostilja përhapen nëpër kodrat rreth e përqark dhe bâhen gjithënji e mâ të zeza e mâ të shpeshta. Dielli humbi para kohe pa perëndimin e zakonshëm. Dhe mandej menjiherë ra muzgu e u err, dhe nëpër agushinë e ditës ia dha era e ftoftë si t'ishte prej dynjas tjetër. Dhe si ndodhë në këto vise, shpërthei menjiherë nji shi i randë prej qiellit, i shoqnuem me bubullimë e me rrufé. Dhe kur mejti era pushuen rrufetë, shiu nuk pushoi por filloi të bijnë edhe mâ fort e mâ rrastë dhe e mbushi të gjithë atê vend me terr dhe me avull uji. Uji fiku zjarmin dhe rrëkajet vërshuen trinat. Turqit u futën të gjithë më nji vathë. Kurrkush nuk i ndrron rojet te dera e kullës, as që pyet kush se si e kanë hallin. Ta mirrte mendja se të gjithë do të mbyteshin nga uji i madh, era dhe rrëfetë e fuqishëme. Mylazimi rrinte i pafuqishëm në kolibë e cila shkundesh dhe kriklonte. Shiu përshkohesh nëpër kulm dhe uji larte gardhin e thurrun. Rreth mylazimit kishin gropue nji hendek dhe përmbi kryet kishin hapë nji batanije.

Kështu të gjithë ishn mëshehë nji nga nji dhe heshtshin sikur të kishin harrue pse kishin ardhë në këtê Obrak. Kjo vazhdoi deri dikur natën. Dhe kur mbaroi rrebeshi i shiut, shfreu shtrengata, mbeti nata e zezë, e randë prej lagshtinës, pa yjë e pa hanë, plot shushuritje të rrëkajeve të padukshëme. As që i shkonte kujt ndër mend që të sulmohesh kulla. Dhe mylazimi nuk

dyshon se hajduti i ka ikë.

Të nesërmen zbardhi agimi i lagtë dhe i kthiellтë, qielli i lamë. Nga ledinat e pyllit avullohen rê të denduna, të bardha dhe ngrihen si tym. Rojet nga të dy dyert e kullës ishin tërheqë para se me ague drita në kolibë dhe tash flejnë si të vdekun. Mylazimi nuk donte me iu prishë gjumin. Ishte i bindun se hajduti e kishte shfrytëzue shtrengatën, kur ishte mâ e madhja, dhe kishte ikë pa ra në sy. Që t'ishte mâ i sigurtë, dha urdhën që ta rrethojnë nga të katër anët dhe ta ngacmojnë hajdutin, në se ndodhet endè në kullë. Mbas trinave të qullta (furtuna kish marrë krejtësisht që të dy qerret e sânës) zaptitë filluen t'i afrohen kullës nga e cila kurrkush nuk përgjigjesh, dhe kur u futën në 'të gjetën vetëm kufomën e djaloshit prej Arilje. Stojani s'kish lanë as gjurmë.

Trupin e mixha-Millojes e gjetën në barë dhe baltinë, të çuem prej vërshimës krejt pranë kullës. Që të dy të vramëve u prenë kryet. Dhe mbassi bastisen të gjithë kullën prej majës së kulmit deri në themel, mylazimi dha urdhën për t'u kthye.

Kur mërrijtën n'Uzhicë mylazimi e lajmëroi myteselimin fill e për pe mbi fatkeqsín që e gjeti. U këshilluen gjatë. Mbas kësaj myteselimi dha urdhën që të dy kokat të krypën e të ndreqen dhe mandej u mbështollën në fier me nji harar dhe u dërguen në Beligrad. Në letrën përcjellëse, myteselimi i njoftonte vezirit se ka vû qetësín e plotë në kufi dhe si vërtetim i dërgon „kryet e plakut hajdut Stojan Veletovcit, katilit të madh e me damkë" dhe kryet e shokut të tij dhe ndihmësit në punë të këqija e të liga.

Kështu Mixha Millojë e zavendësoi Stojanin e tij. Kështu myteselimi mashtroi eprorët e vet, dhe kështu ngjau ajo që kurrkush nuk mund të shpresonte se mixha Milloja i pafajshëm mbas shtatëdhetë e dy vjetësh jete të qetë katundare vdiq si hajdut, dhe se në bedemin e Beligradit, pranë kokës së atij djaloshit prej Arilje, të zezë dhe të nxime, u gjet edhe koka e mixha Millojës, mbulue me flokë të thime, me mjekërr e me mustaqe, e lame e e bardhë si prej sermi.

TREGIMI MBI ÇIFÇIUN SIMAN

Me 19 Gusht të 1878 hynë trupat austrijake në Sarajevë me nji krizëm që kurrnjiherë përpara s'e kishin ndëgjue veshët e Boshnjakëvet. Me krismën erdhnë edhe të gjitha tjerat: gjaku, kufomat, gjyqet e përnjihershëme ushtarake, varjet e pushkatimet, friga, fëtyra të panjoftuna dhe urdhënesa e zakone të reja.

Prej kësaj, te shum njerëz shum gjana u tronditën e u përmbysën dhe shum gjana filluen edhe të ndryshojnë midis njerëzvet. Kështu ndodhi edhe me çifçiun - katundar Simo Vaskoviq, të quejtun Siman.

Nji copë tokë, jo e madhe, por e mirë, në të cilën jetonte Simani me gruen dhe me dy voca, ishte n'afërsi të Sarajevës, menjiherë përmbi Shvrakino Sello. Aga i tij ishte Ibragë Koloshi, saraç, me dugâjë në kryeçarshi, njeshtër i përvujtun dhe nji prej agallarëve t'imtë. Ndoshta nga se ishte natyrësijes s'urtë dhe njeri qetësidashës, apo sepse me çifçiun e vet s'mund t'ia dilte ndryshe, edhe sikur të donte me bâ dishka ai ishte mâ frigacak dhe mâ i matun se agallarët tjerë.

Zaten, ka edhe tipa të këtillë pronarësh toke të cilët populli i quen „agë me shpirt". Në të vërtetë, nji agë i këtillë nuk âsht as mâ i mirë, as mâ me shpirt se sa zakonisht, por mâ i dobtë ose prej natyre mâ pak mizuer dhe zullumqar se agallarët e mëdhej, të cilët „i hypin çifçiut në qafë" dhe subashët e pashpirtë të cilët marrin nga lama e çifçiut edhe kokrrën e fundit të hakut të matun në qef të vet. Ndryshija qëndron vetëm se tek disa të këtillë agallarë peshon mâ tepër urtësija e njerëzvet t'imtë

dhe të dobtë. Kështu qëndronte puna edhe me Ibragën. Por, në heşape të përhershëme dhe të pazgjidhshëme midis tij dhe çifçiut të vet, mbretnonte në thelb i njajti parim, parimi i tmershëm i marrëdhanjeve midis çifçiut dhe agës në të cilat njeriu han njeriun tjetër që punon për të. tue harxhue fuqín dhe tue vorrosë me çdo korrje nga një pjesëz të vehtës në tokën e lëvrueme, pa kurrfarë shprese e këto marrëdhanje, të cilat ashpërsohen vazhdimisht në dam të çifçiut, do të mund t'i ndryshojë një ditë.

I këtillë ishte aga i Simanit dhe kësisojit ishte mirësija e tij. Për Simanin prap ishte zor të thuhesh se ish çifçi i keq, e aq mâ pak se ishte i mirë. Mâ drejtë do t'-ishte të thuhesh në biqim të vetë i mirë edhe i keq.

Çifçijt tjerë përpiqen që t'ia helmojnë agës jetën dhe agallëkun me prodhim sa mâ të paktë, me vonim, me vjedhje dhe me shum dollavere tjera të vogla në dhanjen e hakut, dmth. në të tretën nga i gjithë bereqeti dhe në gjysmën e pemëvet dhe të sanës. Simani nuk ishte i aftë për gjana e punë të këtilla, të cilat kërkojnë dhelpní, qëndrueshëmëní dhe ngulmim. Ai i jepte agës pak a shum sa i takonte, por n'asnji mënyrë s'-pranonte me ia çue hakun e tij te shtëpija në qytet; gjithashtu ai nuk donte kurrsesi që t'i bânte „agës hyzmet", dmth. që sikur çifçitë tjerë të punonte në punët e agës angari, të bâme dhe të detyrueshëme pesë - gjashtë dit në vjet. Gjithmonë ndaj agës mbahesh kryenaltë e mroltë dhe „e bânte të vehten".

Ibraga mundte me kërkue mënyra se si t'ia thyente dhambët çifçiut të vet, por e shihte se âsht mâ mirë me i futë veshët në lesh dhe me marrë të tretën sagllam, prandej i bante me durim hujet e vogla të çifçiut të tij, tue e marrë si nji fatkeqsi mâ të vogël dhe si nji të keqe të pashmangshëme e cila, porsi hija, shkon bashkë me çdo të mirë dhe të dobishëme, pra edhe me hakun e çifçiut. Edhe ai për çdo vjet shkonte vetë për të marrë pjesën e bereqetit dhe të pemëvet, tue bâ kinse kjo ishte nji argtim dhe kënaqësi për të dhe nuk e thirrte kurr Simanin në shtëpi të vet për punë, tue thanë se s'ka nevojë.

Kështu çifçiu dhe aga jetojshin pa grindje të mëdha — anmiq të heshtun, por të papajtueshëm, të lidhun si me zinxhir me tokën e cila ata, seicilin në mënyrën e vet, i ushqente dhe i ngashnjente.

Atë vjeshtë, kur hyni ushtrija austriake në Bosnë. kishte mjaftë agallarë që mbetën pa nji të tretë, sepse nuk kishin guxue të shkojshin në katund dhe të kërkojshin të vehten, kurse çifçiu nuk bânte zâ, por, tue përfitue nga ky turbullim, dhe tue pritë që të shihte se çfarë ligji do të hynte në fuqi „nën carin e ri" mbajti edhe pjesën e vet, edhe t'agës.

Rasti i Ibragës ishte i veçantë. Çifçiu i tij ishte këtu, nji vrap pelie, nja nji sahat në kambë prej dugajës së tij, dhe ai zaten, edhe deri tash kish shkue vetë për pjesën e tij. Porsa u qetësue pak dhe u rregullue puna në Sarajevë, ai pyeti edhe njerëz të pjekun njerëz të pushtetit të rij dhe të gjithë i thanë se në marrëdhanjet midis çifçiut dhe agës nuk ndryshon kurrgja „deri sa të mos dalë ndonji urdhën", se seicili âsht zot në të vehten dhe se aga ka të drejtë të marri edhe mâ tutje hakun e vet si deri tash.

Kështu nji ditë Ibraga vendosi që të shkojë në çiflikun e vet dhe të marri pjesën e kumbullave, të cilat atë vjet kishin bâ mâ shum se kurrnjiherë, dhe për shkak lufte e ndryshimesh endè nuk ishin vjelë.

Ditët e para të shtatorit. Mëngjes plot diell. Në kopshtin e kumbullavet Simani qëndron i shtrim në bár, me duer nën krye, mbi te ishin përkulë degët plot kumbulla të brusta. Nuk mendon kurrgja, soll buzëqesh, sepse fund e maje e ka kaplue vetëm nji ndjenjim: krejt kjo âsht e veta. Ndigjon, si n'andërr, atje poshtë krrokllitjen e derës dhe disa zâne. Hjedh vetëm nji sy dhe menjiherë shef se ku âsht puna. Aga i tij Ibraga, saraç, kishte ardhë me katër kuaj dhe me nji çirak që të vjelin gjysmën e kumbullave që i takojshin atij. Simani e la që t'i avitesh krejt afër, tue bâ kinse nuk po e ndigjonte dhe nuk po e shihte.

— Mirë mëngjesi, Siman.

— Po i mirë âsht, — thotë Simani dhe nuk i çohet agës në kambë.

Ibraga fërkoi sytë me dorë. Sikur po tronditesh bota që nga themeli. U mbajtë për nji kumbull.

Shikon Ibraga këtë njeri faqezi i cili, kundra çdo rregulli dhe zakoni, rrin i shtrim dhe nuk çohet në kambë, nuk u beson syve të vet dhe nuk mund të vijë në vehte prej çudije se sa i madh asht çifçiu kur nuk âsht i trusun dhe i përulun, por kur kapardiset dhe kurrulldiset në forcën dhe madhështín'e tij të plotë.

Ibraga shikoi për nji kohë të gjatë atë që nuk ishte pa as nuk mbahesh mend qysh kur janë agallarët agallarë, dhe çifçijt çifçij. Nën çehren e qetë „të agës së dhimbshëm" gjithshka vlonte nga tërbimi pronar dhe nga sedra e fyeme e tij, por friga dhe namuzi e përmbajshin, sepse dukesh se çifçiut i ish bâ mendja top për t'i bâ qeder, dhe vaktet janë të vështira e të pasigurta. Dhe Ibraga përmblodhi vehten dhe u ul.

— Unë erdha që këto kumbulla, çka janë të mijat, t'i mbledh, — thotë aga me nji zâ të marrun.

S'ka qenë nevoja të vijsh. Kumbullat janë rahat dhe po të jetë nevoja me i rahatue, di unë vetë t'i rahatoj.

Filloi nji shamatë e madhe. Simani u ngrit si përgjysëm, por vetëm që të mundet t'ia shkrepi agës ndër sy atë që as vetë nuk mendonte se do të kishte guximin me ia thanë.

Edhe mâ përpara, e shpesh, kishte pasë aso çastesh andrrimi të pezmatueshëm dhe bisedimi me vetëvehten, diku në xhade ose n'arë kur me nji lëvizje dore e kokë gadi të padukshëme pështyrë me gjysëm zâni atë që çdo çifçi do t'ia thonte agës sikur të ndodhet ndonji mrekulli dhe sikur agallarët të pushojshin menjiherë së qenuni agallarë, dhe çifçijtë të bâheshin zotë në tokën e vet. (Këto janë çastet e barbulitjes së mbrapshtë, por të parrezikshëme dhe të pandigjueshëme në të cilat çdo i shtypun lehtëson zemrën dhe me andrrime zbutë vuejtjen e përditshëme të jetës së njillojshëme). Po, kishte çaste të tilla, por as në to nuk gjente fjalë kësisoji dhe aq të mëdha e të guximshëme. Me mija e mija bisedime të këtilla të vetmueme të pandigjueshme dhe kryengritëse nga e kaluemja, tash i janë derdhë

si mija prroska me nji lum të vetëm buçitës fjalësh. Dhe Simani flet.

Nën të toka e ngrohtë e shtatorit, mbi të degët e krrusuna plot me kumbulla të brusta, dhe nëpërmjet tyne shihet qielli me kaltërsin'e thellë të ndritshëme, dhe bardhësija e hollë e rêvet si pambuk. Goja i âsht plot fjalë si me ndonji pije t'ambël dhe të fortë. Edhe vetë çuditet se si i bien në mend këto fjalë të guximshëme nga të cilat pasuesja âsht gjithmonë mâ e ambël se parësuesja. Dhe ia ka anda mâ tepër fjalët që ia thotë goja se sa këto pemë të cilat tash i quen të vetat, dhe të gjithë kopshtin e kumbullave, bashkë me të tana pemët me gjithë rrajë. Simani luen dorën gjatë e gjanë, drejt pejsazhit të vjeshtës dhe qiellit mbi të, i mbesin në fyt fjalët e fuqishëme, dhe të gjitha vrejtjevet dhe qortimevet t'agës, të buta nga zori dhe në dukje të arsyeshëme, u përgjigjet me nji jo! të vrazhdë dhe të preme — në të cilën ajo —o— ja shpërthen dhe të përcillon si kamxhik i flaktë.

(Kur njerzit, brez mbas brezi, nga dita në ditë, nga vjeti në vjet, punojnë për tjetrin dhe shohin e ndjejnë këtë, por nuk kanë fuqi të ndryshojnë çfardo qoftë, as që guxojnë njerëzit të tregojnë ndjenjimet e tyne të vërteta, në disa prej tyne grumbullohet vneri i qinda mija njerëzvet dhe i dheta breznivet!)

Asht vështirë me besue që kaq shum vnerë dhe bërtimë ngadhnjimtare mund të qëndrojë më nji rrokje të vetëme. Kështu Simani shqiptoi disa herë këtë jo të tijën, tue këthye fëtyrën nga të katër anët, dhe mandej kah qielli, sikur shpraste me calinë dhe bânte shenllëk që gjithë bota të ndigjonte gëzimin e tij. Dhe mandej iu këthye agës dhe ia shqiptoi mâ ultë dhe mâ përqëndrueshëm këtë jo të tijën, kështu që në këtë ndryshim të madh të tonit kishte dishka veçanisht të randësishëme dhe solemne:

— Jo, s'âsht ashtu, Ibraga.

— Po si âsht, kur s'âsht ashtu? — pyet aga me të butë.

— E sheh vetë se si âsht: tjetër kohë, tjera të drejta. madjè edhe tjetër gjyqtar.

— Po, po e shoh, që âsht kohë tjetër — zoti e tha të bâhet kështu! — por ti si njeri i mençëm, Siman, e din mirë se nuk ka drejtësí t'atillë, simbas së cilës ajo që âsht e imja mund të bâhet menjiherë e jótja.

Këtu Simanit i plasi durimi.

— E të shohish, ka Ibraga! Ka dhe mundet! Edhe e jotja dikur ka qenë e jona, dhe me nji kohë dhe simbas njij drejtësije âsht bâ e jueja. Dhe, kur ajo që ka qenë ç'prej kohësh e imja ka mujtë të bâhet e jotja, va-Ilahi edhe kjo që quhet e jotja mund të bâhet e imja, si ka qenë përpara.

— Shkova larg, o Siman.

— Sod unë mund të shkoj ku të shkoj ku të ma do-jë qefi.

— Muuuundesh...

— Mundem, edhe fort, bile, Ibraga.

Heshtje, në të cilën çdonjeni mendon të vehten. Simani mendon se çka do të mund t'i thotë të randë dhe fyese jo Ibragës së vet, të cilit nuk ia varë mâ strajcën, dhe i cili, me thanë të drejtën, as që ka qenë kurr ndonji njeri veçanërisht i keq, as agë i randë, por të gjithë agallarëve të vendit dhe përgjithësisht mbarë botës, e cila, si i duket atij, tash âsht dishmitare e këtij mejdani shekulluer. Ibraga, n'anën tjetër, mendon se si do t'ia mbushte mendjen Shkaut të tërbuem, që t'i lejojë të vjeli të paktën dy shporta kumbulla, që të mos kthehet, për turpin e botës, me duer bosh te shtëpija. Dhe i nxjerr këto fjalë nëpër dhambë butë dhe matun.

— Jo! — përgjegjet Simani. — Qe kumbullat, hyp dhe ha sa të duesh, hallall të qofshin, por asnji, qoftë edhe të krymbun, s'mund ta marrish prej këtuhit me veti. Nuk jap; due të të shoh se si këthehesh me sepeta bosh prej këtej nga je këthye gjithmonë plot. Kjo më ka mbetë meram dhe, ta dijsh se âsht amaneti i gjithë atyne njerëzve të mij që më kanë dekë ç'prej katërqind vjetësh e tëhu.

Këtu Simanit i mbet fjala në fyt nga vrulli i hovshëm i tij, dhe heshti. Ibraga vetëm shtrëngoi mâ fort fulçijtë dhe luente dorën me lëvizje memzi të dukshëme

të cilat shoqnojshin dialogun e tij të mbrendshëm, të pandigjueshëm.

Përsëri heshtje. Ibraga shikon para veti, kurse Simanit i dridhet shtati, i del tym për hundësh dhe vështron shqetsueshëm gjithëkund rreth e rrotull veti..

— Po si e lamë punën — Siman? — e preu heshtjen aga.

— Unë mirë, Ibraga, po ti nuk di se si je.

— More jahu, e dij se je mirë dhe mirë qofsh, shyqyr zotit, por çka po bâjmë me kumbullat?

— Ahaa, me kumbullat? Po kjo dihet, ashtu si të thash: që e shkoi.

S'bâhet bre Siman, kjo punë kështu. Je njeri i mençëm; nuk duhet të të flas.

— Vërtetë s'duhet, vallahi. Por unë ty due me të thanë dishka, që të mos i zgjasim kopallat. Qe se si âshtpuna: katërqind vjetë ju na kini hypë neve, tash katërqind vjetë na do t'u hypim juve, dhe mandej do të bisedojmë se kush do t'i hypi tjetrit për katërqind vjetët e tjera.

Ibraga as që priti mbarimin. U ngrit pa tungjatjeta e lamtumirë, u drejtue kah njeriu i cili rrinte pak mâ larg me kuajt, dhe ata u nisën kah kishin ardhë.

Agës i dukesh e pafund meraja të cilën duhet ta kalonte përpara se sa t'i largohesh syni çifçiut, i dukesh shum mâ e gjatë se sa kur kishte ardhë, sado që tash shkonte teposhtë. Dhe Simani e ndiqte me sy, tue i ardhë keq pse e kishte pre aq shpejt muhabetin i cili e kish mbushë me aq kënaqësi. I dukesh se kishte thanë shum pak dhe se kishte plot fjalë të pathanuna që i vijshin si zgjoj blete. Shtrinte duert dhe hapte gishtat, frynte gjoksin tue përmbajtë në vetëvehte ajrin e ambël, tue e nxjerrë kumbueshëm dhe ngadalë nëpër dhambët e shtërnguem. I vinte keq që iu largue nga sysh, sepse shka të vyen me pasë pasuni e fuqi, kur s'ke kujt me ia kallxue.

Atë vjeshtë Simani me të vërtetë nuk i dha agës as nji të tretën prej bereqetit, as gjysën e pemëvet dhe të sanës, si âsht ligji dhe rregulli dhe si i kishte dhanë gjithmonë deri më sod. Ibraga jo vetëm se ishte dam-

tue, por edhe ishte fye randë me sjelljen e Simanit, fye e frigsue, sepse Şimani nuk ishte kënaq me atê koritjen në kopshtin e kumbullave.

Vjeti ishte bereqetli, të tretën agës nuk ia dha, e gjithçka shitet mirë, sepse ushtrija gjithçka blen dhe paguen. N'azganllëkun e tij, Simani kishte ble nji kal shale, vertetë të vogël, por nji vranç të mirë, e kish ble lehtë, sepse mbas kësaj gjurulltije kishte shum kuaj edhe t'ikun edhe të braktisun të cilët xhambazët i shitshin badihava. Por, kali i tij kishte takam katundarësh, mâ tepër tërkuza se sa rrypa.

Nji mëngjes Simani e kashagiti mirë kalin e vet dhe ashtu si ishte, i gjatë dhe i gjanë, i hypi, tue vû kësulën me nji sy, dhe tue hjedhë mataren e rakis mbas shpine. I ra me kal gjanë e gjatë çarshís së Sarajevës dhe mandej e çoi vrançin përpara dyqanit të hapun t'Ibragës, ku aga i tij, i krrusun dhe ulun kambëkryq, shponte bira në kollanët e ri të ndritshëm.

Kali luen me kambët e para, vetëm që nuk i ven në qepenk, Ibraga mrrolet dhe nuk ngreh kryet nga puna, kurse Simani kërkon me zâ të naltë që të blejë frê të ri me sumbulla dhe tufa të kuqe.

Ibraga përgjigjet me zâ t'ultë se nuk ka frê t'atillë dhe se nuk mund t'ia bâjë, sepse i âsht mbarue malli.

— Pse, a thue mos âsht parja ime me zgjebe a? — pyet katundari me vrazhdësí.

— Jo, jo! mos e dhashtë Zoti, por s'kam hesap mor burr'i mirë.

Ibraga memzi u mprojt nga kjo bela dhe e dërgoi çifçiun e tij të stolisun që të kërkojë mâ tutje frenin që i duhet.

Şimani kaloi në kal edhe disa herë përpara dyqanit t'Ibragës me buzëqeshje të lumnueshëme në fëtyrë dhe tue përdredhë nga pak shtatin mbi vrançin.

Natyrisht e gjithë kjo fyente dhe shqetsonte Ibragën, prandej ai u ankohesh kojshive e hahesh në vetvehte dhe në fillim kishte frigë. Por punët në qytet gjithnji e mâ tepër po qetësoheshin. Duket se edhe çifçiu i tij i tërbuem u mërzit që t'i kalojë poshtë e naltë në kal

përpara dyqanit. Kështu edhe Ibraga dalngadalë u shqetsue. E përvlon fyemja dhe e shqetson dami, por kur vështron rreth vehtes e sheh se sa njerëz kanë pësue shum mâ keq, ai âsht i lumtun që bashkë me familjen e kaloi këtë trazim dhe që përsëri mund të punojë në dyqanin e vet; i bindun në të drejtën e tij, ai e ka nda me pritë kohna mâ të mira, dhe nuk e ka as vështirë, sepse në shtëpín e tij ûjë nuk ka. Dhe as që iu desht të presi shum.

Simani e kaloi dimnin me njifarë galldimi. Poqi raki si kurr ndonjiherë deri n'atë kohë dhe piu me shoqni, hangër bukë gruni për të cilën të gjithë thojshin se âsht e ambël „si buka e agës". U trashën robët e shtëpís atê dimën, kurse Simani edhe u fry pak prej rakis. Mâ në fund edhe ajo e agës u sos. Simani mbolli me farën e vet, por, qysh nga dita e Shëngjergjit filloi të blejë drith. Dhe në të njajtën kohë muerr edhe thirrjen e parë të pushtetit politik të rrethit „në lidhje me ankesën e Ibrag Kolloshit".

Simanit nuk i erdh shum e papritun kjo gjâ, sepse qysh mâ përpara kishte ndëgjue se po i thirrshin katundarët të cilët kishin pre të tretën, e aq mâ pak ishte tutë, sepse hisja e agës të cilën e kishte hangër e pi këtê dimën vlonte në damarët e tij si fuqi e zjarrtë; nga pak edhe gëzohesh sepse para gjyqit të krishten do të ndeshesh me agën dhe u nis për gjyq si me shkue më ndonji luftë të vogël.

Gjyqi mbaroi keq. Në të vërtetë as që mbaroi, por u pre. Simani mbet i tmerruem dhe i pezmatuem kur pa se pranë nëpunsave të cilët gjykojshin, rrijshin dy vendas agallar, njeni musliman, përfaqsues i agallarëvet dhe tjetri krishten — përfaqsues i çifçijve. Ai këtê edhe e tha. Nëpunësi ia hoqi vrejtjen. Mandej Simani parashtroi në mënyrën e tij se si ia kishte marrë çifçiut të drejtën i ati i Ibragës Salih Kolloshi, dhe se si, simbas mendimit të tij, „e drejta" nuk mund të jetë dy herë e agës, edhe atëherë kur âsht pushteti turk, edhe atëherë kur âsht ai i krishten. Po kur âsht atëherë i yni?

Nëpunësi lexoi edhe „letrën e perandorit", të datës 28 Korrik 1878 dhe „urdhënesën e seferit të vjetit 1859" dhe „ligjin e ditës së shtatë të muejit të ramazanit të vjetit 1858". Dhe, këtu, Simani i përqeshi randë ligjët turke e tha për ta dishka që nuk flitet në zyrë, dishka aq të ndytë dhe të randë, sa nëpunësi menjiherë e nxori përjashta dhe mandej iu desht të jipte hesap për fyemje pushteti. I bâni tetë ditë burg. Në të njajtën kohë u dha vendimi se duhet t'ia shpërblejë agës nji të tretën e vjetshëme dhe se në të përtardhun duhet t'ia japi rregullisht, sepse të gjitha ligjet e vjetra janë në fuqi për deri sa mos të dalin ligjet e reja.

Simani nuk mund të vinte në veti. Iu mërzit shtëpija, kurse arat dhe kopshtin e kumbullave i shikon si me qenë të hueja. Bâni ankesë. Atëherë iu drejtue „mësuesit" Aleksit, i cili ishte njifarë shkruesi publik dhe njifarë jallan avokati.

Kv ishte ish mësues i shkollës sërbe. Para tetë vjetësh kur shkolla sërbe e Sarajevës kërkonte nji ndihmës mësuesi, ai erdhi në Sarajevë nga Zemuni. Mësuesi i ri nuk qe as i marrë, as njeri i pashoqnueshëm. Përkundrazi, qe edhe mendjeshkëndijtë edhe i shoqnueshëm, bile edhe tepronte, në nji anë atë, si thojshin pasanikët nga bashkësija kishtaro-shkollore, „e çonte mendja" dhe nga ana tjetër, shoqnidashësija e shtynte vazhdimisht nëpër mejhane dhe në shoqnín e atyne të cilët zbaviten dhe pijnë.

Leshverdhë, shkurtalaq, faqekuq, dhe i qeshun, me sy të kaltërt gjithmonë të lagun me lot gëzimi, mësuesi i ri ishte pika qendrore e të gjitha mahinave të mejhaneve, teferixheve dhe shoqnivet zbavitëse.

Antarët e bashkësis kishtaro-shkollore e dijshin qysh mâ parë se gadi çdo mësues të cilin e marrin prej Austrije, duhet të ketë ndonji të metë. Sepse për ndryshe nuk do të braktiste vendin e tij të bukur dhe të vinte në këtê shehër turk, ku jeta âsht e vështirë dhe jo e zakonshëme dhe në lidhje me të ishin të gatshëm të mbyllshin sytë dhe të bâheshin shurdh, por zotni Aleksi menjiherë dhe pa mujtë kush me e ndalë u bâ nji pijanec i keq. „Vend hallesh, or vlla..." thonte më-

largë prej tij), dhe shkruente lutje e letra ose përkëthente nga gjermanishtja. Para tij ndodhesh diviti prej metali, me shishen e ranës dhe disa penda, dhe pranë tij faqorja e rakís, gjithëmonë disi e çueme deri në gjysë.

Bisedimi me Simanin qe i atillë si me të gjithë myshterit e mësuesit. Mâ së pari e pyetën njeni tjetrin a je shëndosh e mirë, ftoftë e shpejt, tue mos pritë përgjegje në pyetjen, dhe mandej Simani e pyeti sa do t'i marri për me ia shkrue ankesën.

Nji sekser[1]) në qoftë se e don sërbisht, dhe dy, në qoftë se e don gjermanisht. Cila âsht „mâ e fortë" dhe mâ e sigurtë, pyeti Simani. E sigurtë âsht përsa i përket sigurís, edhe njena edhe tjetra, por gjermanisht, sidoqoftë, âsht mâ e sigurtë.

Simani kishte në xhep gjithsejt tre sekserë, por në punët e derikëtueshëme edhe besimin e kishte humbë. Kush zoti e din se cilën gjuhë e kupton drejtësija mâ mirë?

— Shkrueje gjermanisht — i tha në mënyrë të preme Simani.

Mësuesi shpaloi letrat e tija dhe hapi divitin, me nji dejsí solemne dhe jo të natyrshëme të njij pijaneci. Shkruente shpejt dhe vetëbesimshëm me shkroja të drejta, në rreshta të drejtë, dhe shkrojat e para të mëdha ishin të përdredhuna dhe të ndërthuruna mjeshtrisht. Kur e kreu i pluhnosi rreshtat endè të lagtë me ranë t'imtë të praruem nga kutija e metaltë, kështu që rreshtat e trashë shëndritshin me nji shkëlqim t'artë e të brustë dhe mandej e lexoi ankesën me gjysëm zâni dhe me salltanet, tue nënvizue disa fjalë dhe shprehje të veçanta, nga të cilat secila të goditë si me çekiq, si ia mbushte mendjen me këtê rast mësuesi katundarit të nutuem.

Asnjiherë Simanit puna nuk i ishte dukë kaq e sigurtë. Pinë së bashku nga nji faqore raki, dhe mandej Simani përqeshi tue u këputë në gas për vendimin e parë të gjyqit.

[1]) Sekser — pare argjendi prej 10 krajcerësh, nji e dheta e forintës së atëhershëme austriake.

Por kur kjo ankesë iu hodh poshtë nga pushteti i naltë politik si e pavend, Simani u dej në mejhane te „Kreshtalica", e shpërvol mangën deri në krah, i ra tavolinës me grusht dhe ia tha kangës sa mujtu me ia nxjerrë fyti:

Krisi pushka n'bir' të shpellës
S'ka për agën kokërr t'tretës.

Për këtê u denue me tri ditë burg dhe për atê që tha me atê rast për pushtetin perandorak edhe me shtatë ditë.

Qysh prej asaj kohe Siman Vashkoviqi muerr teposhten e cila bâhesh gjithnji e mâ rrëpijtë për deri sa nuk filloi me pi dhe me u sorollatë natë e ditë tue braktisë gjithnji e mâ tepër edhe tokën edhe familjen.

Gjithmonë e mbajshin si njeri me rrebe dhe të pamatun; inatin e kishte mâ të madh se forcën, prap e madhe, kurse andrrimin mâ të shpejtë se mendja as kjo jo e vogël. Qysh se ishte i ri, i ati thonte për tê:

— Ky Simani im, as që më ngjan mue, as së ndjerës nanë; e mirë ka qenë, dritë pastë, dhe e urtë, — ajo ka qenë grue që e themi ndër ne: gojë ka, po gjuhë s'ka; e hangri toka e zezë, zoti dha emër. Por u ka ngja dajëve. Kështu i kam kunetët. Mendjelehtë dhe të epshëm, njerëz të parahatshëm dhe rebela. Dhe i këtillë âsht edhe ky qysh kur ka dalë prej barkut të s'amës: haj — huj! Ka zemër të mirë. Mundet edhe të ndigjojë edhe të punojë, por mendjen në rê. Nuk shikon atê që ka përpara, por dëshiron gjithçka që s'mund të bâhet.

Tashmâ kishte marrë kryekëput këtê rrugë. Kot nasi koti i vijshin kojshit dhe kumarët, njerëz të matun e me përvojë, dhe e qortojshin, tue i thanë se âsht e paarsyeshëme ajo që ban, se për njerëzit e mendshëm ç'prej kohësh âsht e qartë dhe se tash edhe budallajt e dijnë se kjo nuk âsht „ajo" dhe se nuk duel ashtu sikur e kishin pritë ata që pushka austriake kërset nga bira e shpellës, se nën perandorin e re krishtene mbetet çifçiu çifçi, kurse aga agë, dhe se dava e tij âsht e kotë dhe se inati i tij âsht vetëm gëzimi i dushmanit. Ai nuk

në se nuk ka shpresë përmirësimi të çifçiut, këtë duhet ta largojë nga malli i agës".

Qe këto janë ligjet dhe urdhënesat! Ti qesh, po ato do të mshojnë heret a vonë në mënyrë të sigurtë dhe të pamëshirshëme.

Të gjithë ishin të njij mendimi se i tillë ishte rasti i Siman Vaskovicit. Çifçiu ankohesh me zâ të naltë dhe thonte se s'ka ligjë simbas së cilës ai, Simani, duhet të prishi plangun dhe të bâhet lypës dhe aga i tij ta marri të tretën prej çdo çifçiu dhe nën çdo mbret. Por në vehte edhe vetë e ndjente se, qe, ka, dhe se atë që ka lexue nëpunësi i përshtatet si dorëza dorës rastit të tij. Dhe mandej i dejun flitte në vetëvehte vazhdimisht:

— Ligji turk âsht qysh prej shum vjetësh, he-ia bafsha ia këthefsha! — duket sikur të jetë bâ sod për mue.

Dhe ai mendonte me frigë mbi rrjetën e ligjëvet të mershëm dhe të gjithëfuqishëm, e cila ishte e thurrun kudo dhe pengonte gjithë dhe çdokend; me ikë prej saj nuk mundesh, me e çthurrë nuk din, të vetmën gjâ që mundesh: ta harrosh për disa çaste në raki. Por nuk ka gjithmonë as raki.

Vendimi u bâ përmbarues dhe Simani u përzu nga toka. Atëherë grueja shkoi n'opqín, kurse ai muerr krejtësisht rrugën e planesës.

As katundar, as qytetas, as bujk as puntor, Simani sorollatesh nëpër çarshi, flente ku e zinte nata, hante kur kishte, punonte kur e shtrëngonte nevoja, tue rishitë perime dhe tambël. Ndonji bahçevan i jepte ndonji kosh me kompira ose ndonji kusî tambël që të shesi dhe t'i paguej ndonji metelik për mundim. Por, ndodhte që Simani të dehet dhe të harronte e kështu ta bânte rrush e kumbulla mallin q'i besohesh, bile t'i harxhonte në pije paret përpara se sa bahçevani ta gjente. Mbasandej bâhesh me vra vehten prej turpit, por tepër vonë; me gjak donte me i la, por pronari s'donte gjak, por pare. Kështu edhe ky fitim bâhej gjithnji e mâ i rrallë.

Dinte gjithmonë me këndue tue i ra vetë lahutës; tash ka fillue ta bâjë këtë punë nëpër mejhane, për nji

metelik a dy, ose për nji gotëz raki.

Rrin në mejhane edhe pret në se do të dali ndokush, që nga hovardallëku që lind te njerzit e dejun, t'i japi dishka për të pi dhe të ndajë me tê shpatullen e pjekun ose nji copë kollpite. Asht nxî dhe ajë në fëtyrë, âsht ligë në trup, kollitet dhe pështyn si i smundë, porsa pin pak flet mbi tokën dhe mbi të drejtën e tij me gjallní e me zjarr, siç i pat folë atê vjeshtë Ibragës në kopështin e kumbullave.

Kjo, nuk ishte kaherë mâ nji tokë e vërtetë, as ndonji e drejtë e përcaktueme, të cilën ai e mpron, por dishka shum mâ e randë dhe mâ e madhe, sado që as vetë s'e dinte shka dhe si. Por, n'anë tjetër âsht i vërtetë „pushteti i rrethit dhe âsht i vërtetë burgu në të cilin ai shpesh dergjet", nga ndonji herë tri, nga ndonji herë gjashtë ditë për shkak të njifarë fjale të guximshëme, ose të ndonjij kange të palejueshëme, siç âsht i vërtetë edhe veremi i cili po e bren kadalë kadalë.

Kështu jetoi Simo Vaskoviqi edhe disa vjet dhe mprojti tokën të cilën s'e kishte dhe „të drejtën" e vet të cilën kurrkush nuk donte me ia njoftë. Gjithmonë në mejhane, rrallë âsht esull, shpesh âsht haps, i smundë dhe shapshall, rrugaç dhe lahutar.

Ishte krejtësisht i brengosun dhe i mekun, sepse i vijshin edhe ditë t'atilla dhe gjithënji mâ shpesh, — kur nji ditë i shkrepi nji shpresë e ré. Me folë të drejtën, shpresa nuk ishte as e vërtetë, as fort e qartë, por për njerëzit të cilët helmohen me raki e mashtrohen edhe me shpresë, çdo rast për të shpresue âsht i mirë.

Ato ditë telalli i kishte shpallë „botës dhe popullit" se në Sarajevë do të vijë njifarë „Erzherzog", „antar i shtëpís së shkëlqyeshëme sunduese" dhe „mixha i perandorit". Në qytet bâheshin përgatitje që të pritet nji njeri kaq i naltë. Dhe mendja e Simanit, nëpërmjet të rakís tashmâ shihte „gishtin e zotit" në ardhjen e mixhës së perandorit. Vetëm të menduemit në perandorët dhe në kushërijtë e perandorëvet e dejte dhe e mbushte me shpresë mâ fort se rakija. Kurrgjâ nuk âsht mâ e thjeshtë se sa me paraqitë para këtij njerîu i cili rrin me perandorin gjû më gjû dhe i cili mund të bâjë gji-

thëshka, çeshtjen e tij të drejtë dhe ta fillojë „të drejtën" dhe nuk âsht kurrgja mâ e natyrshëme se sa mixha i carit me nji nerë të ndërhyjë për punën e Simanit dhe të urdhënojë që ajo të zgjidhet drejtësisht. Prandej të këtillë njerëz të carit edhe shkojnë prej njij vendi më nji tjetër. Prej klisarit të kishës së vjetër në Varosh kishte ndëgjue se „arshiduka" do ta vizitonte edhe atë kishë si edhe të gjitha faltoret e besimeve të tjera në Sarajevë. Dhe Simani menjiherë mendoi që të mshifet dîku në kishën e ultë dhe të gjysëmerrtë, në se âsht nevoja bash nën tavolinën e vlladikës, dhe në çastin e volitshëm t'i dali përpara „njeriut të perandorit" dhe t'i dorëzojë lutjen e vet, ndoshta të ja shpjegojë edhe me gojë punën e vet. Gjithashtu mund të bâhet. Dhe ai tashmâ bluente me mend se si „arshiduka" i këthehet suitës dhe se si i urdhënon që të ndreqet kjo padrejtësi e dukshëme. menjiherë. E shihte vehten se si shkon te Ibraga. Apo jo! Pse t'i shkojë ai atij në dugojë? Po, ai shkon në shtëpi, në shtëpín e tij të dikurshëme dhe jep urdhën që ish agën e tij mos ta lëshojnë përtej portës së madhe.

Tue u tretë në këto andrrime përpaksa nuk harroi që të kërkonte njeriun i cili do t'ia shkruente lutjen. Megjithatë iu kujtue me kohë dhe shkoi shpejt në Hanin e Besarës. Këtu gjeti ish mësuesin në vendin e vjetër.

As që e pyetën njeni tjetrin a je shëndoshë e mirë, as që bânë shum pazarllëk. Simani i tha se çfarë lutje i duhet. mësuesi iu përgjegj se edhe kjo mund të bâhet. Nji sekser për sërbisht. dy për gjermanisht. Simani zgjodhi sërbishten.

Ai, për këtë vendim ka shum arsyena. (Për vendimet e veta ai gjithmonë ka shum arsyena, shpesh edhe në kundërshti njena me tjetrën). Së pari, ai as që ka në xhep dy sekserë të plotë; së dyti qysh se ka ndëgjue për ardhjen „e mixhës së perandorit" dhe qysh se me ndihmën e rakís iu ngul në krye shpresa e tij, ai âsht në çaste të këtilla optimizmi, se nuk pyetet se cilën gjuhë e kupton mâ mirë drejtësija dhe as që i shkon mendja se s'mund t'ia dalí në krye; së treti pse ti japí

këtij qelbaniku dhe paturí qoftë edhe nji metelik mâ tepër se sa duhet.

Për nji sekser dhe sërbisht — thotë Simani në mënyrë të preme.

Me salltanetin e zakonshëm, me dinjitet dhe madhështí, me pluhun ari mbi shkroja të mëdha nga të cilat „secila godit si me çekiq", — mësuesi e ka shkrue lutjen e cila fillon me fjalët: „Naltësija e juej perandorake! me përvujtënín e njij nenshtetasi u drejtohem..." dhe ia lexoi me gjysëm zâni katundarit të habitun, dhe mandej e shkundi pluhnin nga letra, e mbështolli, dhe tue marrë sekserin e pyeti:

— A don ta çojmë nga nji gotë?

Tue njoftë mësuesin si njeri i cili përgjithësisht pinte „badihava" raki dhe vetëm me raste të jashtëzakonshëme paguente vetë, Simani tha se s'ka kohë dhe se nuk i pihet.

Atëherë mësuesi tue mbyllë njenin sy, e pyeti Simanin se si mendon që ta dorëzojë lutjen. Katundari nuk ishte në qef ta zgjasi bisedimin me njeriun, i cili nji sekser të tij tashmâ e ka në xhepin e vet, dhe tha se kjo âsht punë e tij. Mësuesi mundohesh me ia mbushë mendjen se kjo nuk âsht nji punë aq e thjeshtë dhe e lehtë, por katundari i shmangesh bisedimit të mâtejshëm.

— Do ta dorëzojë Simani, qoftë se do të duhet me u shndërrue edhe në zog.

Dhe morri rrugën përposhtë oborrit të gjatë. Kur se mësuesi u nis për në polici që ta lajmojë këtë punë, si i lajmonte edhe gjithshka tjetër që ndëgjonte dhe shihte.

Porta e kishës ishte e mbyllun me çels, por ndëgjohesh se si grat që pastrojnë dhe lajnë te kisha diçka punojnë se si thrritshin njena tjetrën. Për mos me ngashnjye vërejtjen e tyne, Simani nuk trokiti por shkoi deri te hani i Gjulagës, që atje të pijë nji kafe dhe të presi kohën kur do të mundet me hy në kishë pa u diktue.

Tue shkue kah hani bluente fort me mend se si do të grabisi çastin dhe t'i shpëtojë shiqimit të klisarit dhe të mshifet dikund, qoftë edhe nën vetë tryezën e vlla-

dikës se si në çastin kur mixha i perandorit të qëndrojë përpara ikonostasit dhe të bâjë kryq (sepse „edhe ata bâjnë kryq!"), se si mandej do të dali menjiherë, do t'i përulet dhe do të flasi si tue qá ashtu siç shkruen në lutje.

— Naltësija e juej perandorake... Si nënshtetas i përvujtun!...

Atëherë do t'ia zgjasë lutjen. Dhe mandej le t'bâhet shka të bâhet, le ta burgosin dhe le ta dëbojnë ku të duen. Puna kryesore âsht se mixha i perandorit do të mësojë gjithëshka që këta sigurisht mëshefin prej tij, dhe atê që ai din — këtê s'bân që të mos ta dije Perandori.

Le ta marrin vesht Perandorët për Simanin dhe të drejtën e tij!

Në këto mendime ia mrrini para hanit të Gjylagës, por s'ia doli as të ulesh më nji prej bankave, të cilat janë aq të fëlliquna dhe të lëmueme as që nuk shihet se prej çfarë druni janë kur ia preu rrugën Vaso Gengo, i quejtun Vasë Polici.

Ky Vasa ishte njeri i gjatë, me duer dhe kâmbë jashtëzakonisht të gjata, dishka si i shkallmuem, me muskuje të holla e të varuna me nji fëtyrë t'imtë. Ai, qysh prej kohësh âsht në shërbime si „njeri i Perandorit". Së pari ishte kafaz në konsullatën prusjane, mandej nëpunës në hyqymetin turk, dishka si shpërndas thirrjesh nëpër mëhallat e Krishtenëve dhe zapti civil. Pushteti i ri austriak, e mbajti në shërbim dhe disa vjetët e para shpërndante thirrje si mâ përpara, kurse para disa ditësh âsht taman kokrra e policit me uniformë, me shpatë në mill me rryp të zi; e cila e kishte ballçakun prej mesingu.

Qyshkur din për vehte, Simani e njifte këtë Vaso Gengën, dhe tash, qyshkur po „ndjek" këtê davë të tij të shkretë, po e takon shpesh, përshëndetet me të e kalon dhe kurr nuk mund të shohi në të pushtetin e vërtetë dhe nëpunësin e njimendtë të Perandorit.

Këtê herë Vasoja iu afrue me nji mënyrë të ré.

— Çka po bân këtu, Siman?

— Kurrgja, vallahi.

— Si kurrgja, more?

Simani hapi gojën me ja tëfillue se kjo „kurrgjâ" nuk ishte bash kurrgja, dhe se këtu kishte lanë enët e tamblit dhe disa shporta, — por Vasa ia preu ashpër:

— Eja me mue!

Këto fjalë ishin plot me përçmimin dhe vrazhdësín me të cilën policët hutojnë dhe çarmatosin si me ndonji goditje të padukshëme njerëzit që burgosin.

As Simani nuk ishte njeri, i cili nuk din të mprohet dhe të bâjë shamatë, por deri sa u përpoq që t'i shpjegojë dhe të marri shpjegim — edhe vetë pa me çudi se tashmâ po shkonte me policin hap për hap dhe se fjalët në këtë rast nuk ndihmojnë aspak. Dhe sa mâ tepër ecin aq mâ tepër edhe marrëdhanja midis tyne ndryshon shpejt dhe bâhet gjithënji e mâ e përcaktueme. Midis tyne krijohet dishka e tretë dhe e re, dishka që nuk âsht as Siman as Vaso Gengo, por rregulla dhe ligj, si ndonji faj dhe ndeshkim, dhe kjo në trajtën e cila në kohën e turkut nuk ishte.

Shkojnë krah për krah, dhe seicili mendon për punë të veta. Tue pasë frigë se nuk do të dukesh mjaft i vrazhdë dhe i ashpër, Vasa gjithënji ndreqet dhe mrrolet, kurse Simani ngadalson hapin, rrah t'ia kapë shiqimin policit dhe gjithësesi përpiqet që ta këtheië punën në të pa sherr.

- More sikur ta kisha krye nji herë atê punë që kisha...

— Jo, nuk bân, — thotë me nji theksim të çuditshëm dhe të rij Vasa, — pse duhet me shkue menjiherë te zotni mbesimtari.

Simani të cilit i duket se i ka ardhë përsëri guximi dhe goja, qëndron dhe në mënyrë fyese dhe familjare thotë:

— Shko ti, po deshte, se un e dii se ku âsht zotni mbesimtari. Qe ja mrrina menjiherë, kur të them.

— Vaso Gengos i plasi mullani i sedrës së fyeme dhe i ra mu në krye, dhe prej kësaj fëtyra iu bâ edhe mâ e verdhë. I bërtiti Simanit me inat dhe me zâ të marrun.

— Mos ha shum..., por eja kur të them... Ti paske harrue se kjo s'âsht Turqija dhe se Austrija ia ka zânë vendin qe tash katër vjetë. Austrija eeej!

— Hej more jahu, e di xhënëm. Pse më pagëzon kur jam i krishtentë? Austrija! Austrija! Sikur je ti vetë Austrija!

Këtu Vaso Gengo harroi shkallën e tij si nëpunës të fitueme tash vonë, dhe iu zgërdhi Simanit si nuk duhet dhe ia zgurdulloi sytë „kundra mënyrës austrijake".

— E të shohish — jam! Për ty jam unë Austrija. E shka don tash?

— Ti?

— Un. Dhe të mos bâjsh mâ vër me gojë, ta dish sepse të çoj të lidhun përmidis çarshis. Beli, shum e ke teprue!

Dhe këtu sikur iu kujtue dishka, Vasa e la shpejt ket ton të shamatës së zakonshëme boshnjake dhe morri nji qëndrim të ri e të huej, me të vërtetë austriak, të cilin Simani kurr s'e kishte pa te njerëzit tanë: Nxorri gjoksin, u drejtue sa ishte i gjatë, uniforma u mbush dhe u zhdukën rrudhat, musteqet i këcyen përpjetë mbi gojën dhamboqe, sytë iu hapën dhe iu zgurdulluen, në fëtyrën e ajtun rrudhat iu zhdukën. U shëndrrue njeriu menjiherë, dhe nga kjo pamje e re shqiptoi me zâ të naltë dhe në mënyrë të preme gjithësejt katër fjalë, porsi ndonji formulë fetare në gjuhë të huej:

— N'emën të ligjit, përpara!

Dhe Simani u nis pa bâ zâ.

Tash hecin ndryshe, të lidhun me ligj.

Midis tyne krijohet nji mvaruni deri atëherë e pamarrun me mend. Sikur seicili prej tyne kishte hjedhë menjiherë perden e pafajsis dhe të pa halleve të përditshëme dhe të tregonte ndonji fëtyrë të ré, aq të ré sa në çastet e para sa që as njeni as tjetri nuk mund të vijnë mirë në vehte dhe t'i luejnë si duhet rolet e reja. Vasa nuk âsht mâ ai Vasë-Polici që kalon rrugëve si pjesë e inventarit të qytetit, por tjetër, njeri i panjoftun, i cili âsht bâ mekanizëm i ashpër dhe i rrezikshëm, i vrazhdë dhe i pamëshirshëm, çdo lëvizje e të cilit ka forcën dhe pashmangshmënín e çfaqjeve të natyrës para të cilavet njeriu përpiqet instinktivisht dhe kot që t'u shmanget. Dhe Simani nuk âsht mâ ai i njoftun mirë, prei cdokujt, katundar llapazan dhe i parahatshëm nga periferija e

qytetit, i cili ç'prej shum kohe më tepër don të „shesi mend" nëpër mejhanet e Sarajevës se sa të derdhi djersë mbi tokën dhe pronën. Jo, ai pa pritë e pa kujtue âsht bâ „i quejtuni Sima Vaskoviq" i cili menjiherë mbrenda kohës më të shkurtë tue kapë rrugën më të shkurtë duhet t'i „çohet" shefit të policis së Sarajevës.

Dhe këta dy njerëz shkojnë përbri njeni tjetrit, të lidhun me zinxhirin e ligjit, seicili me mendimet dhe me ndijimet e veta dhe shiqojnë njeni tjetrin me bisht të synit, me nji shikim të ri.

Mendimi kryesor i Vasos âsht: a duket aq i dêjë dhe aq i vrazhdë sa duhet të jetë nji polic i Perandorit? Ai bân ç'mundet, fryhet, mrrolet, shtrin kambët, luen shpatën, por vazhdimisht i duket se nuk mjafton dhe gjithënji ka frigë se nën këtê sjellje austriake të mos duket Vaso Gengo dhe vuejtja e vorfënija e tij boshnjake qysh kur leu.

Por edhe Simani nuk ka vetëm nji mendim. Mê nji anë âsht i mbushun me vnerë kundra pushtetit e ligjit dhe kundra mbarë botës përgjithësisht, e n'anën tjetër âsht i knaqun se më nji mënyrë përsëri po krijohet njifarë lamshi rreth tij dhe se do të ketë rastin që përsëri të flasi mbi grindjen e tij me agën dhe mbi të „drejtën" e tij, por sidomos âsht i habitun dhe i dërmuem nga shndërrimi i papritun i Vasës. Kur Vaso Genga u shndërrue kështu çil e mshil sytë, çfarë mund të pritet prej të tjerëve. Vaso Gengo — Perandorija! Dhe i vjen të plasi prej neveritjes dhe t'i pështy të gjithë. Dhe se si të jetojê njeriu e ku të iki, e ku të futet sikur seicili prej këtyne që po kalojnë mund të bâhet Austrija?

Por të gjitha këto mendime u prenë përnjiherë. Simani u kujtue se në brez mbante lutjen e palueme, dhe u shtang. Do ta kontrollojnë dhe do t'ia gejnë letrën e mallkueme dhe atêherë nuk do të mund të mohojë qëllimin që ta presi arshidukën dhe t'ia dorzojë lutjen. Në këtê çast, pikërisht po kalojshin përtej urës së Latinëve. Qëndroi të ndreqi gjoja brezin e vet, dhe kur iu afrue fundit t'urës u mbështet krejtësisht në parmak sikur donte me e ngjeshë brezin dhe me të shpejtë, por pamjeshtrisht hodhi letrën përtej parmakut n'ujë. (Kjo padjathtësi ka-

tundarësh âsht nji nga dobësitë e mëdha në luftën e tyne të vazhdueshëme herë të haptë herë të msheftë me qytetin dhe me qytetarët).

Letra u hap tue ra dhe notonte cektësín e ujit të palëvizshëm. Vasoja kapërcei parmakun dhe nga muri i ultë këcei n'ujë i cili nuk ishte as deri kërçikët. Por mbas tij vrapoi dhe e mrrini Simani. Duert u përzienë mbi letrën e cila me qenë se ishte e lagun, u shkye në dysh.

Kur hypën në xhade, tue u shkundë prej ujit, dhe tue barbalitë, Simani hodhi me idhnim për tokë pjesën e tij të lutjes, kurse Vasa e muer. Dhe u nisën përpjetë Bistrikut.

Vasa nuk i shkëputte sytë prej katundarit, kurse Simani dridhesh; edhe ajo pak arsye, edhe gjithë forca qorre në të, të giitha u shndërruen n'inat të furishëm dhe në vendosuni që të luftojë dhe të qëndrojë kundra çdo fuqije. Nga ky inat âsht shurdhue, âsht verbue, dhe âsht bâ i pandijshëm, sa që edhe t'ia presish copën e mishit, kujtoj se nuk kishte me i dhimbtë. Hedh hapa të shpejtë sikur me qenë polic ai vetë, dhe i luen para syve Bistriku; dritaret e shumta në sarajin e naltë të Hendës ku gjindet tash policija, shkëlqejnë dhe derdhen si uji në të cilin duhet me këcye dhe ose me dalë përtej, ose me u mbytë.

Pritën mâ tepër se nji orë në kodrinën e gjatë. Vrapojshin nëpunësat e veshun civil dhe n'uniformë, me akte nën sjetull kaloi kush e di sa e sa herë sherbëtori Pesho. E askuṣh Simanin të paktën rastësisht që ta shikojë e lene mâ me i thanë ndonji fjalë.

Kjo pritje nëpër koridoret e policis lodh dhe topít edhe njerëz mâ gjakftoftë, dhe mâ të durimshëm se ç'âsht Simani.

Nga koha e gjatë që priti Simani pa se do ta çojshin para mbesimtorit. Këtë mbesimtuer zotni Kosta Hermanin, të njoftun gadi prej të gjithëvet, e njifte edhe ai vetë, sepse njihenë e kishin qitë para tij. Kjo kish ndodhë mbas vendimit të parë të gjyqit të rrethit në kohën kur Simani zbatonte fuqin e vet. Atëherë mbesimtari e kishte thirrë dhe ia kishte heqë vrejtjen përnjimend që të mos i bâjë zullum Ibragës, sepse këtë nuk e lejon ligji dhe për

grindjen e tyne „pushteti i naltë do ta thotë të vehten". Dhe pushteti i mirë e tha të vehten dhe Simani qysh prej atëhere e din se ky zotni Kosta âsht mik i agallarëve.

Mâ në fund e çuen te mbesimtari.

Herën e parë, kur u takuem si përrëshqit, në paradhomën harabe të kësaj ndërtese së madhe — Simani pat hangër potare fjalësh prej tij. Kurse kjo tash ishte zyrë e vërtetë e mbesimtarit. Nji dhomë e gjanë, e ndritshëme, e shtrueme me qylyma, me mobilje të atilla që Simani s'i kish pa kurr ndonjiherë, me disa vegla në mur e në tavolinë të cilave Simani nuk mund t'ua gjejë as qëllimin as prejardhjen. Dhe gjithëshka kështu e pastër dhe në rregull që frikson dhe huton njeriun, dhe katundari nuk din se ku t'ia mbajë me kambë e me duer, por me habitje të madhe shiqon opangat e tij të mëdha të shtrembnueme i digjet fëtyra dhe mâ së forti do të dëshironte që dikush të bërtasi se âsht pru gabimisht këtu dhe që ta çojnë më ndonji zyre mâ të thjeshtë.

Për tabiatin e tij fatkeq që të përziej të randësishëmen me të parandësishëmen dhe të mos dallojë atë që âsht kryesore nga ajo e dorës së dytë, Simani mendonte vetem mbi këtë pastërti për të të pabesueshëme dhe gadi qiellore dhe për këtë rregullim të mrekullueshëm. „Parajs në tokë, jetë zotnish", mendonte Simani. „Kjo âsht Austrija!" dhe i lëshoi nji shiqim të shkurtë plot përbuzje Vaso Gengos, i cili si pashpërdhitas dhe i shtangun qëndronte „gaditu".

Përkundruell tavolinës rrinte Kosta Herman më nji uniformë t'errtë. Nuk bërtiste, nuk e luente as gishtin e vogël. Fëtyrën e kishte të qetë, të bardhë, pak të kuqremtë, flokë të zeza, të shpeshta, musteqet e shkurta po të këtilla. Mbas syzave pa kornizë ndriçojnë sytë e brustë t'errtë, por ato ndrrojnë bojë, sepse në çastin kur mbesimtari bân pyetje, përzihen me skajin e sipër të syzave dhe krijojnë nji pamje të mprehtë panjerzisht të qetë e depërtuese.

— Ti s'po don me ndejë urtë, Siman? tha rreptas mbesimtari dhe ja lëshoi syt me nji shiqim të qelqit të ngjallun dhe të syve të qelqta.

Dhe shihet se gjithëshka dinte, sepse ia numroi Si-

manit se si e kishte humbë tokën e shtëpín dhe se si âsht dhanë mbas pijes dhe kalirimit nëpër qytet, tue ndjekë gjoja padín me agën sado që din se për këtë âsht dhanë vendimi dhe ka mbarue puna dhe se si tash ai u âsht këthye bile njerëzve mâ të naltë që t'i shqetsojë me utjet e veta të pavend dhe të paarsyeshëme. Shkurt âsht nisë në rrugë të keqe dhe në se nuk vjen në vehte e nuk këthehet në ndonji punë, nuk do t'i dali mirë.

Porsa mbesimtari e preku çashtjen e „të drejtës" së Simanit, katundari erdhi në vehte dhe filloi të fjaloset me të me zjarr dhe pa marre.

— Ti s'po don me ndejë urtë, kurse gjithëshka t'âsht zgjidh simbas ligjit, — e qortoi mbesimtari.

— Kurrgja nuk âsht zgjidhë për deri sa të jetë gjallë njeriu.

Mbesimtari vûni njanën dorë mbi tjetrën, vështroi edhe mâ gjallnisht katundarin trupmadh dhe të nxêhun, i cili as që e kishte vû re se nëpunësi e nxitte dhe e therrte me vërejtjet e tija si kafshën në të cilën bâjmë prova.

— Ti e din se ka urdhënesë të Perandorit...

— I qofshim falë Perandorit dhe urdhënesës së tij, — e ndërpren Simani me madhështí por jo përzemërsisht, dhe e ngren pak kallpakun të cilin e mbante me dorë.

— Po ty t'âsht dhanë vendimi...

— Si m'âsht dhanë vendimi? Simbas ligjëve të Turqis Zotni. Dhe kush më ka gjykue? Gjylaga Maglajliq, turk si edhe aga im...

— Po tre antarë gjyqi kanë qenë. Njeriu i dytë âsht Ante Perishiq...

— Po, i dyti, por ai nuk ka qenë kurr njeri.

— Mirëpo, i treti ka qenë serb Kosta Quk.

— Serb, zotni, ka qenë edhe Vuk Brankoviqi po e pat trathtue carin në Kosovë.

Mbesimtari nuk mund ta përmbante buzëqeshjen e cila i shkëlqente mâ tepër në xhamat e syzave se sa në buzë.

— A kështu Siman, a?

— Mâ mirë do t'ishte të mos ishte kështu, por kështu âsht.

Sa mâ tepër që Simani binte në zjarr, mbesimtari aq mâ qetësisht dhe mâ me gëzim i bânte vërejtje dhe e nxitte Simanin për me folë.

Mbassi e pyeti mirë kështu tërthoraz, Hermani u bind se edhe këtu ishte fjala „për nji nga fantazit e Simanit dhe trimnit e alkoolizmit të Simanit", por me gjithë atê vendosi që ta mbâjë në burg përderi sa të kalojnë këto kremtime dhe të mos shkojnë mysafirët e naltë. Zaten, dyshimi futet lehtë në kokën e policit të Perandorisë austriake. Në të vërtetë, ai as që futet, sepse gjithëmonë âsht në tê dhe gadi gjithëmonë syhaptë, dhe kur dremite pak, ai flen vetëm më njanin sy dhe me njanin vesh. dhe shushuritja mâ e vogël, mâ e vogël se rrahja e krahëve të fluturës mund ta zgjojë; dhe nëse askush e kurrsesi s'e zgjon, ai kohë mbas kohe zgjohet vetë prej heshtjes që i bâhet e dyshimtë. Dhe kur âsht në dyshim, nëpunësi i Perandorit austriak zgjedh gjithmonë atê që âsht mâ e volitshëme dhe mâ e sigurtë për tê dhe për interesin e tij të shërbimit, dhe mâ të randë e mâ të damshëme për njeriun e dyshuem.

Mbesimtari i policis u ngrit dhe i kumtoi butësisht Simanit se duhet të mbetet në polici për nja dy tri ditë.

Simani në fillim kundërshtoi, dhe mandej u lut që ta lirojnë.

S'bân Siman, sepse ti, qe, e ke zakon që t'u dalish përpara njerëzve të naltë, dhe mund, mos e dhashtë zoti, të friksohen kuajt e perandorit prej kësi alamet njeriu, e atëherë do tê prishesh puna krejt. Kështu âsht mâ mirë edhe për ty.

E gjithë kjo si gjysë për mahi — si gjysëm e vërtetë, por me gjithë atê Simani i hangri edhe nja tri ditë burg, dhe u lirue mbas largimit të „arshidukës".

Kështu morri fund edhe ky vegim i fundit i Simanit, dhe ai jetonte edhe mâ zi, mâ i hollmuem dhe shapshall. Kohë mbas kohe i bâhesh i mërzitshëm çdo njeriu me kangën e tij të Mukës mbi tokën dhe të tretën, mbi ligjet agrare turke dhe mbi urdhënesat austriake tê cilat i dinte përmendsh dhe i citonte të gjitha me emën, me numër e me datë. Tê gjithë e mirrshin për njeri fatzi dhe tê humbun, i cili kishte luejtë menç për shkak të tokës dhe tash

mund të flitte vetëm për këtê, dhe të gjithë ikshin prej tij porsa ia niste të flitte dhe të tregonte akt-gjykimet dhe vendimet, lutjet dhe ankesat, të nxime dhe të ndrydhuna.

Por duhesh jetue, qoftë edhe si lypës. Prandej Simani, nga e keqja, me kohë u mësue të heshti edhe për atê që ishte mendim i tij kryesor dhe mâ i dashtun, dhe t'i bientе lahutës, kangë që u pëlqejshin njerëzve, që kërkoheshin dhe paguheshin. Në këtê punë kangëtari gjithënji e mâ shum largohesh prej rrugëve dhe kafeve kryesore, ku tash hyjnë fëtyra të reja dhe sillesh nëpër mëhalla të largta në periferin e qytetit.

Jo larg prej Sarajevës, në kanjonin e ngushtë dhe leqe-leqe të Milackës, në xhaden kryesore që të shpterë nga Sarajeva në lindje, gjindet „Kozja Quprija" [1]) nji urë guri, e bukur dhe e madhe me nji hark.

Në bregun e djathtë të lumit pranë kësaj ure ndodhet mejhanja e vjetër dhe e njoftun e xhades me tarasën mbi lum, me shtalla dhe me farkëzën, para të cilavet gjinden gjithmonë qerre dhe kuaj udhëtarësh. Në bregun tjetër anash, gjindet nji kafehane e bardhë me bashçe e cila shtrihet deri te lumi.

Këtu esnafët e Sarajevës bâjnë shpesh teferixhet e tyne, këtu prej prilli e deri në tetuer dalin në mbramje shum njerëz të qefit nga Sarajeva që të rrijnë në livadhe dhe në fllad pranë lumit, me raki dhe me dajre e kangë dhe këta janë sevdalijtë mâ të mëdhej të cilët kush e din sepse i ngashnjen pikërisht nji vend i këtillë pa horizont, më nji grumbull brigjesh të thepisun ku dielli perëndon heret dhe del vonë.

Në ditët e verës, në mbramje, mund të shihesh në tarasë gadi gjithmonë në të njajtin vend Diman Vaskoviqi, i madh e i krrusun, i thatë e i zi, ish çifçiu i Ibragës dhe ish bujk. Rrin zakonisht pranë gardhit, kollitet fort dhe pështyn në lum përfundi. „Këtê s'ka me e zânë dimni", i thotë mejhanxhija çirakut të tij, tue u mprojtë prej tymit të oxhakut dhe tue tregue Simanin veremli në tarasë. Simani nuk shikon kurkendin, por pret se kush do t'i porosisi ndonji kangë. Nga strajca që ka pranë i shihet

[1]) Kozja Čuprija — ura e dhive — Shënim i përkth.

lahuta. Zakonisht porositë ai të cilin e zën të parin rakija, dhe bashkë me kangën porositë edhe pije e meze edhe për lahutarin.

Përveç Simanit gjindet edhe nji myshteri tjetër i rregullshëm, ky âsht njifarë Salihbeg Hasimbegoviq. Ai âsht nga Maglaji, por qysh vjet ka ardhë në Sarajevë, te e motra, e cila âsht e martueme për njanin prej beglerëve të fisit Babiq dhe prej lëmoshës së saj pin faqoret e fundit të rakís. Njeri i mbaruem, pa plang e pa shtëpi, sarhosh i keq dhe i pandreqshëm, dikur edhe kumarxhi në zâ, të cilin shoqnija e tij beglerësh e kishte përzanë qyshkur. Gjysmën e pasunís së tij e kish bâ rrush e kumbulla për njizet e pesë vjetë deri n'ardhjen e Austris, kurse gjysën tjetër mâ të madhe gjatë këtyne pesë gjashtë vjetve ç'prej zaptimit, i cili kishte pru hotele, kangëtare dhe argëtime e parejoshëse të tjera. I stërtrashë, qafëshkurtë, i kuq dhe i brustë në fëtyrë dhambaq, gjithmonë me sy të lagun dhe të përgjakun, ai kalon ditët e fundit këtu në „Kozja Quprija", ku shpesh mbetet edhe nga dy tri ditë. „Për çdo ditë shiqoj se kur do t'i bijë damlla dhe kur do të përmbyset", i thotë çirakut të vet mehanxhiu të cilit i pëlqenë parashiqime t'errta dhe ugurzeze.

Ndodhë shpesh që Salihbegu dhe Simani të mbeten vetëm në mejhane pranë urës sepse dikush vjen vetëm në ditë kremtesh, dikush vetëm në mbramje dhe kur âsht ditë e bukur, kurse këta dy janë gadi gjithmonë këtu. Deri sa janë esull ata i shmangen njeni tjetrit, qëndrojnë larg. Simanit kurr s'i zën vendi vend, hallakat disa letra në badifokë ose kollitet me zâ, kurse begu rrin i qetë, kurrkund nuk shiqon dhe nuk ndigjon dhe s'ka nevojë për askend.

Ndonji ushtar-kalimtar këthehet, pin ndonji send dhe shkon.

Do t'ishte shum vështirë me thanë se cili prej këtyne dyve përshëndet shokun i pari dhe se si ndodhë që ta fillojnë bisedimin dhe që Simani t'i afrohet begut. Të gjitha këto i bân rakija.

Gjallnisht, por gjithëmonë përmbajtshëm, Salihbegu thotë me qetësi:

„ — Thueja nji krajine!

Dhe Simani shkon e merr lahutën prej strajce, por n'atê mënyrë sikur të jetë ky qefi e nevoja e tij. I bje lahutës dhe këndon me zâ t'ultë, e kur mbaron nuk e këqyrë begun, por lahutën dhe nuk pyet për kurrgja.

Tashti begu porosit.

— Më jep nji raki!... Jepi nji edhe këtij!

Dhe kur i pijnë këto, ai porosit përsëri, tue mos nda mâ Simanin prej vehtes.

— Na jep edhe dy.

Begu kërkon nji kangë të ré. Simani ia thotë. Faqoret para tyne janë boshe. Duhet me i mbushë. Te faqorja e tretë, Simani merr kangën e Ismail Agë Çengiqit pa e porositë. Begu shkrihet prej qefit.

— Këtê, këtê or vlla! Por kqyr të mos ma gjej gjâ Ismail Agën sepse të dijsh se ta prej kryet!

Si të gjithë njerëzit të zhytun në pije, begut ia kanda të bâjë kërcnime të këtilla, të cilat, natyrisht, mbeten vetëm fjalë si të gjitha kërcnimet, betimet dhe premtimet e pijanecëve të mëdhej.

Kështu ata pijnë dhe këndojnë. Muzgu ka ra ka shum kohë. Kur mbaron nji kangë, para se të fillojë tjetra ia nisin njifarë muhabeti të kokllavitun, herë me zâ, herë me pëshpëritje të mbytun. Dhe në këto bisedime ndodh që begu menjiherë të shkundet dhe ta ndijë vehten beg dhe t'ia prejë fjalën vrazhdë katundarit dhe ta ndrrojë muhabetin por ndodh edhe mâ shpesh të jetë aq i dejun sa s'mund t'i ngrehi kapakët e syve, aş ta lëvizi gjuhën e trashë, sepse âsht mâ i dobtë se Simani, dhe sepse pija e kap mâ lehtë. I lumtun që mâ në fund gjeti njeriun i cili, ashtu i bâmë tapë, nuk mund t'iki dhe detyrohet ta ndigjojë, Simani i flet me zâ t'ultë bashkëbiseduesit të tij i cili âsht qorrue dhe ka mbetë pa gojë dhe âsht shtangë nga pija.

— Të gjithë thonë për mue se jam budall dhe horr. E dij un këtê. Por e dij se nuk âsht bash kështu. Të shohish, i ndjeri im at, në fëminín time, kishte nji alamet gjeli, zânin e tij rrall gjel e kishte. Por kishte nji të keqe për të cilën e humbi kryet para vaktit: ai kokorizte para gjelave të tjerë nji orë të tanë dhe zgjonte njerëzit e shtë-

pís. Nji ditë tim ati i erdh në majë të hundës. S'do ta duroj mâ, tha, edhe sikur të më ket dalë prej dritës së synit. Dhe urdhënoi që ta prejnë. E ta dijsh, un jam njifarë gjeli i këtillë.

Symbyllë, begu vetëm përtypë me dhambët e dalun dhe lëshon njifarë zâni i cili, mund të jetë edhe hungrrim idhnimi edhe kërratje e njeriut në gjum. Kurse Simani vazhdon, në nevojën e pandalshëme që t'i thotë ndokuj gjithëshka që i randon në zemër që t'i thotë kujdo, qoftë edhe kësaj stërvine.

Të gjithë më thonë se s'âsht dashtë me bâ as me folë atê që kam bâ dhe folë, se nuk âht koha dhe se âsht mâ mirë: „me mbajtë ujin në gojë", si thonë me këqyrë punën e vet. Mund të jetë. Por kur i mbledh të gjitha shoh se âsht ashtu si them un, se e drejta e agës ka vdekë, dhe se ka lindë ajo e çifçiut, por këtê s'e shohin, endë s'po e shohin, kurse unë po e shoh!

Dhe katundari i rraset begut në fëtyrë dhe i flet butë, me krenari sikur me këtê ai zbulon ndonji të msheftë të madhe dhe po i bân ndonji shërbim të madh.

— E din, Salihbeg, ti qofshë me faqe të bardhë si nji dost e mik, po themi. Paç faqen e bardhë! Dhe nuk do t'isha kurrfarë njeriu sikur të të fyesha ty dhe të shkilsha atê që kam hangër dhe kam pi këtu. Ruejna zot! Qofshë me nderë!, por puna me tokën e çifçiut dhe me të tretën nuk âsht si duhet, nuk âsht e drejtë dhe do ta ketë ymrin e shkurtë. Sot Simani âsht budall dhe i paplang, e kanë përzanë prej tokës, njiherit këtheinë kryet kur e shohin, e përqeshë çdo horr, e tallë Vaso Gengo bile edhe ai shërbëtori Husë-qeli jo vetëm se e përzen prej zyre por s'e len as përpara zyrave të rrethit. Nuk len që të qëndroj as këtu. „Nuk lejojmë" — thotë. Ah! nuk lejojnë, e un po të them Salihbeg dhe mos e merr për të keq e mos u fyej prej meje, prap se prap Simani ka të drejtë, të drejtë e fort bile; vetëm se âsht rrejtë dhe ka kokorizë para vaktit. (Më rrejti Nemci, qeni i filiqtë! Po Simani ka të drejtë, ka, ka!

Katundari largohet, kërset dhambët, i bje tavolinës me grusht dhe flet me frymë të marrun dhe i marrun

zânit prej zemrimit, flet sikur me i ra lahutës, dhe të folmen ia pren kollitja e fortë e smundjes.

— Ka të drejtë, beso Salihbeg! Le të jem un edhe budall edhe horr. Mirë. Le të jem! Por do të vijnë mbas meje mâ të mirë se unë, dhe do t'i shohish hesapet mâ me mend se unë, ashtu që as agallarëve as pushtetit të rrethit nuk do t'i vijë mirë, por kurrgja s'do të bâjë fajde. Unë s'do t'ia mbërrij asaj dite,por e dij, sikur shoh këtë raki të bekueme para vehtes se do të vijë dita kur agallarët dhe beglerët do të sorollaten nëpër gjyqe dhe zyra dhe do të mbâjnë me vehte kështu si unë tapija dhe ligje në badifogë dhe kurrkush nuk do të dojë t'ua këndojë, as të bisedojë me ta. Do të tallen njerëzit me të drejtën e agallarëve sikur më tallin mue sot. Vetëm se kjo do të jetë nji qeshje pak mâ e madhe dhe mâ e fortë; Bosna do të dridhet prej saj. Unë do të mbetem deri n'atê kohë nji grusht eshtnash, ja me qenë ja mos me qenë, por mue përshpirtje mâ e mirë s'më duhet. Atëherë do të lej, kurse sot jam i vdekun.

Dhe kështu Simani flet gjithëshka, shka nuk kishte ndodhë kurr si thonë njerëzit, që s'mund të bâhet, e që prap se prap do të bâhet, — gjithëshka e madhe dhe kryengritëse që nuk flitet, që njeriu ditën as me mendue nuk guxon — sikur prej tij nuk flet rakija por vetë e vërteta, e vërteta e kthjelltë, divnace dhe e pafrigueshëme e orëve të vonshëme të natës, më nji vend të shkretë mbi lumin e shterrshëm i cili memëzi gurgullon.

Dhe i bâhet qefi që mundet dhe guxon t'ia thotë në sy begut të gjitha këto, begut të vërtetë, qoftë edhe si gjysëm i vdekun prej pijes. Kurse begu edhe shpesh nuk ishte aq i padijshëm siç dukesh, por e ndigjonte katundarin nëpër mjegullën e dejun dhe nëpër vlimin e gjakut të helmuem në krye, nëse nuk i ndigjon të gjitha, ai të paktën kupton gjan kryesore. Te ai lindë kadalë por fuqishëm paknaqsija dhe me qenë se i âsht marrë gjuha dhe kambët, ai luen vetëm gishtin tregues të dorës së djathtë, luen majtas e djathtas dhe me këtê lëvizje memzi të dukshëme i mohon të gjitha ato që i ndigjon. Kaq mundet dhe kaq bân. Vetëm që mos të mbetet ajo që thotë shkau.

Kështu kalon nata. Gjithëshka heshtë, dritat shuhen, vetëm nji copëz e hanës si prej qelqi dhe si e lagtë ndriçon edhe do kohë mbi luginën e errtë.

Mejhanxhija mbyll kapakët në dritare, u ven mandallin dyerve dhe bie me fjetë, kurse begun dhe Simanin mbassi u merr paret i len ashtu në tarasë, pranë lumit si njerëz pa oxhak e pa sedër për të cilët s'ka nevojë që të kujdeset shum, të cilëvet nuk u dihet as koha as vendi, — dhe të cilët së shpejti njeni mâ heret, tjetri mâ vonë, do të mbarojnë kështu nji ditë më ndonji bankë pranë murit të mejhanes.

OLUJAKËT[1])

Thonë se dikur nji udhëtar me nji fëtyrë të shejti ka thanë për Olujakët: „Zoti u ka dhanë pasuni dhe çdo fatkeqësi". Nëse deri atëherë ka qenë ashtu, mbas kësaj kohe, kurr nuk ngjau gjâ që të mund të hidhte poshtë fjalët e këtij njeriu të shejtë.

Olujakët janë nji katund malor. Sikur të moş jenë më nji vend të rrëpijtë do të mund të thuhesh se âsht rrafshnaltë; kështu ata, në të vërtetë, janë nji rrëpinë e naltë në rrafshnaltë. Shtëpit' e Olujakëvet janë në shumicë në kat, mâ pak të shpërndame se sa shtëpit në katundet tjera dhe përgjithësisht të grumbullueme rreth Crni Potok[2]), i cili, me rrjedhën e vet, e ndan katundin si ndonji bosht. Për shkak të truellit të rrëpijtë, shtëpitë anojnë njana mbi tjetrën. Meqenëse katundi ngushtohet anash, në fund e në krye të rrëpinës, shique nga larg, kjo i përngjet ndonjij galeje të cilën e ka hjedhë e ka ngulë në këtê naltësi ndonji dallgë vigane dhe e zhdukun ç'prej kohësh e ndonjij përmbytjeje.

Nga midisi i katundit shkon rruga e cila më nji herë lëshohet teposhtë dhe nëpër thepa grema lakohet dhe bie kah Drina, e shtrëngueme si me dana midis shkambijsh. Nevojiten dy sahat me zbritë në këtê rrugë, kurse me ngjitë mâ tepër se tre. Krahas me rrugën shkon drejtë, lakon dhe humbet në dhé Crni Potok, i cili në disa vende hidhet nga shkambijt pingulthi, n'ujëvarje aq të nalta sa uji i tij i paktë shndërrohet në shi e në voesë përpara

[1]) Olujakët — emën katundi dhe barku.
[2]) Crni Potok — Proni i zi.

se të mbërrijë në tokë. Çdo gur që preket nga uji i tij mveshet me nji korë të zezë si me myshk. Ky ujë nuk âsht i pijshëm, e këtê e dijnë edhe fëmijt porsa fillojnë me ecë.

Ky katund i largtë e i vetëmuem dallohet prej katundeve tjera jo vetëm nga pozita e vet, por edhe nga shum gjana të tjera, sidomos përkah pjellorja. Sado që të lashtat, përveç tërshanës, për shkak të naltësís së madhe mjaft të dobta, gjithëshka tjetër rritet dhe përparon në këtê vend të rrahun prej diellit dhe të veçuem, mâ bukur, mâ mirë dhe mâ tepër se sa në cilindo qoftë katund tjetër të Vishegradit. Sidomos pemët, dhe prej pemëvet arrat. Olujakët janë të rrethuem me nji brez arrash, të vjetra dhe të reja. Ka vjetë kur vetëm Olujakët çojnë mâ tepër arra në pazarin e Vishegradit se sa të gjitha katundet tjera së bashku.

Në Olujakë gjithëshka rritet mirë, me përjashtim të njerëzvet. Olujakasi âsht i shkurtë, me kambë të shtremta, me shpinë të gjanë, por jo të drejtë, me duer pa masë të gjata, fëtyrë gjanë, me hundë të shtypun dhe me sy të zi të vegjël me shiqim pa shprehje, por të qëndruesnëm, me qafë të gjanë, e cila kah fundi âsht e zgjanueme aq fort sa bashkë me trupin ban nji tanësi të pandashëme. Ata âsht lehtë me i dallue në çarshi midis qinda katundarëve tjerë. Për shkak të ngritjes dhe zbritjes së përhershëme, për të cilën i ka dënue pozita e katundit të tyne, ata kanë nji qëndrim të veçantë n'ecje; e gjithë gjysma e sipërme e trupit u âsht e hedhun përmbrapa.

Ata janë të njoftun si njerëz dyshues e kopracë, të cilët flasin pak, rrallë herë këndojnë, gjithmonë punojnë dhe vazhdimisht fitojnë. Përveç kësaj, besohet se çdo gjâ që lind në Olujakë duhet të jetë me shejë. Duket se nuk ka Olujakas i cili të mos jetë ose më gushë ose me ndonji të metë tjetër.

Por këta njerëz të vegjël, të fuqishëm nga katundi malor dallohen mbi të tjerët për dhelpnín dhe fuqin e egër të heshtun dhe me qëndrueshëmenín në punë. Buiqësija e tyne âsht mâ e përpunueme dhe mâ e llojndryshëme se sa në katundet tjera, pemët e tyne janë mâ të mira jo vetëm përkah fryti dhe lloji, por edhe përkah mënyra

se si i vjelin dhe i përgatisin. Ata nuk bâjnë pazar në treg dhe nuk shtyhen nëpër gjyqe, por çmimin e tyne e mbajnë dhe davën, kur e fillojnë, e çojnë deri në fund, dhe përherë e fitojnë. Martohen mâ se shumti ndërmjet tyne. Prandaj, kur ndokush âsht me ndokend farefis i largtë, që shkallën e farefisnís âsht vështirë me ia caktue, thuhet, në gjithë këtë krahinë, se janë „soj i Olujakëvet".

Të vjetrit thojshin se Nemci e ka zaptue të gjithë Bosnën, po Olujakët jo. Kjo mahi âsht kaq e saktë, sepse Olujakët në kohën e okupacjonit gadi s'gjindeshin fare, sepse ishin djegë pak përpara ardhjes së Austriakëve. E u dogjën kështu:

Ndër Olujakët gjindet nji familje, jo prei mâ të voglave, e cila quhet Myderizoviq. Nji prej kësaj familje kish shkue diku në Sarajevë, kish mësue shkollë dhe kish mbërri të bâhet myderiz. Kjo gjâ për Olujakët ishte nji punë e rrallë e e madhe. I biri i këtij myderizi ishte gjithashtu me shkollë dhe gadi në Mostar. Ai mbante mâ mirë se i ati lidhjet me kushërijtë, të cilët kishin mbetë në katundin e largtë të Vishegradit. Nji verë të nxêhtë kish ardhë ky kadi i Mostarit dhe nip i Olujakëve bashkë me të gjithë familjen në Olujakë. Në këtë rast ai dhe e shoqja vendosën që Myderizoviqin mâ të mirin ta martojnë me nji vajzë të bukur e të pasun prej nahisë së Mostarit. Për Olujakët kjo ishte nji gjâ e re dhe e pandigjueme. Të vjetrit në katund, madjè edhe në vet familjen, nuk e lejojshin këtë martesë prej nji vendi të largtë e të huej, por kadija lavdidashës i dha fund punës atë vjeshtë.

Mostarkën e bukur e sollën nji mbramje në Olujakë. E prunë vllau i vogël i dhandrrit dhe nji kushëri i saj. Vajza ishte e lodhun prej rrugës. Qysh mbas dreke, kur po kaloishin shtratin guror dhe thepa-thepa të Drinës, ujët e kaltërt, të thellë dhe të tmerrshëm të Drinës, pranë së cilës në zallin e ngushtë zbardhonte skeleti i thamë i lamë i njij kali, asaj i dukesh se këto janë ato tmerre nga prrallat nëpër të cilat duhet me kalue për të mbërri në vende të bukura dhe në gëzime të mëdha. Por kur fillon ngjitja përpjetë prej Drinës në Olujakë nëpër shtegun e kuq, gadi thik përpjetë nga toka e pjekun, nuses filloi t'i hyjë friga se edhe fundi i kësaj rruge jonjerëzore do të

jetë i njillojtë. U mashtrue. Fundi qe i atillë sa ate qysh të nesërmen e muer malli për shtratin e gurtë si dhe për vnerin e Drinës së kaltërt dhe rrugën e rrëpijtë. Shtëpija, dhandrri dhe robët e shtëpís, të gjithë ishin të hatashëm, të çuditshëm dhe të papërshkrueshëm.

Tue u falë me shëndet me kushërinin i cili këthehet në Mostar dhe tue ia puthë dorën, rrënkonte pa lotë, por me zemër të plasun:

— Banju selam... selam të gjithëve.

Dhe shiqonte se si edhe ai, edhe kali nën të humbën n'ate thellësi t'errtë e cila ndan botën prej Olujakëve.

Mjaftonte vetëm që të shtrojë rreth vehtes e të shihte se këtu nuk do të mund të jetohet. Me zor nuk vdiset, por me jetue nuk do të mundet. Se çka do të ndodhi, ajo kështu e humbun dhe e molisun nga dhimbja, nuk mund ta dinte por se dishka do të ndodhi këtê e ndjente mirë.

Me çfarë sysh e shiqonte kadija i Mostarit katundin e vet kur ka pasë zemër që nji vajzë të këtillë ta martojë në këtê katund? Ajo ishte mâ se dy pllambë mâ e naltë se dhandrri dhe mâ se tri pllambë mâ e naltë se grueja mâ e gjatë n'Olujakë. Ishte shtatselvi, por e plotë; kurse ata, i madh e i vogël, ishin trashullakë, por të fortë; ajo ishte e zhdërvjelltë dhe e gëzueshëme, ata të mrroltë dhe tinzakë; asaj i pëlqente loja dhe kanga, kurse atyne puna dhe njifarë thellimi i errtë në mendime për të cilin nuk dihesh se çfarë qëllimi kish; i pëlqente të stoliset dhe të zbukurohet, kurse këtê kunatat dhe nuset tiera e shiqojshin me habi dhe ia mirrshin për të keq...

Të gjitha këto ndryshina e shoqnoishin gjithë ditën jetën e saj dhe gjithënji e mâ tepër e ndajshin prej familjes së madhe të dhandrrit dhe prej të gjithë katundit. Natën vinte dhandrri. Ky ishte nji njeri i fuqishëm, me rrudha të parakohshëme në fëtyrën e nxime, me qafën e cila shtrihesh në fund dhe përhapesh kah shpatullat, me nji shiqim të dyshimtë e t'errtë. I hyjshin të dridhunat kur e ndjente prej së largu se si po i afrohesh era e tij. I vinte era tokë, era vathë, era tambël të prishun. I avitesh pa çelë gojën, si dushman. Po kështu edhe largohesh prej saj. Se ç'ndodhte midis tyne këtê gjâ e din vetëm nata shurdhe dhe fati i zi i grues, të cilës i âsht mëshelë goja.

Dritaret e saja kqyrshin kah bregu. Avlija âsht e rrëpijtë si çdo gjâ n'Olujakë dhe rreth tyne. Dhe kur çon kryet dhe sheh qiellin e kaltërt të vjeshtës e pllumbat e egër tue fluturue ngadalë, i kujtohet katundi i saj në krahinën e rrafshtë e të butë të Mostarit dhe menjiherë ngashrehet në vaj pa u ndie, tue përbi lotët.

Piqeshin pemët dhe punohesh fort. Olujakët në këtë stinë moti janë porsi bletët kur vlojnë në koshere. Pa shum fjalë, simbas njij rregulli të cilin e dijnë ç'prej lindjes, punojshin të gjithë, i madh e i vogël. Ky soj njerëzish të vegjël e jo të pashëm, punonte tue mos matë kohën dhe tue mos kursye fuqín të gjitha punët prej mâ të randavet, deri te mâ të lehtat. Punohesh me dritën e pishës deri natën vonë. Edhe foshnjet dyvjeçare në këmisha të cilat janë mâ të shkurta përpara për shkak të barkut të frym, sillshin, tue u marrë kambësh, ndonji mollë të shkelun me instinktin e njij foshnjeje dhe e hidhshin në kazan që të mos shkojë dam. Si prej pemishteve të padukshëme mbërrijshin pemët pa pushim, barrë gjithënji e mâ shum, me kuaj ose i sillshin vetë në shpinë. Jehonte kazani i madh prej drunit t'ahut në të cilin shtypeshin mollat e vogla për pekmez, digjeshin nëpër oborre zjarme në të cilat ishin kazanet e bakërta ku hidhte valë përvluese pistili i kumbullave, dilte tymi prej furravet ku thahen pemët. Sepse kurrgjâ prej bereqetit s'guxonte me shkue dam. Gjithëshka mblidhesh me kujdes dhe gjithëshka duhesh të shfrytzohesh mirë dhe të shitesh shtrejtë.

Të gjithë katundit i vinte era pemë dhe langjesh të zieme, por sidomos kishte shum arra. Ato sillshin pjesën mâ të madhe të t'ardhunave dhe atyne u kushtohesh kujdesi mâ i madh. Kjo ishte punë për gra. Ato thajnë, qërojnë lëvozhgën, përzienë dhe ndajnë grumbuj të mëdhej arrash nëpër cergat e shtrueme. I thejnë me marifet dhe me kujdes i bâjnë vargje, të përmenduna si vargjet e Olujakëve: vargje të gjata në të cilat janë të përshkueme arrat e qërueme, por të plota dhe kumbulla hoshafi. Gjithë njana mbas tjetrës, nji arrë, nji kumbull.

Midis këtyne grave të krrusuna, të heshtuna, ish përkulë edhe nusja prej Mostari. Duert e tyne, të gjana,

gjithëmonë të njillojta me trajtë (ka dishka të fuqishëme dhe ngushlluese në konturat e pakujdesshëme dhe gjithëmonë të njillojta të brigjeve pranë të cilavet kalojmë jetën!) dhe pa pushim të ndryshueshëme në ngjyrë. Dimënit vazhdimisht të bardha nën borën e thellë ose ngjyrë argjendi nën brymë dhe mraz. Verës mbisundon kontura me lëpej të lehtë dhe të mektë prej zhegës, në ditë vape. Dhe mâ të mrekullueshëme janë në vjeshtë kur gjithëshka ndryshon dhe shndrrohet. duket dhe zhduket, ose humbet. Atëherë nëpër brigje derdhet pjekunija, shkëlqimi dhe aq ngjyra sa mund të japi diella përftue me tokën, ujin dhe ajrin. Skuqen (në të gjitha ndërgjyrësimet) shkemja dhe kinglat, zverdhet lajthija dhe artini, zeshket dhe bje shpejt gjethi nga pemët e egra dhe nëpërmjet të degëve të çveshuna duket ndonji mushtekë e bardhë; livadhet e kosituna vijnë e bâhen si të murrme e me ngjyrë argjendi, kurse hamulloret si të djeguna e të murrme; fieri merr ngjyrë ndryshku: ndërsa vetëm ndonji kaçubë kujtohet lulëzon; dhe kaçat kuçërrojnë; kulumrija dhe thana fillojnë të piqen.

Nëqoftëse disa krushq ose ndonji xhenazë kalojnë anëve të rrëmyeshëme midis fierit. kjo nuk e prish sa për nji çast as qetësín as harmonín e ngjyrave. Herë herë ndërtohet ndonji shtëpi e ré ose ndonji hambar më ndonji katund; dhe drrasat e bardha të sharrueme rishtas qeshin midis pishave dhe të vrasin sytë nga larg, shpejt, nën shi e erë, merr ngjyrë hini dhe nxihet e bâhet njilloj me gjanat që e rrethojnë.

Kështu qysh në kohë të lashta ka kalue jeta e brigjeve në monotonín e shëndoshë, dhe nën trajtat e ngurrueme dukesh se kurrgjâ nuk zhvillohet dhe kurrgjâ nuk vdes, kaq shum i përngjante drithi i ri atij të vjetshëmit dhe i ndjeri foshnjës së porsalindun.

Atëherë më nji nga moçalet e brigjeve të Rzavës mbeti në lloq nji top i Turkut, tue ikë mbas betejës së Glasinacit. Dhe disa orë mâ vonë u futën në shehër nën brigje Austrijakët të pluhnosun dhe të zemruem.

Gjithshka iku dhe u mshef e mbeti vetëm Ali hoxha i cili pat shique para topçive, i mbërthyem në dyrekun për veshin e djathtë të portës. Disa thonë se e kanë

gozhdue Austrijakët, kurse tjerët se vetë Turqit, sepse nuk ka dashtë t'iki. Në këtë gjendje të vajtueshëme dhe qesharake kish mbetë gjith mbasditën. Por, pështoi kokën, vetëm se mâ vonë, tanë jetën lidhte çallmën pak mâ poshtë mbi veshin e djathtë dhe s'mund të kqyrte me sy as topçi as topa.

Por ai topi i zhytun në baltë dhe uniformat e brusta dhe fatkeqsija e Ali hoxhës janë vetëm fillimi i vjetëve plot ngjarje të cilat ia mbërrijshin në brigjet e Rzavës.

Së pari erdhi me rend Bikovci. Austrijakët zgjanuen rrugën tue minue shkambijt. Herën e parë kërsiti dinamiti dhe ushtima i shkoi breg më breg si nji i huej zullumqar dhe i habitun. Mâ vonë ia mbërrijtën shum qerre dhe kuaj edhe muratorë dhe zdrukthtarë të cilët filluen të ndërtojnë kazerma, banesa, dhe shtalla në Bikovc. Ia mbërrini bataljoni i minatorëve. Të gjithë Tirolez të rij dhe azgana Menjiherë u futën nëpër shtëpija, shkojnë edhe nëpër katunde; trokasin nëpër shtëpija, kërkojnë të blejnë voe ose tambël, kapin gra për gjoksi. Hypin në tymtore të kazermës dhe e përqeshin hoxhën në minare dhe në mbramje kapen për dore, e zânë gjithë sokakun dhe kalojnë tue këndue pakuptueshëm. kurse me sy lëshojnë heshta nëpër penxhere dhe pyesin kalimtarët e rrallë se ku ka gra.

E shoqja e kapitenit, e plotë e faqekuqe, shkon kaluer me oficerat e rij. E gjithë bota shiqon se si ia puthin dorën deri te brryli, dhe i ndihmojnë të hypi në kal. Vajzat bâjnë sikur nuk shohin, kurse gratë i pëshpërisin njana tjetrës.

Bikovci u ndryshue krejtësisht. I prenë arrat që dikur ishin në zâ. Bregun e banë shtigje shtigje, mbollën akace, ndërtuen terasa dhe çarranikë, shkurtuen kaçubat. Dhe gjithëshka ishte si e matun në pe dhe e vûme në kand të drejtë. Prun pjanon e parë. Banë fushën e tenisit. Fëmijt turq ngajshin mbas topthit. Dimënin tjetër u bâ edhe nji ballo me maska. Dhe çdokush mund të shihte nga dritarja, tue mos u besue as syve të hapun, se si këtheheshin heret në mëngjez me maska oficerat dhe gratë e tyne, dhe tue piskatë, të bamë brryl nga pija, rrëzojnë njani tjetrin në borë.

Ushtrija rritesh. I erdhi rendi edhe bregut tjetër. Në Banpole banë fushën e shejtarís. Hapën istikame. Vunë figura të zeza, të bardha dhe të brusta. Ndërtuen kazermën në trajtë kështjelli të vogël me kulm prej llamarine. Në shpatin e zeshktë shkruen inicialet e emënit të perandorit me gur të lyem me gëlqere, sa që mund të shiheshin nji ditë larg. Dhe prej vjeti në vjet kaq shum istikame hapshin, gërmojshin, çpyllzojshin, ngrijshin mure dhe ndërtojshin, sa mâ në fund bregu filloi të humbi trajtën e tij të dikurshëme.

Erdhi edhe kryetari i parë, Gjerman, oficer në pension, me reumatizëm; sarhosh i madh dhe krye në vehte, kish shkaktue nji varg çudinash dhe mosmarrëveshtjesh.

Por me gjithë atê, bota filloi të mësohet, të punojë dhe të bâjë tregti me ushtarët, oficerat dhe me gratë e tyne.

U bâ njifarë trazimi në regrutimin e parë. Djelmoshat arratiseshin dhe ikshin në Sërbi. (Shum vetë kaluen natën nëpër Beli Llug). Gratë pritshin para Konakut i bijshin në gjuj komisionit dhe i rrokshin për çizme dhe mamuze anëtarët e tij. Por kur të parët u këthyen nga Vijena, të trashun dhe të lyem me erna të kandshëme, tue anue në të folun kah gjermanishtja, njerëzit filluen të qetësohen. Nanat endè qajshin. Disa shkuen edhe xhandarë.

Kështu kaloi mjaft kohë. Kur nji vjet ia mbërrin inzhinjerët dhe nëpunësit që të formojnë zyrën e katastrës. Kjo shkaktoi gjurullti të madhe. Dhématësit shkojnë prej katundi në katund, djelmoshat tanë u bajnë çadrat e mëdha të bardha dhe aparatet dhe ngulin kuajt ku u urdhënojnë ata. Kurse katundarët i ka zânë meraku, shiqojnë me frigë e me dyshim, rrisin mendjen, nxjerrin tapit dhe teskeret dhe u kanë hy ethet për nji hulli toke. Lindën padina dhe grindje. Gjyqi plot katundarë. Në Miriloviq përpak as nuk e mbytën nji gjeometër, ia thyen teodolitin dhe çadrën ia bânë copa copa. Por edhe kjo punë u krye. Mâ në fund e gjithë toka u matë dhe u nda në megje, çdo pyll u shenjue dhe u nda. Ka-

tundarët u mësuenë të shkojnë në zyrën e katastrës si me shkue në kishë ose mejhane.

Por, para se të shkojshin dhematësit, ngjau edhe nji punë që nuk ishte pa deri atëherë. Grueja e njij inxhinjeri ishte cifute hungareze, nji bukuroshe shtat-selvi, me sy të mëdhej e me flokë të gjata të cilat gjithëmonë i bâjshin hije në fëtyrë. Ajo ra në dashni me nji nëntoger flokëkuq, djal kokrrosh. Në maje të Borovcit plot me shtigje e me çetina të njoma, i kishin gjetë nji ditë që të dy të vdekun. Ai kish vra atê, mandej vehten

Njerëzit s'mund të vijshin në vehte prej çudisë dhe habisë. Mendojshin se do t'i vorrosin në Borovcë, shurdhtë dhe msheftas, mirëpo nuk ndodhi kështu, por i shtinë në dhé në vorret ku edhe tash mund të shihet mbishkrimi në gur: Rene Fult në moshën e djaloshit njizet e dy vjeçar. Dhe që të gjithë e shiqojshin inxhinjerin në salikim, pa syza, dhe lotët i shkojshin rrëkajë nëpër mjekërr. Dhe kjo nuk ishte pa dhe nuk ishte ndigjue kurr midis këtyne brigjeve. Edhe mbas pesëmbëdhetë vjetëve njerëzit e përmendëshin këtê, dhe gratë, gjithëmonë me lotë në sy kuvendojshin se çfarë flokësh kishte e ngrata!

Mandej erdhën disa vjet të qeta. Ndërtoheshin xhade, godina të reja shtetnore dhe kazerma gjindarmerije në mal. Kur nji verë përsëri ia behen inzhinjerët. S'mirresh vesht se çka bâjshin, por të gjithë thojshin se do ta sjellin hekurudhën dhe se ajo do të shkojë përmes bregut përmbi shehër. Disa lidheshin me kusht se këtê s'mund ta bâjnë, tjerët thojshin se do ta kryejnë si i kanë bâ të gjitha punët tjera. Në vjeshtë erdhën edhe punëtorët. Italjanët, të parvujtun dhe paqëdashës, dhe Likas dhe Anadetas lakmuesa. E hapën Bukovcin. Filloi të hapet tuneli nëpër Glogovë. Në bregun e blertë dhe të rrumbullaktë u hapën plagë, kështu që nga larg dukej si shalqi i kafshuem. U duk, mbrendësija e bregut me shtresë rrasash dhe me blloqe tërthore damarësh guri. Punohesh me shpejtësi. Ushtojshin minat pa ia nda Gavra zgjanohesh dhe rreth saj njerëzit palojshin gurë dhe tokë nga mbrendësija. Flitet se do të punohet edhe

natën. Njerëzit s'mund të besojnë, („Zoti e ka dhanë natën për gjum"), por shihet se në mëngjez këthehen Italjanët të zbehtë e të nxirnë me bishtuka voji si me kemtore në gishtin e madh. Hapën rrugë, ngritën magazina e baraka. Bregu humbi trajtën. Punohet edhe të dielën.

Porsa filloi puna, agallarët tanë formuen nji shoqatë për ushqimin e punëtorëve. Shehri u mbush me njerëz. Edhe katundarët u mbushën me pare, punojnë me kuaj dhe djemt u punojnë në hekurudhë me Italjanët. Shumë vetë filluen të mbajnë pantallona dhe këpucë dhe të pijnë pura kuba. Në Dobrun Turqit plagosën njifarë magjypi pse hante përpara botës mish thiu. Çmimet ngrihen. Të diellën sokaqet plot me kopukë të dejun dhe me puntorë të huej me pendë palloni në kapelat e blerta dhe me vathë në vesh, sa që gratë nuk mund ta nxjerrin kryet. Vetëm Savete hallajka dhe Musha magjypja shkojnë me hapa të gjanë pranë lumit, futen nëpër kaçuba me puntorët dhe mbështjellin në shamija krunat e fitueme. Po hekurudha përparon.

Kot flitesh se natën dilte dishka në tunel dhe shemte punën. Edhe Glogova e padishiplinueme u zbut; tuneli u hap. Inzhinjerët shkuen në teferiç.

Endè kishte disa turbullime dhe gjurullti.

Disa agallarë ranë myflis, por disa tjerë u pasunuen dhe u ngritën. Minat trembën peshqit në lumej dhe gjahun nëpër pyje, plagosën kafshët në kullota. Për shkak të marrjes së tokës përbri hekurudhës, u banë davana të gjata dhe t'ashpra. Dhe nëpër të gjitha këto ngjarje ndërhyjnë xhandarët të veshun me tesha të zeza e me gajtana të kuq të ndritshëm, të qetë, të trashë.

Mâ në fund, vjetin e katërt në pranverë, kaloi treni i parë në të gjithë hekurudhën. Qysh atëherë shum katundarë mbetën vazhdimisht me punë në hekurudhë. Njerëzit shkojshin shpesh në Sarajevë, për të blé ndonji send ose për t'u dëfrye.

Disi menjiherë me hekurudhën ia mbërrijtën edhe treg'arët e parë me drû. Në fillim vijshin tanët. Prejshin disa ginda pisha dhe shkojshin. Por nji ditë ia behën dy gjermanë, blenë nji shtëpi dhe nji truell afër stasionit, I as tyne erdhën tjerë me kapela të gjelbërta dhe me

pantollona të shkurta. Filluen me m.rrë puntorë me mëditje dhe me ngrehë shtalla e magazina. Kurrkush nuk kuptonte pse kaq shum shpenzime dhe përgatitje deri sa papritmas u shpërnda nji ushtri punëtorësh nëpër pyje. Hapën rrugë atje ku s'kish kalue kurr, ndërtuen penda dhe i mbushën grykat, shtruen binarët, dhe me vagonet a filloi të vijë druni nga brigjet e të ngarkohet në vagone ose në trapa.

Dhe prapë filloi të derdhet parja në popull. Punimet zgjanoheshin. Blenë troje të reja. Ngritën sharra. Në vendet mâ t'afërta pyjet u rralluen bukur shum. Pishat e nalta në Molevnik mund të numrohen me sy. Premja përhapet dhe kalon prej njij pylli në tjetrin dhe prej njij bregu në tjetrin. Pjesët e fitimit rriteshin. Nëpër depo ishin grumbullue me mija pisha si të therruna dhe pranë tyne të paluem pirgje landësh bungu prej Suha Gorës.

Tash edhe katundet u njoftën me puntorët e huej, gratë e tyne i mësuen katundaret se si kollarisen petkat dhe se si zihen reçelet. Por edhe naltë mbi katunde nëpër pyjet mâ të shpeshta tashmâ kishte ledina të rrafshueme ku ndigjohesh harmonika e Shtajerís dhe në fierin e rrëxuem zbardhojshin copat e rrudhuna të gazetave gjermane dhe kutitë e shprazta të konservave. Gjahu u zhduk krejtësisht.

Dhe gjthëshka që punojshin të huejt ishte e bâme me njifarë vetëdije e cila né na habit dhe na korit, fuqishëm dhe për bukuri në sy, por pakuptueshëm.

Menjiherë mbas kësaj filloi të mbërrijë ushtrija. Brigada e artilerisë, disa batalona kambësorije. Tregtija dhe mejhanet filluen të punojnë përsëri. Përsëri u derdh parja në popull. Oficerat në Bigovë shtrojnë darka, këndojnë kangë lufte dhe hedhin raketa. Edhe brigjet tjera janë plot ushtri; âsht shtri zinxhiri i rojeve përgjatë kufinit me Sërbín. Kështu kaloi e gjithë vjeshta, deri sa gjithëshka përfundoi në qetësi dhe ushtrija shkoi në Sarajevë. Por sigurija nuk u këthye mâ as në shehër as në brigje. Artilerija në pjesën mâ të madhe mbeti edhe mâ tutje në pozita. Minuen urën e gurit, kazermave të gjindarmerisë nëpër brigje u erdhën përforcime. Ndër-

tohesh kështjella në msheftësi të madhe. Ndiqeshin të dyshimtët.

Dhe kur plasi me të vërtetë lufta, u prit edhe në shehër edhe nëpër brigje me frigë e me hutim të madh. por si nji zgjidhje e natyrshëme e acarimit shumvjeçar.

Garnizoni i ushqyem mirë dhe i pushuem u vërsulë me tërbim shehrit dhe brigjeve. Kapën dhe lidhën parín e vendit dhe studentat, të cilët kishin ardhë nëpër shtëpija. Më nji barakë pranë urës mbyllën popin dhe gazda Simën si peng. Friksuen dhe zbutën njerëzit dhe zhdukën çdo mendim për qëndresë dhe kryengritje. Ditën e parë varrën katër kryepleq në pazar.

Por, tanët i filluen operacionet mâ mirë. Natën e parë zûnë disa prej brigjeve të Rzavës dhe të nesërmen në mëngjez ra granata serbe mbi urë. Filloi turbullimi jo vetëm ndër popull por edhe n'ushtri. Vrapojnë arradhat e ngjeshuna dhe të pamprojtuna dhe për çdo çast ndrrojnë pozitat.

Qysh prej atëherë tanët bombardojshin për çdo ditë urën, kurse Austrijakët përgjigjeshin nga shpati i Leshtanës, por nuk mund të gjejshin dhe më i bâ të prajnë bateritë e kamuflueme nëpër brigje. U përpoqën edhe me sulme frontale pa qitë gjâ në dritë. Gjatë gjithë kësaj kohe tanët gërmojshin nga lindja e cila ishte e mprojtun, rrugën buzë Goleshit. Dhe nji mëngjez plasi topi edhe nga Goleshi. Kështu u bâ sprovimi edhe në bregun mâ të naltë të Rzavës: tanët hapshin në tê rrugë dhe katoje nëndhese, kurse Austrijakët e bombardojshin me topa të kalibrit mâ të madh.

Mâ në fund fronti austriak u ngushtue, u thye dhe u tërhoq drejt Sarajevës së bashku me robët dhe me njerëzit e marrun peng.

Në gjithëshka që ndodhte atëherë, e ndodheshin gjana të papërshkrueshëme e të tmerrshëme, nuk ndaheshin ma ngjarje të veçueme as që dalloheshin njerëzit e ndryshëm. E vetëmja ngjarje për të cilën të paktën flitesh shkurtas ishte vrasja e papritshëme e gazda Nedelko Gjukanoviqit, sepse kishte kontratën ushtarake dhe ishte shum i nderuem prej Austriakëvet.

Menjiherë ditët e para zûnë vend nëpër katundet e

poshtëme shuckorët [1]). I lidhën burrat dhe u shtinë tmerrin grave dhe fëmijve dhe andej sorollateshin natë e ditë, tue qitë pushkë pa nevojë, prej frigës ose prej tërbimit; tue pi raki nëpër shtëpit e braktisuna dhe tue vra pula të tmerrueme nëpër avlija.

Vetëm katundet e epërme mbetën të pazaptueme, sepse tanët nuk mujshin me zbritë, kurse shuckorët nuk guxojshin me u ngjitë në to. Këtu ishin në pjesën mâ të madhe shtëpit e Gjukanoviqëve. Në to jetohesh në pasiguri dhe frigë të madhe. Bisedohesh, bâhesh pleqnim dhe veprohesh herë simbas instinkteve të thella, herë simbas mendjes së padijshëme katundare. Gratë vajtojshin, kurse burrat i shajshin. Mâ i nderuemi prej Gjukanoviqëve, gazda Nedelko, tregtar drush, gjysëm sheherli dhe kontraktues ushtrije, këshillonte nji asnjanësi t'urtë.

— Dhashtë zoti që topi i Sërbit të fitojë, por po tutem se jo.

Të rijtë, përkundrazi, besojshin dhe ishin të mendimit që të shkohet në pyll dhe të mshefun në grumbull të presin deri sa të zbresin tanët. U vendos që të rijtë t'ikin, kurse Nedelko me të vllan Millojen të mbetet në shtëpi me gra e me fëmij.

Kaluen dy ditë me batare të thjeshtë artilerije, me të cilën ishin mësue të gjithë dhe me qitje të rralla pushkësh. Nedelko vazhdimisht punonte me të vllan, gëdhente bishta dhe ndreqte dyshemen në hambar („për dimën") vetëm që ta zhduki gajlen dhe mendimin e keq, Mëngjezin e tretë n'agim Austrijakët i shtynë Serbët nga pozitat e para, rrethuen bregun deri në maje dhe i zûni drita para shtëpive të Gjukanoviqëve. U doli përpara Nedelkoja, si mâ plaku, dhe i priti kryeshtruem, me duer të hapuna dhe me kryet e përkulun përvujtshëm. Shumica ishin Giermanë, nji prej tyne flitte çekisht.

— Duhet të vini me ne.

— Né nënshtrohemi, zotni.

Ai vûni janxhikun në krah kurse i vllai bânte kryq mshehtas, kur u ndigjuen fjalët dhe ia behën shuckorët.

[1]) Schutzkorps — arradhë mprojtëse

Ishin nja pesëmbëdhetë, disa Turq të shehrit, mâ së shumti Magjypë e njerëz të hunit e të litarit, të përgjumshëm, të nximë e të dejun. Kur i pa, Nedelkos i luejti molla e fytit dhe vetëm sa mujti me i thanë grues:

— Ti bânu mukajet.

Shuckorët u muerrën vesht mënjiherë me ushtarët, të cilët vazhduen rrugën dhe ua lanë në dorë dy katundarët. Bastisën shtëpín dhe mandej i muerrën me vehte. Nga shtëpija kurrkush nuk nxorri kryet me këqyrë mbas tyne.

Kur pa se nuk po i çojnë në shehër, por dikah anash. Nedelkoja filloi t'i lutet Turkut mâ të vjetër, njij plaku esull.

—Pashë din e iman Ibrahimaga, mos na merrni në qafë pa kurrfarë faji!

Por Ibrahimi pështpëritte me të kotë me të tjerët, sepse kurrkush nuk donte me e ndigjue. Të gjithë shajshin. Nji magjyp i matesh me bajonetë të gjatë në sy.

— Mjaftë qé e jueja! E pat puna e Sërbit, gazda Nedelko!

Nedelko heshtte.

Kur ia mbërrinë në rrugën kryq, nën nji degë pishe nji magjyp zgjidhi nga vehtja nji litar të gjatë e të hollë dhe filloi ta lidhi për degën mâ t'ultë. Milloja u zbeh dhe filloi të dridhet, kurse Nedelko morri me thanë:

— Mosni, bre burra... — lutesh me zâ t'ultë dhe përvujtshëm, por iu vërsulën me të shame dhe me bërtima dhe filluen ta shtyjnë me kundakë nën litarë. Atëherë ai mënjiherë u këthye, nxorri gjoksin përpara, u ndryshue i tani, iu skuq qafa dhe iu frynë damarët, shtërngoi grushtat dhe filloi t'u bërtasi atyne nga nalt si zotshtëpije i zemruem dhe si njeri i cili kaq vjetë kish punue me njerëz dhe kish fitue nderimin, vetëdijen dhe pasunin.

— A kështu he qej, bijqejsh?!

— Javash Nedelko, âsht vakti i ynë tash!

— I jueji a? ! Phu!

— Bezbeli; s'ka mâ Sërbi.

— Sërbija ka qenë dhe prapë do të jetë dhe ju do të mbeteni Magjypë si kini qenë.

Shaheshin si me qenë në pazar.

— Thi! Bjeri!

— Shka he, zog kurve! Murtat!

— Kush? Unë-a? Unë kam punue me erz edhe me Nemcin edhe me Sërbin dhe me çdo fé, çdokush më ka njoftë e më ka çmue, kurse ju pleh kini qenë e pleh do të mbeteni. Phu! Nanën qent ju kajshin...

Edhe gazda Nedelko pështyni, i skuqun dhe i mbushun frymë i tani dhe tue luejtë dorën e djathtë në mënyrë të preme u nis me hapa t'imtë e të zemrueshëm nën litar si me dalë prej dyqanit në çarshi mbas ndonjij shamje.

Milloja mbeti si memec, vdiq i tani prej frigës. U desht ta çojnë nën litar.

Kur u këthyen, shuckorët, endè tue sha dhe tue bërtitë i cokatën plakës Gjukanoviq në dritare.

— Oj plakë!

— Oj plakë, ja ku e ke Nedelkon dhe kunatin, të presin që t'u thrrasish pop Aleksën t'u këndojë uratën.

Por nga shtëpija e mbyllun nuk u përgjegj kurkush.

Np lugina ndihesh patarja e pushkëve. Ishte mëngjez i kthjelltë dhe çdo plumb jehonte nëpër kodra.

Edhe vetë pushtetit austrijak i erdh keq për vrasjen e gazda Nedelkos dhe deshti të marri masa kundër shuckorëve, por me kohë gjithëshka u harrue.

Lufta u përqëndrue me të gjithë peshën e vet nëpër brigje. Sikur vetëm tash doli në dritë për ç'arsye gjithë ajo ishte punue, ndërtue dhe sjellë vjetë e me rradhë. E gjithë begatija e të huejit u shndrrue në tmerr. Mbrenda katër vjetëve u ndrruen ushtri dhe luftime, u dogjën katunde e pyje, shkoi dam gjaja e gjallë, e muerr lumi pasunin. Njerëzit u shpërndan kudo. Dhe kudo që shkuen u vendosën, çdonjani mbante si nji mulla në bark, mendimin e plangut të prishun dhe të fëmijve të vramë.

Mbas dëbimit ia mbërrijti ûja dhe çfarosi gjithëshka që ishte e dobtë dhe e pafuqishëme. Për tri vjetë brigjet mbetën të palëvrueme dhe panë ate që nuk kishin pa qysh nga kohët e Seraskerit; ku dy gra lëvrojnë me nji lopë, cektë dhe shtremtë.

Dhe të katërtin vjetë, prapë në vjeshtë, pa pritë

e pa kujtue, Austrijakët filluen të përgatiten për mprojtje. Mirëpo, porsa filluen të spastrojnë istikamet që ishin mbushë me bar, papritmas braktisën gjithëshka dhe u tërhoqën kah Sarajeva, me poterë e zhurmë. Dhe nëpër po atë tokën e çame në të cilën para katërdhetë vjetësh kishte sharrue në baltë topi i kryengritësave në breg, hyjnë tanët. Ishin të veshun me uniformë të kaltërt françeze, të rraskapitun për vdekje prej lodhjes dhe pafjetjes.

Mbas heshtjes dhe mosbesimit të parë, në shehër dhe nëpër katunde filloi argtimi. Pihesh, këndohesh dhe qahesh. Por në gjithëshkafen kishte shum kujtime për të vdekunit dhe për ata që mungojshin. Dhe ngadhnjimtarët fisnikë u shpërndanë nëpër shtëpijat; rrijnë pranë oxhakut dhe me lëvizje tashma të harrueme përkdhelin fëmijt ose ushqejnë pulat. Disa qëndrojnë gjatë n'urën e brejtun, kundrojnë lumin e blertë, të shpejtë dhe vazhdimisht pyesin a bash kjo âsht ajo Drina. Edhe nji muej kaluen ushtrija dhe intendanca dhe mandej edhe këto s'u dukën mâ.

Në shehër âsht vetëm nji arradhë e vogël ushtrije. Qarkullimi âsht i paktë dhe jeta e njillojtë. Vetëm shtëpit endè janë lara-lara e bira-bira nga plumbat dhe ura e gurit e thyeme keq në midis. Por nëpër brigje gjithëshka âsht zhdukë.

Edhe ernat, shinat, akulli. zhega, rrëfeja dhe të gjitha fuqit e panumërta në tokë dhe epshet në njerëzit, të bashkuem, shpejt dhe pa pushim punojnë që t'ua këthejnë brigjeve qetsín dhe thjeshtësín e tyne të dikurshëme. Si me plan dhe si me ligj të thellë të mbrendshëm, gjithëshka anon që të kthehet në trajtën e parë. Brigjet xhveshin nga vehtja gjithëshka që kanë si ndonji rrobe të urrejtshme.

Qysh me kohë âsht mbushë me bar rrahu rreth tunelit. Në Golesh dhe në Malevnik kalben katojet nëndhese dhe shemben e mbushen istikamet, dhe gjithëshka mbulohet me bar e me kaçuba që forcohen çdo pranverë. Në Banpole janë shkatrrue kështjella e vogël dhe inicijalet e emënit të perandorit, dhe në Vikovcë drizat janë rritë dhe kanë bâ gardh, fusha e tenisit âsht zverdhë

dhe âsht mbulue me bar, kanë ra dyrekët e zi e të verdhë nëpër porta me mbishkrime të plasuna: Zivilisten Eingang verboten [1]). Barakat pikojnë dhe kalben me dyer të çeluna hap e krah e me dritare të thyeme. Sharra âsht djegë.

Dhe kështu, pak nga pak gjithëshka e huej âsht shlye si nji hesap i gabueshëm. Kanë mbetë vetëm brigjet si kanë qenë gjithmonë, të mveshun dhe të lëvruem në pritje të ngjarjeve mâ të mira.

[1]) U ndalohet hymja civil ave.

QYLYMI

Gjyshja Katë e vejë vetëushqyese dhe që ushqen vehten pa fëmi, plakë shtatëdhetëvjeçare, e pastër dhe e strukun, e ka shtëpín në Bistrik, në të cilën jeton dhe e cila i ka mbetë prej të jatit, Petër Marunoviqit. Këtë shtëpi ajo e ka pru miraz dhe në të tash âsht vetëm, mbassi i ka vdekë i shoqi, kurse fëmijë nuk ka pasë kurr. Kjo âsht nji nga ato shtëpizat e vogla të Sarajevës, në fund të Bistrikut, të cilat duket sikur janë trusë përpara përpjetzës së madhe, në të cilat mbretnon njifarë vorfënije e pastër dhe e ndritshëme dhe në të cilat i vetmi salltanet verës âsht saksija me lule-vathi, e dimnit rendi i ftojve në raftin përmbi dollapin e dyshekëve.

Për këtë shtëpi gjyshja Katë ç'prej disa vjetësh ban gjyq me bashkín .Tash i kërcnohen që ta nxjerrin prej shtëpis së saj. Për këtë shkak ka ardhë këtë ditë vere të vjetit 1941 në bashkí. Këtu rrin në paradhomën e mobilueme mirë e të flladitshëme dhe pret që ta pranojë nënkryetari i ri ustash i bashkís.

Tue ndejë dhe tue pritë, plaka shoshitë me mend hesapet e saja me bashkín dhe mendon se si do t'i thotë mâ së miri e në mënyrën mâ bindëse kryetarit gjithë që ka t'i lutet dhe t'i ankohet. E tretun kështu ndër mendime. shiqonte hutueshëm qylymin e madh persian, i cili ishte shtrue në midis të paradhomës edhe tue mos e vû re drejtëpërdrejti. Por koha kalon, pritja zgjatet, kurse mendimi i saj âsht gjithënji po ai. Kështu vemendjen e saj filluen ta tërheqin edhe larat e qylymit mjaft të shkelun. por gjithëmonë të bukur. Shiqonte ngjyrat e

harmonishëme dhe vijat e gjalla të gjelbërimit jo të zakonshëm, kaçubat e gjethet e të cilit luejnë çuditshëm me synin e njeriut. I stërthurrun dhe si i vërvitun prej erës, ky gjelbërim duket se shëndrrohet gjithënji e mâ qartë më nji figurë njerëzore apo shtâzore, dhe porsa fillon të ngjajë në njij krijesë të përcaktueme, menjiherë larat djallzorisht ndryshohen dhe mandej vazhdon përsëri si gjeth apo degë. Dhe kjo lojë midis botës bimore dhe shtazore përsëritet pa ndërpre me përsëritjen e të njoftuna dhe të cilat gjithënji e ma tepër e dehin në vegime, jo në gjum, por në kujtimin nga fëminija e largët.

Soditë gjyshja Katë me sytë e saj t'imtë e të gjallë bukurín e qylymit të larëm, harron ngadalë se ku âsht, çka pret dhe për shka ka ardhë dhe vetëm ndjekë lojën e larave të mrekullueshme, të cilat i vijnë disi si të njoftuna dhe të cilat gjithënji e mâ tepër e dehin në vegime, jo në gjum por në kujtimin nga fëminija e largtë.

Vjeti 1878.

Në këtê shtëpi, në fundin e Bistrikut, jeton kujunxhiu Petar Marunoviq. Ai âsht kallfë te mjeshtri i njoftun Andrija Livnjak, te i cili ka punue edhe i ati si mjeshtër i parë, „me të vërtetë". Petri ka gruen dhe dy fëmi: Katën, e cila âsht shtatëvjeçare, dhe nji djal i cili ka hy në vjetin e katërt. Bashkë me ta jeton edhe e ama e Petrit Angja, e cila âsht me të vërtetë kryet e kësaj shtëpije dhe të cilën e thrrasin të gjithë „nanë".

Kjo âsht nji plakë e pastër dhe e bukur, me fëtyrë të kuqërremtë e cila shkëlqen nga vendosunija e qetë dhe e urtë dhe nga buzëqeshja, që kohë mbas kohe e zbutë këtê vendosuni. Ka tash dy vjetë që i janë marrë gadi krejtësisht kambët. E reja i ndihmon kur don të ngrihet dhe me dy shtaga të bâjë disa hapa nëpër dhomë. Por edhe kështu e palëvizshëme në shilten e saj, ajo drejton të gjitha punët e shtëpís. Asaj i vijnë njerëzit fqij për këshillim dhe për muhabet, sepse të gjithë e njohin si nji grue t'arsyeshëme të çiltërt dhe largpamëse deri në provani. Kur ajo merr me mendue dhe i piqet mendja për nji gjâ dhe në mbarim të bisedimit, si me qenë tue u kërcnue, ngreh nji nga shtagat të cilat gjithmonë janë

pranë saj, atëherë âsht_e sigurtë se ngjarjet nuk do ta çojnë në rrenë, dhe se ai i cili e ndigjon nuk do të pendohet.

I biri i saj Petri âsht njeri papërpjestimisht dhe i krrusun, nja tridhetëvjeçar me musteqe të gjata në fëtyrën e imtë, mjeshtër i qetë dhe i zellshëm, por pa djathtësín e t'jatit në punë dhe pa kthjelltësín dhe zgjuetësín e s'amës.

E reja Marija âsht e vogël, zeshkane, e gjallë me kapakët e synit gjithmonë pak të skuqun, nji nga ato gra ndër të cilat detyra e nanës nxitë dhe zhvillon nji kujdesi dhe tamahqarllëk të tepruem që kurrgjâ s'mund ta frenojë, dhe e cila nga vjeti në vjet shndërrohet në nji koprraci të mërzitshme dhe t'imtë.

Këtê ditë gushti të vjetit 1878 të gjithë janë në shtëpi, sepse âsht e mbyllun çarshija dhe Petri nuk shkon në punë. Ç'prej disa ditësh pritet hymja e ushtris austriake në Sarajevë dhe qysh sod në mëngjez ndihet buçitja e topave nga Huma e Gorica.

Këto ditë të gjata e të ndritshme verore të Sarajevës prej të cilave seicila duket si nji kremte, mbretnonte qetësija nëpër kopshte dhe oborre në Shirokaç dhe Bistrik, hyni friga nëpër shtëpi dhe sokaqe të shprazta. Por ajo që bjen mâ tepër në sy âsht heshtja sepse friga ka në ket vend nga pak gadi gjithëmonë dhe kudo. Dhe sod në mëngjez, qe, u dridh qetësija nga buçitja e shurdhët, dhe mandej menjiherë u shkëputë me të shkyeme dhe me fishkllim si nji pëlhurë tepër e ngrehun.

Nga Gorica me batare të shpeshtueme filloi me rrahë baterija austriake kalan e Sarajevës dhe mëhallat rreth saj. Nga Zhuta Tabija u përgjigjeshin dy topa të randë turk me gjimim të thellë e parregullshëm dhe njeriu do të thonte si me pezmatim. Dhe krahas me ngritjen e diellit dhe me shpeshtimin e batares rritesh dhe shtohet edhe friga. E padukshme dhe ngjitëse, e pafuqishëme vetëm ndaj atyne të cilët nuk tuten, sepse vetë luftojnë, friga e luente lojën e vet me njerëzit e shumtë të vogjël të mshehun nëpër shtëpija: u kishte hypë në krye, u kishte turbullue mendjen dhe u kish këthye mendimet të cilat u dukeshin të paluhatshme dhe të përjetshëme; i

kështillonte me ikë, kurse n'anën tjetër ua pritte kambët, i çonte në strehime, dhe me nji herë u thoshte në vesh se vendi përtej rrugës âsht shum ma i sigurtë. Friga e mund dhe e sjellë vërdall njeriun kudo që mundet si nji fije bari.

Dita po shkon. Buçitja e topave nuk pushon, por pjesërisht po fillon të shndërrohet në shtimje të shpërndame pushkësh, që shtohet vazhdimisht. Populli derdh gjak dhe vritet, shtëpit digjen. Bâhet nji luftë jo e barabartë për Sarajevën; deri në drekë disi edhe nuk dihesh, por mbas dreke fitimi randon rrëmisht kah Austriakët. Ushtrija austriake derdhet teposhtë nëpër mëhallat si uji dhe në mënyrë të pandalshme mbushë sokak mbas sokaku.

Në shtëpin e Marunoviqit nën Bistrik, friga si edhe gjithkund, por nana nuk len që friga të shtohet dhe të zajë rrajë. Jep urdhën se çka duhet me bâ, qorton të renë që qan, që i lutet Zotit me zâ të naltë dhe kështu frigson fëmijt. Fëmijt jan pranë plakës: tuten nga kërsitja, e pyesin ndonji send dhe mandej përsëri harrojnë gjithëshka dhe vazhdojnë të luejnë. Kurse plaka merr njenën prej shtagave, e zhiglon nipin që flet me të motrën tue humbë kohë në disa lojna fëmijësh të ndërlikueme, e ban të qeshi dhe i flet me zâ të thellë:

— Eh more barkcullaku im, lum nana që të ka: un plakë e ti fëmi, e kurrkush s'mund të na bâjë gjâ.

Dhe mbas fjalëve të saja ndigjon krismën dhe buçitjen nga jashtë.

Kërsitja dyndet, ndrron drejtimin, kalon prej njij vendi në tjetrin, dhe pakësohet vazhdimisht. Nga largë ndigjohen burijat e njij zâni të panjoftun. Përposhtë Bistrikut kuajt e parë dhe zhurma e kalorësve. Nuk âsht as trok, as ecje, por toka shembet.

Plaka vështron nëpër dhomë me sytë e sajë të mëdhej, si kapiteni i anijes. E thrret të birin.

— Duhet me i çelë hapekrah dyert e oborrit, — i thotë ajo dhe mbassi i biri kqyrë me frigë me nji herë ia shpjegon:

— Të gjithë oborret duhet që të jenë të hapun kur hyn ushtrija, sepse gjuejnë në shtëpi kudo q'i gjejnë të

mbyllun. Mos u tut. Vetëm hiqe ate fes dhe Marija le ta marri fëmín në dorë, dhe kështu dilni lirisht dhe hapni të dy krahët e dyerve.

Jep urdhën kështu gjakftoftë dhe e sigurtë sikur flet me nji përvojë lufte të lashtë dhe shumvjeçare. Vendosunija e saj e qëtë kalon në të birin, bile edhe në të renë e zverdhun e të dobtë, e cila vazhdimisht dridhet, por kryen ate që thuhet.

Afrohet trokllitja e thundrave dhe zhaplina e hecjes së njerëzvet nëpër kalldram. Tashmâ po zdirgjet ushtrija përposhtë Bistrikut dhe Shirokaçit. Me qenë se âsht qorsokak, këndej nuk kalon hala kurrkush. Britmat e komandimit bâhen gjithënji mâ të forta e mâ të shpeshta, përhapen thirrjet në gjuhë të huej dhe shejat me buri dhe me bylbyla. Në nji çast ia mrrini nji patrollë prej tre ushtarësh. Ishin të djersitun, të pluhnosun dhe të nxim, mbajshin pushkët me bajoneta me grykë teposhtë, hecin ngadalë, veshtrojnë hetueshëm, dhe sytë u shkëlqejnë të gjithëvet si me qenë të dejun, me sheja çmendunije. Petri veproi si e kishte urdhënue nana, mirëpo e reja nuk kishte fuqi që të përmbajë vehten, por ra në gjujë me nji rrënkim të heshtun, kështu që fëmijtë e frigsuem shkuen te plaka dhe iu ngjitën asaj.

Mbassi bastisën të gjitha odat dhe kopshtin e vogël, ushtarët kaluen në shtëpín e fqiut, në të cilën tashmâ valonte rizja e bardhë.

Kështu edhe kjo mbaroi. Me muzgun pushoi krejt krisja e pushkëve. Nga qyteti ndihesh kanga dhe muzika e ushtarëve.

Të nesërmen friga filloi të lëshojë njerëzit. Çarshija endè nuk ishte hapë, por vlon njifarë jete e re e luftarake, jehonat e saja depërtojnë edhe në shtëpit e vogla nën Bistrik. Në çdo çast dikush vjen me lajme të reja dhe gjithënji mâ të çuditshëme. Vrapon fëmija i fqiut:

— Ushtrija po thyen shtëpi e dyqane të Turqëvet; po hapin xhamit me përdhuni; tash po fusin në to dhe po palojnë disa arka dhe plafa.

Dhe fëmija vrapon mâ tutje i ndezun flakë, sikur edhe ai të marri pjesë në ngjarjet e mëdha dhe në ndryshimet e guximshme.

Mâ vonë dikush lajmon:

Qe nji ushtar ka hypë në minare dhe po ban shejë me kapuç.

Kështu ndigjohen vetëm gjana të reja dhe trondituese, sa që duket sikur të gjitha adetet dhe doket do të përmbysen dhe do të ndryshohen dhe sikur kufini midis të lejuemes dhe të palejuemes po luen dhe po humbet. Gjithështka duket e mundshëme, gjithështka e lejueshëme.

Ushtrija e ré âsht përhapë nëpër qytet. Hyjnë n'oborrin e Marunoviqit, por tash pa bajoneta në pushkë dhe pa ate vrazhdësín e parë. Ushtarët e lirë dhe të ngeshëm kërkojnë ujë dhe sidomos raki, sepse shitja e pijes në qytet âsht e ndalueme. Disa merren vesht mjaft mirë, tue folë çekisht ose polonisht.

Kështu në muzgun e ditës së dytë ia mrrini nji ushtar. Në llaptimën e djersës në fëtyrë e në ballë dhe në sytë e turbulltë, shihesh se ishte i dejun. Ai flitte disa fjalë të përzieme të gjuhëve sllave. Nuk ishte njeri i pashëm, kishte nji fëtyrë të shtypun dhe të paçehre, me nji qëndrim të plotë: nji kokërr e imtë e pluhunit njerëzor nga fusha e Panonis. Kish qitë në krah nji qylym të madh persian të paluem keq, të cilin nji t'u futun në shtëpi e hodhi nga krahu në dysheme.

I shpjegonte Petrit të frigsuem me fjalë e me lëvizje se e jep qylymin për raki. S'âsht e domosdoshëme që të jetë shum, le të japin sa kanë. Mjaft vështirë merreshin vesht. Petrit iu kishte bâ zakon që për çdo gjâ të kërkonte këshillimin e nanës, dhe pa dashtas e hapi derën e dhomës së saj. Plakës Marunoviq nuk iu desh shum që ta kuptonte punën. Tue e shique vrazhdë të birin, i tha ushtarit me qetësi:

— Raki s'kam dhe qylymi s'më duhet. Merre ti këtë, more bir, dhe gjej myshteri tjetër.

Në dritën e fundit të ditës ushtari kish qëndrue në prag si nji nxânës i hutuem dhe tue kapsitë sytë kqyrte plakën që kishte ftyrë të dejë dhe fjalë të preme përderi sa Petri nuk e mbylli derën, tue i premtue t'amës se do ta përcjelli ai vetë me gjith qylym.

Shpejt ra muzgu dhe erdhi koha e darkës. Ishte nji zapullimë e randë. Hahesh në heshtje, vetëm Petri flitte

se si memëzi e hoq qafet ushtarin e dejun me gjith qylym. E reja Marija shtoi se si ushtarët po bajnë nëpër rrugë edhe gjana të tjera të cilat i kanë marrë nga shtëpit turke të braktisuna dhe të cilat ua shesin tanvet badihava, bile edhe ua falin. Plaka shiqon vrazhdë, hetueshëm, herë të rén, herë të birin.

— Lé t'ua shesin kuj të donë dhe le të blejë ai që ia ban erzi. Në shtëpín teme s'hyn as e vjedhuna as e grabituna, sepse prej së keqes së huej kërkush s'ka pa hajr.

Këtu bisedimi u ndal përsëri dhe darka mbaroi në heshtje. Pak mâ vonë Marija ia shtroi shtratin vjehrës dhe shkoi me burrin në dhomën e tyne ku fëmijt tashmâ i kish zânë gjumi.

E denueme që ta kalojë jetën në dhomë dhe të mos lëvizi vendit, gjyshja Angjë e cila edhe zakonisht nuk e kishte në qef as natën as gjumin, sonte për mâ tepër s'mundte me i mbyllë sytë. Ka njerëz të cilët edhe prekja mâ e vogël me shëmtimin moral i shqetson thellë dhe mandej i mban shum si duhëma e njij kalbësine fizike. Kur iu bâ se do ta zâjë gjumi, menjiherë iu paraftyrue ushtari i neveritshëm. Para kambëve të tij qylymi i kuq dhe aty pranë tij i biri dhe e reja të hutuem keq dhe dyshueshëm.

Shtrëngohet të mendojë për këtê qylym. E largon mendimin në dishka tjetër, dhe përnjiherë pyet vetëvehten: „Ku e ka marrë? Prej ndonji shtëpije? Ndoshta prej xhamije? Kush vajton për tê"? Ndoshta kurrkush. Sidoqoftë ka mbetë boshllëk në vendin ku ka qenë i shtruem. I duket sikur e shef këtê shpraztín.

Përzen mendimet me zemrim dhe mbyll me zor sytë, por para saj në vend të gjumit të qetë dhe t'errtë, shpalohet po ai qylym i Turqëve, i shtruem dhe plot lara të kuqe dhe të gjelbërta. Zaten ky nuk âsht qylym, por nji fushë e paskajshëme, vargje të pafund turqish, të cilët falen në këtê fushë. Nji kohë heshtin të ramë në gjujë, të thelluem në namaz, dhe atëherë e prekin me ball tokën, përkulen si kalli i cili dallgëzohet në pakufi.

Plaka bâni kryq me gjysëm zâni dhe u këthye n'anën tjetër.

Por me të mbyllë sytë, para saj çfaqet përsëri qy-

lymi i Turqëve, i shtruem deri në pafund, dhe në secilën prej fushave të shumta katrore të stolisjeve të tij nga nji arradhë heshtarësh turq me nji pyll heshtash dallgë-dallgë përmbi krye. Gjith kështu arradhë mbas arradhe, ushtrija e panumërt përposhtë fushës së pakufi, deri në fund të horizontit të largtë. — Kjo âsht ushtrija e gatshëme hakmarrëse e cila kërkon përligje dhe hesap për çdo gja të vjedhun, për gjylpanën si për qylymin, për qylymin si edhe për shtëpín.

Dhe përsëri u këthye e ngashryeme n'anën tjetër. Kështu u këthye disa herë nga njena bri në tjetrën, tue ikë nga andrrimet e etshëme dhe të kota, deri sa mâ në fund nuk e zû gjumi.

U zgjue rrëmisht dhe bâni braf prej shtratit, sikur ta thrriste ndokush. Prej dritares së hapun vinte njifarë flladi i freskтë memëzi i ndieshëm prej kopshtit. E ndjente me të gjith trupin se nuk kishte fjetë mâ shum se nji sahat. Shiqoi për ndonji çast n'errsín pa lëvizë dhe me sy të hapun, mandej ndezi qirin dhe filloi të kërkojë shtagat dhe teshat për rreth vehtes.

Shpeshherë na mjafton vetëm nji sahat të gjumit të parë, të mâ të thellit, që dyshimi me të cilin kemi ra në shtrat të piqet në né dhe të bâhet nji idé e qartë dhe që të na zgjojë me kthjelltësín e tij t'ashpër. Plaka vishesh e nxitun prej shqetsimit dhe para saj çfaqeshin fëtyrat: ushtari i dejun me pamje dhelpënaku, e reja e hutuemе dhe i biri i heshtimshëm; krejt këto ma të qarta dhe mâ të gjalla se mbramë në çastin e ngjarjes. Kur u vesh filloi të ngrihet, së pari në duer dhe mandej në shtaga tue përdorë shum lëvizje të vogla të zhdërvjellta. Ka njivjet që nuk âsht ngritë vetë kështu pa ndihmën e ndokujt. Tash ia doli në krye. Por iu deshtë kohë, dhe me këtë ngjasë mori frymë me shpejtësi nga mundimi, padurimi dhe vendosunija e idhtë. Kur mujti me u drejtue, gjithëshka i shkoi mâ lehtë. E gjithë barra e trupit randoi mbi duer dhe shtaga, përveç kësaj mbështetesh edhe për muri, nëpër të cilin bubëritte së bashku me të edhe hieja e saj e vogël.

Hapi derën lehtë e me marifet, dhe filloi të hedh hapa me ndihmën e shtagave përtej gragut të cilin ç'prej

shum kohësh nuk e kishte kalue. Kështu mbërrijti ta kalojë hajatin të cilin memëzi e ndriçonte qiriu nga dhoma e saj e hapun, deri n'anën tjetër ku ishin dyert e dhomës së tyne. Grushtat e plakës, të shtrënguem për shtaga, kërsitën me padurim në derën e tyne. Dera u hap nga mbrenda. Në dhomë ishte agushi dhe terr. U ngritën — së pari e reja mandej i biri. U përzihet zâni, në ta âsht futë frigë dhe habi.

— Nanë, a je ti a? Ç'âsht?

— Sille ate qiri prej dhomës sime, — bërtiti plaka me zâ të fortë.

E reja në terr dishka hallakatte dhe mshifte rreth vehtes dhe mandej u ngrit dhe pranë saj kaloi në dhomën tjetër për të marrë qiriun ndërsa i biri përgjumshëm dhe i shngjeshun, belbëzonte pa prâ:

— Ç'âsht moj nanë? Pse nuk thirre? Ç'âsht?

— Sille qiriun, — përgjigjesh e ama.

Ngurueshëm, e reja sjellë qiriun; dhoma mbushet me dritën e dridhshëme. Në mes të dhomës qëndronte Petri, i naltë, i thatë, i shprishun flokësh, me mustaqe të gjata. Poshtë dyshekët e shtruem, mbi ta flen ambël voci, shti grushtin në gojë, pranë tij çupa e zgjueme Kata rrin dhe me sy të hapun këqyr rreth vehtes.

Përmbi të gjitha këto fluturoi vëzhgimi i plakës dhe u ndal në krye të dhomës. Këtu ishte i shtruem qylymi i kuq persian, madjè vetëm përgjysëm, kurse gjysma tjetër ishte e hedhun përmbi minder.

Plaka u dridh mbi shtagat e saja aq fort sa i biri dhe e reja vrapuen që ta kapin, por ajo iu afrue murit dhe u mbështet për te dhe ata i shtyni nga vehtja. Kështu memëzi mrrini deri te minderi dhe u ul, tue u dridhë prej mundit dhe ngashrimit.

Të gjithë heshtën. Diku larg krisi pushka e rojës së vetmueme. Atëherë plaka i ra fuqishëm dyshemes me shtagën e djathtë. Ata të dy u zmbrapsen dhe hijet e holla u zgjatën dhe u përthyen.

— Mblidhe këte dhe nxirre përjashta, — tha plaka me zâ të marrun prej zemrimit dhe qëllonte vazhdimisht qylymin me shtagë.

I biri u përpoq që t'ia shpjegojë punën, që të thotë dishka për të mprojtë vehten. Ushtari i pimë, tha, nguli kambë dhe nuk donte kurrsesi të paktën deri nesër që ta mirrte me vehte qylymin. Fundi i fundit — luftë âsht, qylymi âsht i Turqëve.

Por plaka s'e lente që ta mbarojë fjalën.

— I Turqëve? Në se âsht i Turqëvet, nuk âsht i yti. Ç'u ka hy në tru, mos mendoni që ket shtëpi ta bâni harem beglerësh? A kështu doni me u bâ shtëpi, a! A, duket se kjo begesha e jote të ka mësue, a? E deri sa të jem gjallë unë, jo!

— Po humb, moj nanë, malli andej këndej. Dhe un mendoj kur edhe kështu edhe ashtu do të humbasi...

— A të mëson mendja e jote e cektë, a! Le të humbasi, le të kalbet nëpër sokaqe, vetëm larg prej meje. A s'keni frigë që tue këqyrë këtê, fëmijt të mos u bâhen hajna dhe plangprishësa. Ju ia kini fillue me qylyma kurse ata do të plaçkisin shtëpi e dugojë.

— Asht luftë, nano!...

Kjo fjalë e papushtetshëme dhe në pafuqin e vet e marrë, e tërboi krejtësisht plakën.

— Shka, luftë? Për ke luftë, he budall! A mos ke luftue ti që ta ndajsh tashti plaçkën. a? A mos mendon se mbretnit luftojnë që të këtillë si je ti të grabisin dhe me mundin e huej të shtrojnë shtëpín? Kur kështu fuqija dhe zotnilleku i huej iu muerrën mendt? A mendoni ju me jetue e me dekë me këta njerëz këtu? Asqeri Allamonit hala s'âsht zbathë e ty s'po të pëlqen mâ kjo shtëpi e Marunoviqit. ku ke le dhe të cilën yt at, tue punue me faqe të bardhë, e ka fitue, por po kërkon zotnillëk, e bile zotnillëk të huej e të vjedhun. Keni ngelë në mall të xhamís e të kojshís a? Dhe mendoni se këtê kurrkush nuk do ta marri vesht dhe nuk do t'i shohi ose se unë jam kështu sakate, do të rrij si e marrë dhe do t'i mësheli sytë, kurse njikohësisht fëtyra të më skuqet nga turpi e hajnat të më vërtiten nëpër shtëpi? E besa-besë more djalë, s'bâhet qashtu. Po këtê dakikë nxirrni qylymin.

I biri edhe nji herë u mundue që ta shtyjë për

nesër. Ku ta çojë tash dhe kujt t'ia dorëzojë? Por plaka për gjithëshka jepte përgjigjen.

— Hidhe në sokak, dhe lé t'a marri kush të dojë: zaten i huej edhe âsht.

E reja ia plasi vajit, i përpiqte duert dhe binte në gjuj. (Ajo e kishte kollaj: për shkakun mâ të vogël thyhesh si brisku dhe binte në gjuj).

— Mos moj nanë, të lutem shum, lé të mos dali në këte kohë prej shtëpis. Do ta vrasi roja porsa ta nxjerri kryet prej derës.

— Mblidhe këtê e përjashta! — përsëritte plaka në mënyrë të preme dhe e mbështetun në shtagën e majtë, luente me të djathtën rreptë dhe në mënyrë urdhënuese.

Filloi të paluemit e qylymit, nxjerrja, me vaj, psherëtimë dhe me shumë fjalë të kota. Mandej edhe plakën e çuen në dhomën e saj dhe e nxorrën qiriun. Dhe Katës së vogël, e cila të gjithë këtê e ndiqte me sy të hapun prej kureshtjes, kurrkush nuk ia vinte veshin. Ate kjo gjurullti e pakuptueshëme e tronditi thellësisht, e frigësoi dhe mâ në fund e lodhi. Porsa mbeti në terr, u mbështet pranë vllaut që flinte dhe e zu nji gjum i randë. Dhe kujtimi në ketë natë dhe n'atë qylym mbeti i ngulun thellë në tê si nji nga andrrat shqetsuese të randësishëme. Dhe mendonte se kishte humbë dhe ishte zhdukë përgjithmonë. Por, ce se ...

— Hajde gjyshja Katë! Ty të zû gjumi, kurse zotnija po pret atje. Hajde! — i bërtiti për të dytën herë sherbëtori gadi në vesh plakës e cila me krye t'ulun dhe me sy të ngulun në qylym, ishte përfshi nga kujtimet e largta, si në gjumin ma të thellë. Plaka u dridh pak si e turpnueme, këqyri rreth vehtes, si e zgjueme, dhe pa dashtë ngriti dorën sikur ndreqte shamín e kres dhe veshjen. Mandej u nis për në zyrën e hapun tue shkelë mbi qylymin e kuq. E në krye, në krye të saj të dobtë dhe të hutuem, ishin zbehë dhe pështjellue të gjitha ato shkaqe të mendueme mirë dhe të bindshëme, të cilat i kishte përgatitë për zotni nënkryetarin.

KOSA

Dita e pazarit në shehër âsht plot me zhurma dhe tinguj të gjithëfarshëm, buluritje gjedhësh, blegrim blegtorije, britma pune dhe thirrje njerëzish. Por mbi të gjitha këto ndëgjohet nëpër çarshín kryesore tingulli i metalit; janë katundarët që bâjnë pazar dhe provojnë kosat tue u ra me to pragjeve të gurta të magazeve.

Dang, dang, dang... cing, cing, cing... ten, ten, ten!

Kështu vazhdimisht jehon nëpër çarshi.

Katundari nuk mendon mâ përpara as shum as gjatë mbi punët, por në çastin kur e ban punën ai zhytet në të dhe atëherë mendon ngultas, i përqëndruem dhe disi me gjith trupin dhe me të gjithë fuqín. E këtillë punë âsht dhe blemja e kosës. Vitomiri, tue lé dielli ra në shehër nga katundi i tij i naltë dhe i rrëpijtë, shiti ate që kishte me shitë dhe tash para tij kishte një ditë pranvere dhe në te një mendim i ri dhe një punë e re; të blejë një kosë.

Së pari bisedon pak me njerëzit edhe pyetë, mandej kalon disa herë para gjithë magazeve të hekurishteve, dhe mâ në fund i mbushet mendja e hyn n'ate të cilën e njeh mâ së miri. Tregtari e pyet çka don me ble, dhe ai përgjigjet dhelpënisht, jo qartë dhe vetëm kalon me sy mallin e varun tue kërkue kosë. Mâ në fund u zbulue pakëz vetë dhe pak ia qëlloi tregtari, dhe shegërti i solli para tij kosat e dëshirueme të mbështjelluna me jutë, të lidhuna si duej, si me qenë shpata.

Katundari rrin galuc, nxjerr një nga një, ua këqyrë harkun, ngjyrën dhe shkëlqimin, prek me gisht anën e mprehtë, e rrok me të dy duert, ia afron fëtyrës si

pushkën dhe ja këqyr tehun, sikur me marrë në shej Pështyn në çekiq, e lëpin dhe e fërkon. Pranë tij qëndron shegërti shkurtabiq dhe dhambalaq, kurse sytë i luejnë me dredhimtas dhe jofëminisht.

Kur zgjedh dhe i ndan dy-tri mâ të mirat, katundari del me to përjashta dhe këtu fillon që të qëllojë gurin e pragut të dyqanit me secilën kosë, nji nga nji mjaftë gjatë dhe me vemendje. Shegërti shkon mbas tij dhe nuk ia ndan sytë kosave, kurse katundari do të jipte shum sikur t'i hiqesh qafet ky dreq dhe të mbetesh vetëm me kosën që e provon; kështu, i duket, se do t'ia nxjerri të metat ma lehtë. Përpiqet që të harrojë edhe shegërtin edhe gjithëçka rreth vehtës. I bje gurit me kosë, dhe me nji herë ia afron kosën veshit, si dirigjenti i korit pirunin tingllues, e ndigjon gjatë tingullin e çelikut dhe e ndjek edhe atëherë kur kurrkush nuk e ndigjon mâ. Çehren e fëtyrës e ka krejt të humbun dhe të hutueme, sepse tue ndjekë atë tingull, ai nuk gjindet këtu në çarshi ku nuk ka shka të bâjë dhe ku vjen vetëm për nevojë, por diku në livadhin e vet, në jehonën e kositjes, ku ndigjon po këtê kosë se si, të futun në bisht dhe të rrahun, fërshëllon si gjarpni në bar dhe i kthen në trajta gjysëm hane të rregullta përposhtë livadhit të rrëpijtë.

Katundarët në kalim ndalen dhe qëndrojnë për ndonji çast pranë tij, ndigjojnë edhe ata vetë, i bâjnë ndonji vrejtje dhe i japin ndonji këshillë, ose i thonë se të gjitha këto rrahje në gur s'bâjnë shum dobi, sepse nuk ka mâ kosa të dikurshëme të Varcarit [1]) Vitomiri, të gjithëvet u ep të drejtë, por në të vërtetë shkon vetëm mbas veshit dhe mendjes së vet.

Për nji kohë të gjatë troket dhe ndigjon kështu deri sa edhe tregtari nuk e humb durimin, durimin e madh dhe të trashiguem të çarshís e duel në derë dhe i tha me zâ të qetë, në të cilin ka nji idhnim memëzi të mbuluem, që ta këshillojë, dhe se mendimi i tij âsht që të zgjedhi lirisht njanën prej dy mâ të miravet.

---

[1]) Varcar — Vakuf = qytetth; në Bosnë ku janë farkue kosat mâ të mira — shenim i përkth.

— As që duhet me mendue Vitomir, e mirë âsht cilëndo që ta marrish; këtu s'mund të gjejsh behane.

— Po! — thotë katundari, jo se pajtohet, por për të fitue kohë me u mendue lirisht dhe pamvarësisht nga fjalët e tregtarit. Njena âsht nga ato të cilat në faqen e errtë mban markën e dukshëme me germa të arta „Boehme & Sohn, Wiener Neustadt" të pakuptueshëme për Vitomirin, dhe të cilat katundarët i quejnë „Verdhusha". Tjetra âsht nga ato që quhen „Tirolka" dhe e cila âsht me ndërgjyrësime të brusta në të errtë prej çelikut të kalitun; me germa t'imta dhe t'argjenta, dhe si markë fabrike: figurën e tërfojës me katër gjethe, dhe ato t'argjenta.

— S'të duhet me lodhë mendjen fort, — thotë tregtari, — sheh shkrojat, figurën, tërfojën.

— Po, po! — thotë katundari i hutuem, por vetë e din mirë se shkrojat mashtrojnë edhe ate që din me lexue, dhe se figura ia mer sytë njeriut sa që prej asaj që shiqon nuk mund të dallojnë ata çka âsht në të vërtetë.

— Po, po!

Vetëm kaq gjâ i përgjigjet tregtarit por, në vetëvehte ai flet vazhdimisht, flet në të vërtetë me kosat të cilat i mban në duer dhe të cilat ia kanë mbushë edhe fushën e të shiquemit edhe të gjitha mendimet e ia kanë lidhë të gjithë vemendjen për të cilën ai âsht i aftë në këtë folé milingonjash të rrejshëme dhe të poshtër të çarshís.

„E dij un këtë, e dij", flet ai në vetëvehte" e gjithë çka shkruhet dhe nxirret në syret âsht e bukur, sa s'mund të bâhet mâ bukur dhe e gjithë kjo bukuri zgjat deri sa njeriu mos ta blejë dhe të mos paguejë e atëherë fillon ajo që nuk âsht e bukur, ajo në të cilën çdokush fiton dhe katundari humb. Ruhem unë prej bukurís dhe prej jezís së qendisun me ar si prej gjarpnit (në bar). Por s'mund të ruhesh! Nuk din bari i ashpër në Dikavë se shka janë shkrojat dhe syretat, por kërkon kosë. Po kosa? Së paku për këtë e dij se shka âsht, nuk âsht kjo e para që blej; deri sa e shiqon në cugojë ti do të thojshe se âsht shpatë e jo mahí, kurse

kur e çon n'atê malsi të mallkueme të Dikavës, ia ven bishtin, e rrah në kullë dhe ia nis me kositë ajo rruspi allamani, shkrihet në bar si dylli dhe humbet në belegi si copë akulli. Të gjitha këto i dij!"

Kështu flet Vitomiri në vetëvehte dhe përsëri trokllet në gur, herë me njanën, herë me tjetrën kosë, dhe me të qelluemit don t'i shtërngojë të thonë për vetëvehte të vërtetën që mshifet mbas rrenavet lara-lara dhe të fjalëvet të shkrueme që ai s'i kupton.

Mandej merr përsëri secilën prej tyne dhe e shiqon për nji kohë të gjatë. Në leqet e arta e të brusta në kosë ai „lexon" fatin e saj dhe sheh rrugën të cilën e ka kalue deri sa ka ardhë prej dreqolle deri te ai katundar prej Vikave. Sheh — po mâ tepër ia ndjen zemra se sa sheh — xeheroren nga e cila âsht nxjerrë xehja e hekurit dhe dofarë furrash në të cilat âsht shkri, dhe fabrikat në të cilat ka marrë emnin dhe trajtën e kosës dhe qinda duer nëpër të cilat ka kalue mbas kësaj nga fabrika nëpërmjet të tregtarëve me shumicë, te tregtarët në Vjenë dhe në Sarajevë, përtej lumejve dhe vendeve, e çueme, e bajtun, e ngarkueme dhe e shkarkueme herë mbas here, derisa, nëpër Romani dhe Semeq, arrin në Vishegrad me qerre qiraxhijsh. — Dhe në çdo dorë dishka ka mbetë, secili ka nxjerrë dishka prej saj. Secili!

Të gjitha këto i parandien Vitomiri turbullshëm dhe joqartë, por gjallnisht si me qenë dhimbje trupi. E tash mbas të gjitha këtyne duhet ta blejë ai dhe të luftojë me të deri sa të mbarojë ja kosa ja ai; vetëm kështu, se ndryshe s'bâhet. — Ah qesat i dynjasë! — Vitomiri i ra gurit me kosë mâ fort dhe me maraz, kështu që tregtari përsëri çoi kryet mbas tezgës ashtu që edhe ai vetë tue u pre prej mendimeve të veta, mbeti pak si i turpnuem.

Mbas shum trokllitjesh, mendimesh dhe ngurrimesh, mâ në fund vendosi për njanën nga të dy kosat dhe për këtë e ndau menden përnjiherë, si njeriu kur këcen n'ujë. Tash filloi pazarlleku edhe mâ i gjatë me tregtarin.

(Kjo e lodh edhe vetë tregtarin të regjun në pazarllëk të pakufishëm e të bam zakon, ngultas dhe paçiltërti. Dhe ai sonte kur të shkojë në shtëpi, do të lahet dhe kur t'ulet me hangër darkë, me nji psherëtim të thellë do t'i thotë të shoqes ate që ia ka thanë sa e sa herë: „Ah, zor âsht me këta pisa katundarë; mâ i randë âsht meteliku i tyne se sa nji dukat i tjetërkujt").

Kur mâ në fund kreu pazarllëkun e pagoi paret, Vitomiri i hypi kalthit të tij, në të cilin kishte pru mollat që i shiti dhe kosën e futi në hararet bosh, të hedhuna në samar mbas veti.

Rrugës këtheu dhe piu nji raki, bisedoi me njerëzit mbi gjithë shka pak dhe mâ së shumti mbi kosën e bleme. Qirasi dy kumarë të tij cilët e bezdisën tue i kërkue harvallëk; dhe vetë piu nji, mandej mori të dytën dhe të tretën, mâ tepër se zakonisht, të gjitha për kosën. Dhe me ramët muzgu mori rrugën përpjetë, kah katundi i tij.

Kalthi bubëritë tue u ngjeshë përpjetës, si bubrrec. Vitomirit i kthjellohet kryet, se rakija dishka nuk ia turbullon mendjen, të paktën kështu atij i duket, por ia ngreh forcën e lëmekun dhe guximin, i nxit gjithëfarë mendimesh, ia hap gjoksin të shohi kthjelltë e të kuptojë mirë dhe tash i duket se do të mund të dallonte bukur tingullin e kosës dhe të bisedojë si duhet me tregtarin. Dhe kjo i ndodh gjithëmonë kështu: kur âsht poshtë në çarshi, ai âsht i hutuem dhe si tutkun, në gjithëshka e ndien vehten të vogël dhe plot me mosbesim, të pafuqishëm në gjithëshka rreth vehtes, madjè edhe në vetëvehte dhe porsa largohet prej zhurmës dhe kallaballëkut të çarshisë dhe fillon t'i ngjitet rrugës përpjetë Dikavës, gjithëshka i bâhet e qartë, i këthehet forca, sigurija dhe besimi në vetëvehte. Atëherë shef gjithëshka dhe kupton. Por, ditën e përtardhun të pazarit gjithëshka do të përsëritet dhe kurrgja s'do të jetë mâ mirë.

Qe, kjo gjithëmonë e zemton dhe e mundon.

I ra kalit dhe ktheu kryet e shiqoi ate kosë të bleme shtrejtë e cila sot e mundoi kaq shum e tash âsht këtu, e lidhun mbas shpinës së tij, e pandashëme si grueja me kunorë. Po kush do t'ia dijë tabiatin e vërtetë dh...

të plotë njëj sendi të pashpirtë. Kush e din a ka zgjedhë kosën mâ të mirë? Kush e din mos ka pague tepër? Sheh çehren e fëtyrës së tregtarit në çastin kur bajshin pazar, por nuk mund ta zgjidhi, po ashtu si nuk din ta lexojë emënin e fabrikës. Kush e di mos kosa tjetër pika - pika dhe vija-vija të cilën e solli e mbështolli nëpër duer shum kohë dhe mandej e la a mos të jetë mâ e mirë dhe mâ e fortë se kjo, sado që kjo dukesh „mâ tingllluese" dhe „mâ e mpreftë". Tash ka mbarue puna; për njanën fundi i fundit duhesh ta ndante menden, por dyshimi e mundon vazhdimisht dhe e shtyn që të mendojë pa ia nda dhe me mosbesim, që të shiqojë mpreftas dhe idhnueshëm mallin e blemë.

Këthehet djathtas ia sheh qykën e errtë, këthehet majtas ia shef majën, si nji gjysëm hane çeliku në të cilën hana e vërtetë që në ket çast âsht tue dalë në qiell, lëshon shkëlqim të butë argjenti. Dhe çdo herë kur këthen kryet i thotë kosës së tij të re disa fjalë të cilat janë të hajthëme si fjalë dashnori dhe therrëse si fjalë dushmani.

— Krenohu edhe pak, krenohu. S'e ke të gjatë... S'e din ti se në çfarë katundi je martue, moj nuse! A mos mendon se ndokush do të shiqojë ty si nji amanet dhe të lexojë shkrojat e arta? Jo, jo! mos ki frigë! Këtu te na nuk shiqojnë as larat as shkrojat. S'ka këtu lehtësi as kollajllëk as për fijen e barit, as për kosën as për njeriun e gjallë... E mbaj mend se si gjyshi i im, drit ë pastë, Ristani — kijamet njeri! — na çonte të gjithë, të madh e të vogël të mbledhim sânë. Dielli të përvlonte e fëmijvet u binte të fikët. Nanat i luteshin që t'i lironte fëmijt, kurse ai u bërtiste: „Mblidhni barin moj hallajka! Mishi i iuej s'hahet, lëkura nuk u ripet, po pse atëherë jeni në këtë dynja të zotit, veç se me punue!"... Mbaj mend, mbaj mend edhe gjana mâ të këqija se këto...

Vitomiri i buzëqesh kosës e cila shkëlqen bukur në ditën e hanës dhe nëpër dhambët e shtërnguem i jep fund kësaj me nji ambëlsi therrëse në vetëvehte:

— Medeeet, medeeet! Do të rrahi un ty nesër në kullë e me çekiq që të shpërthejnë shkëndijat dhe të jehojë li-

vadhi. Dhe kur të fillojë fishkllimi nën grîcën time, do të shohish se çka âsht Dikava! Do të bien prej teje e gjithë stolija e mashtrija. Ta merr mendja! ... Malsi âsht kjo, moj zonjë, malsi e egër dhe e madhe!

Këtu Vitomiri, në dritën e zbehtë të hanës, pa rrafshinën të quejtun Pod-Grabiç. E ndjeu vehten afër katundit dhe ia tha kangës me të gjithë zânin, uluriti si nji ujk tue zgjatë zânin, pa fjalë të qarta dhe pa melodi të caktueme, sikur lakmirret ose nxit ndokend.

ZEKA

I

Shtëpija për të cilën bâhet fjalë këtu në kohën për të cilën flasim, do me thanë disa vjetë para luftës së fundit, ndodhesh në nji nga ato rrugët e rrëpijta që lidhin rrugën Sarajevska me rrugën Kneza Millosha. Kjo ishte nji shtëpi e bukur në katër kat, të cilët bashkë me mansardat, në sytë e fëqijëvet ziliqarë bâhen plot pesë kat. E ndërtueme shpejt mbas Luftës së parë botnore, ajo nuk kishte aq komoditet për të cilin thuhet se „âsht krejt, krejt moderne", por ishte e ndërtueme dhe e mbajtun mirë, kështu që â·htu e bardhë dhe e mbajtun në rregull që nga kulmi deri në themel me pamjen e saj i larg̈onte banuesit me t'ardhuna të pakta dhe me shumë të·mij. Pronari i kësaj shtëpije... apo, do t'ishte shum e vështirë me thanë se kush âsht pronari i vërtetë i kësaj shtëpije, sepse kjo âsht nji çeshtje drejtësije e koklavitun në të cilën hyjnë nga pak edhe çeshtje tjera siç janë: çashtja e moralit, martesës, lajthimeve djaloshare dhe pendimeve të vonshëme nga jeta e „paraluftzës" e Beogradit. Né ketë vështirësi nuk do ta zgjidhim këtu. Ai që vrante e kthjellte në lidhje me ketë shtëpi ishte zonja Margita Kataniq, e quejtun prej të gjithëve Korba. Ajo jipte banesat, mblidhte qiran, zgjidhte të gjitha grindjet me banuesit, paguente tatimin dhe epte hesap para pushtetit. Ajo në të vërtetë ishte edhe kujdestare e kësaj shtëpije, sepse ai kujdestari qos nga banesa përdhese nga Baçva, i cili duket si zog pule i ikun ndër thikë, ishte vetëm nji mëditës në duert e fuqishëme të zojës

Margitë. Fundi i fundit edhe gjithëçka tjetër ishte në duert e saja.

Zoja Margitë banon më nënkatin e shtëpís, n'atë banesën e madhe prej pesë dhomash me burrin dhe me djalin. Por, përpara se sa të përmendim ndonji send për burrin dhe djalin, duhet të themi të paktën dishka më tepër për Zojën Margitë. Asht nji grue e cila u afrohet pesëdhetë vjetëve dhe e cila ka nandëdhetë kile, e shkurtë, krejt e thime, me flokët përpjetë siç i mbajnë përtej lumejve [1]), të cilat as për Këshndella nuk i ka në rregull. Ajo dridhet e tana, i lëvrit trupi nga nji energji e çuditshëme harbutsije në vetëvehte. E gjithë fizionomija e saj âsht e këtillë. Me të vërtetë ajo mbështetet në kambë elefandi të cilat menxi lëvizin, por prej kambëvet e sipër i gjithë trupi i saj âsht gjithënji më i gjallë dhe më i lëvizshëm, dhe ky shqetsim mrrin kulmin në fëtyrë. Në fëtyrën e zbehtë e bullafiqe, si ndonji vijë e errtë e lakueme, gojmadhe me tridhetë e dy dhambë të vumë dhe me njiqind e njizet fjalë në minutë. Dhe më në fund sytë e mëdhej të rrumbullaktë, me kunorën e bebës së synit e cila në skajet nga pak derdhet në të bardhën; sy lakmiqarë, dyshimtë, vrastorë në të cilët âsht e përqendrueme e gjithë fuqija dhe vemendja të cilën ai alamet trupi e zhvillon në mprojtje dhe në sulm.

Kështu e randë dhe e stërtrashë, e sëmundë nga nji gjysëm dyzine sëmundjesh të vërteta dhe të shtime, zoja Margitë me gjithë atë, në çdo kohë të ditës gjindet ku ta lypish. Në këtë banesë të gjanë nga pesë dhoma të rradhituna rreth e rrotull, ajo lëviz si nji marimangë e randë dhe herë shiqon në rrugë, herë në kopësht, herë në korridorin kryesuer të shtëpís. Kështu asaj s'i shpëton gja pa pá, merr pjesë gjithëkund, pyet çdokend dhe të gjithëve u jep urdhëna. Dhe të gjitha këto janë pak për të. Ka aq forcë të madhe dhe aq vullnet të komandojë, të shtrëngojë, të frenojë dhe të përdredhi sa që nji regjiment ushtrije do t'ishte pak për ket forcë. Por me qenë se fati i ka dhanë nji rreth të ngushtë të cilin mund ta sundojë, e pësojnë ata që gjinden në ket rreth

[1]) Përtej lumit Savë e Danub.—Shënim i përkth.

— familja e saj e vogël, që përbahet prej burrit e të birit dhe banuesit e kësaj shtëpije, — sepse në ta peshon e gjithë barra e kësaj fuqije së saj dhe të këtij vullneti të harbuem për të komandue.

Kësaj grueje jeta i ka dhanë nji burr krejt të kundërt, nji njeri të qetë, të vogël, në të cilin gjithëshka âsht e zbutun dhe e gdhendun, - lëvizjet, teshat, fjalët dhe shiqimi. Në të vërtetë, ia ka dhanë „miku i të jatit" të saj, nji fabrikant ku „para lufte" dhe simbas fjalorit të gjeneratës së saj kjo do me thanë para vjetit 1914, ka jetue tri vjetë dhe i cili me testamentin e tij të koklavitun, përveç të tjeravet, ia ka lanë edhe këtë shtëpi të bukur të madhe „që ta gëzojë". Dhe ketë njeri të vogël pandalueshëm e ngashnjeu trupi i grues dikur të re dhe të fuqishëm si metali dhe fëtyra e saj e çuditshëme me sy të cilët kurr nuk qeshin.

Sado që i lindun në Pançevë, në të vërtetë ishte Beogradas sepse kur i kishte mbushë dy vjetë kish kalue në Beograd ku banonte vazhdimisht i jati, nji mësimdhanës i përvujtun i muzikës. E ama i kish vdekë heret dhe ai ishte rritë e shkollue pranë të jatit, që ishte nji njeri i pashoqnueshëm dhe i heshtun si me qenë memec. Ishte kaligrafist e me shërbim në zyrën e dekoratave mbretnore. Punonte diploma edhe për institutet dhe shoqnitë tjera private, sepse bukurshkrim të këtillë dhe mjeshtër si ky s'kishte në Beograd. E kishte emënin tashmâ mashkulluer: Isidor, por grueja e thirrte Zekë, dhe ky emën i kishte mbetë edhe në familje edhe tek të njoftunit. Edhe i biri, qysh se kishte hapë gojën, nuk e thirrte „tata", por Zekë. Dhe të gjithë, gjithkund dhe gjithëherë kështu: Zekë, Zekan, Zeqko.

Ky njeri i qetë, gjithmonë i rruem, me sy të lagshëm, gjithmonë i veshun me kujdes dhe pastër dhe ai vetë ishte plot kujdes dhe me mirësi, e duron ketë grue — kulshedër të tij qysh prej afër njizet vjetësh („tërheqë galerën për së thati", thotë nji boshnjak, qiraxhi i tyne). Deshirën e tij djaloshare të pandalshëme të smundë që të marri „sibijën" e zbehtë dhe të zhvillueme si atlete të fabrikantit e pagoi me robni të cilës as sot nuk ia sheh fundin.

Ky çift njerëzish ka nji djal për hasret, i cili lindi në muejt e parë të martesës, në rrethana të jashtëzakonshëme të luftës në vjetin 1915. Tash âsht djalosh i gjatë e i fuqishëm aty midis njizetë deri njizetë e pesë vjetsh, me flokë të verdha kaçurrel, sportist në zâ, kampion i Beogradit në tenis, anëtar i të gjitha shoqnive dhe komiteteve, bukurosh i lazdruem dhe badihavaxhi, me paftyrsin e s'amës por me njifarë papërfillje shtazore ndaj gjithëshkafës dhe me nji plogësi të lazdrueme në të folun dhe në sjellje, edhe me bukuri të cilën e ka trashëgue kush zoti din se prej kujt. Quhesh Mihajl. E ama e quente Mishel, shokët e thirrshin Tigër dhe me këtê llagap âsht i njoftun në Beogradin monden dhe në publikun sportist. Dhe me të vërtetë këtij llagapi i përgjigjen edhe ecja, edhe lëvizjet e tij, e sidomos sytë bleroshë me llaptima verdhoshe; po ashtu sikur edhe e ama e tij, me gjithëse aq e trashë, kishte edhe ky në sy dhe disa herë në lëvizje të shpejta të paprituna, me të vërtetë dishka prej gjarpënish së mëdhej të zonave tropikale.

Ky djalosh i bukur, egocentrik dhe egoist, pa zanat dhe punë të caktueme në shoqni, pa ndjenjim moral të zhvilluem në vehte, pa gjurmën e „ndjenjimit njerzuer" siç thonte i ati, âsht e vetëmja krijesë e gjallë që mundet dhe guxon t'i kundërshtojë vullnetit të zojës Margitë, që din t'ia nxjerri deret edhe paren e fundit të kursyeme. Edhe atê ajo e qorton në zâ dhe e përçmon, shqirret për shpenzimet e tija të marra dhe për përtacín e përhershëme, por nuk mundet t'i ndalojë gja dhe në fund gjithëshka ia fal.

Zaten në ketë shtëpi gjithëshka bâhet dhe ndodh midis nanës dhe të birit. Të jatin e lanë m'anë „e kalojnë e s'e pyetë kush për kurrgja. Ai s'ka të drejtë fjale. Gjithëshka që merr me thanë, edhe atij vetë i duket disi e parandësishëme, e tepërt dhe e marrë. Rroga të cilën gadi të tanë e jep në shtëpi nuk âsht e vogël, por as ajo nuk ia ngren autoritetin. Dhe kurdo që âsht i shtërnguem me kërkue prej Margitës dishka prej të hollavet të veta, ai këtê e bân me përvujtni dhe me njifarë frige se do të mund t'i thotë jo.

E këtillë ishte kjo familje e përbame prej Zekës, Kobrës dhe Tigrit[1]) në sytë e banuesave të ndërtesës pesëkatshe. Ata edhe e quejshin këtë familje menageri dhe ketë emën e prananote çdo banues i ri, së bashku me çelësat e banesës dhe me kushtet e shumta dhe të paluejtshëme të Margitës. Por jeta n'asnji prej familjevet nuk âsht kaq e zezë, por edhe jo kaq e thjeshtë siç e shohin fqijët dhe e duen ta përshkruejnë. Duhet vetëm të vijnë ngjarje dishka mâ të jashtëzakonshëme që edhe njerëzit vetë edhe marrëdhanjet midis tyne të çfaqen më nji dritë tjetër, shpesh krejtësisht të kundërt prej asaj në të cilën na jemi mësue që t'i shikojmë.

Si shumë njerëz të cilët kalojnë rrugës pranë nesh, edhe Isidor Kataniqi ishte mâ i mirë se sa përkah pamja e tij e jashtëme. (Në se mendojmë mirë, do të shohim se shum prej tyne të cilët né tue gjykue simbas pamjes së jashtëme, i marrim si njerëz krejtësisht për kurrgja, nuk janë bash krejtësisht t'atillë, dhe né në mendimet dhe gjykimet tona duem të hedhim sa mâ tepër zero mbas nesh, në mënyrë që ta ngrejmë vleftën e atij numëri të cilin, narafytyrojmë simbas mendimit tanë). Ishte mâ i mirë, dhe mâ i pafat. Po, edhe mâ i pafat, sado që pamja e këtij njeriu ishte, siç kemi thanë, mjaft e pafat.

Në të vërtetë ishte ky nji nga ata njerëz, jeta e të cilëvet sa mâ tepër i afrohet fundit, gjithënji e mâ pak i ngjan fillimit të sajë.

Dikur ky ishte nji djalosh me prirje, me sy t'urtë dhe me buzë të plota, i pajisun me nji kujtesë të mirë dhe me nji zâ të naltë të cilin mësuesi i tij i muzikës e quente „hyjnor". Në gjimnaz ky ishte nji nga djelmoshat e rrallë të cilët duhen edhe prej shokëve edhe profesorave. Në shoqnizën letrare të nxânësavet ai jipte hartime në vargje dhe në prozë, të cilat ishin mjaft të pjekuna dhe jepshin plot premtime, dhe në të njajtën kohë i binte mirë pianos e me vizatue edhe mâ mirë. Dukesh se prirja e tij mâ e madhe dhe mâ e thellë ishte për pikturë. Mirëpo, erdhi vjeti 1908 me krizën e anek-

[1]) Zeka — lepuri; Kobra — kobra (nji lloj gjarpni); Tigar — tigri. — Shënim i përkth.

simit dhe me ngatrresat të cilat mâ nuk qetsoheshin dhe tronditën të gjithë Beogradin dhe sidomos jetën e rinís shkollore; këto turbulluen edhe djaloshin me prirje pikërisht në kohën kur në të ndesheshin të gjitha këto prirje të tija të shumta dhe kundërthanjetore. U nis në dallgën e shumicës së djelmënís s'atëhershëme të cilët mâ tepër kishin në qef bisedimet e bujshëme dhe shetitjet e ngeshëme se sa punën dhe të menduemit, dhe disi kurr nuk mujshin me u fâ së kuvenduemi dhe m'u shprehë plotësisht. Me gjithëate dha provimin e pjekunís, por atëherë ndjeu shpraztinë të madhe në vehte, e cila ishte në kundërshtí të çuditshëme dhe të dhimbshëme me jetën e tij të bujshëme dhe të begatshëme rreth e rrotull. Sikur të gjitha prirjet e tija — prirja për pikturë, për poezi, për muzikë — njiherë të jenë trazue në të, si dejt e ujit në tokë, dhe mandej kështu të trazueme të gjithë të kenë humbë diku nëpërmjet të nji plasaritje të padukshëme. Vizatimet e tij me tush dhe me laps plumbi ishin të njoftuna edhe jashtë qarkut të shokëvet të tij të shkollës, të cilët në gazetën e tyne të shkollës flitshin me galldim për të si për nji „grafik të ri" dhe lëvdojshin „dorën e tij të lehtë dhe vijën e bukur të pendës së tij". Por atij vetë kjo vijë për çdo ditë i bâhej mâ pak e dukshëme dhe e kuptueshëme, dhe atij gjithënji e mâ tepër i mbushesh mendja se të gjithë ata së bashku gënjehen, sikundër që gënjehesh edhe mësuesi i tij i dikurshëm i kangës për zânin dhe muzikalitetin e tij. Dhe kur u bisedue në familje çeshtja e studimeve të tij, i ati, i deshpruem dhe dyshues ndaj gjithëshkafës që ka lidhje me artin, nuk pat shum mund që t'ia thyejë mendjen dhe ta shtyjë që të regjistrohet në fakultetin e drejtësís. Djaloshi gjithëshka punonte si n'andërr, sikur të mos ishte fjala për fatin dhe jetën e tij, tue mos besue në vehte dhe tue mos i njoftë mirë njerëzit rreth vehtes; kështu edhe u regjistrue në fakultetin e drejtësís tue mos mendue thellë dhe tue mos këqyrë rrjedhimet, sikur të shkruhesh më ndonji legjion vullnetarësh i cili nuk do të shohi as gjak as betejë.

Studimet e drejtësís as që i filloi. Në vjeshtën e vjetit 1912 me të vërtetë filloi lufta. Ajo shpraztina e

Isidor Kataniqit u mbush menjiherë me nji përmbajtje të vërtetë. U nis me mocët e vet në luftë. Dhe këtu e shtynte galldimi i përgjithshëm dhe e tërhiqte bindja për çeshtjen e drejtë për të cilën luftohet. Rinija dhe ky galldim ia mbulojshin disa hollësina të shëmtueta të cilat i zbulonte para tij kjo luftë dhe të cilat e futshin në mendime të thella. Pak ditë i ra me pa tue luftue, pse lëngoi nga tifoja e zorrëvet. U këthye në Beograd, i lig dhe krejt i kishin ra flokët. Rrinte te shtëpija, deri sa iu rritnë flokët ngadalë, në fillim të ralla dhe të buta si të foshnjes. Përjashta gjimonte dhe ushtonte nga klithmat ngadhnjimtare. Në të bashkë me çdo ditë rekonvaleshence shtohesh njifarë gazmendi i fuqishëm jetësuer, njifarë ndjenjimi solemn, në të njajtën kohë e naltë dhe e përvujtun mirënjohjeje për gjithëshka që egziston, për mâ të voglën imtësi, në këtë jetë e cila ishte për të si e re, pa trajtë të caktueme dhe pa emën të vërtetë.

Kjo gjendje shpirtnore e mbajti për nji kohë të gjatë dhe e pengoi të mendojë mâ thellë përmbi luftat dhe fitoret. Më nji gjendje të këtillë u njoftë me Margitën. Dhe ç'prej atëherë gjithëshka që bânte dhe mendonte ishte në lidhje me të. Dashunija hyni në të si nji smundje e re, në të zû vend i gjithë ai zjarm të cilin ai nuk kishte mbërrijtë ta shprehi as me poezi, as me muzikë, as me pikturë.

Në vjeshtën e vjetit 1913 hyni si praktikant në Zyrën e dekoratavet mbretnore, me kusht që vjetin që vjen të japi provimet përfundimtare n'Univerzitet. Puna e tij ishte në të vërtetë punë bukurshkrimi; shkruente rubrika të shprazta në diplomat e medaljeve. Vizatonte si marimanga shkronja të holla dhe inicijale të bukura të hijesueme, sa edhe kolonelat e agjutantat e oborrit mbeteshin të habitun dhe të mrrekulluem para këtij shkrimi.

— S'ke se çka të shohish, por shka âsht, âsht...

Kështu thojshin tue u ndalë në kalim nëpër zyrë, ashtu të trashë, porsa të dalë nga lufta, me kërbaç në dorë dhe me medalje të reja në gjoks, të sigurtë në lëvizje, të buzëqeshun përmbi jakën e kuqe të kapotës ushtarake të zbërthyeme.

Ndërsa ai vizatonte dhe shkruente diploma si me luejtë, tue hecë si n'andërr mbas vijës së pendës së tij si të marimangës dhe tue mos besue se edhe kjo mund të jetë për ndokend nji mjeshtri e plotë dhe nji mjet jetese. Me gjithëate kjo i ngjau atij.

Në muejin prill Margita, tue pasë nji kohë të gjatë mendjen dysh, vendosi me u martue për të. Fabrikanti i thinjun u dha nji miraz të mirë dhe bekimin atnor. Isidor Kataniqi nuk ishte ngusht as për njanën as për tjetrën. Ja puthi fabrikantit dorën por, ai ato ditë ishte në gjendje me puthë botën dhe çdo gjâ të gjallë në fëtyrën e kësaj toke.

Mandej erdhi ajo për të cilën njerëzit flasin pak dhe nga e cila damtohen mâ së shumti. Martesa qysh në fillim nisi të tregojë, siç âsht në raste të këtilla: nji lajthim i tmershëm nga njena anë, nji mashtrim i hatashëm nga ana tjetër.

Por erdhi edhe diçka tjetër, diçka për të cilën Zeka nuk kishte mendue, erdhi lufta e njimijë e nandëqind e katërmbëdhetës.

U mobilizue me klasën e vet.

Gjatë tri vjetëve të mërgimit Zeka qe edhe në Taranto, edhe në Korfuz edhe në Tulon, njeri i imtë dhe që s'bjen në sy, në kohën e turbulltë dhe jo të zakonshëme. Me të kotë u përpoq të marri lidhje me gruen në Beograd. I ati i kishte shkrue gjithsejt nji herë, por për çudi as nji fjalë për gruen dhe fëmijën. Kur kërkoi shpjegim për nji kohë të gjatë nuk pati përgjegje dhe atëherë i mbërrijti nji letër prej fqijvet pak të njoftun të të jatit, të cilët e njoftojshin se plaku Kataniq ka vdekë në vetëmi dhe në heshtje, po ashtu sikundër edhe ka jetue. Aty nga vera e vjetit 1918 Zekës i shkroi e shoqja prej Beogradit me disa fjalë vajtuese dhe jo krejtësisht të kuptueshëme nga të cilat mujti me marrë vesht se „të jatin e puth dhe e përqafon edhe i biri Mihajli".

Kur në kallnorin e vjetit 1919 u këthye në Beograd, Zeka gjeti Margitën e dikurshëme të bame si nji dana-me e thyeme, e bashkë me të fëmín e shëndoshë, dhe leshverdhë në moshën katërvjeçare. Edhe në kohën kur

ka aq punë të vështira dhe jo të përditshëme, si âsht kjo, dukesh ky ndryshim jashtëzakonisht i randë dhe i pabesueshëm. S'ishte puna se ishte plakë dhe se kishte ndrrue fizikisht, por dishka i tanë trupi i ishte çlidhë dhe lëmekë, kishte nisë e po përdorte lëvizje t'ashpra dhe të shpejta dhe nji të folun therrës, zhurmëmadh dhe që bjen në sy.

Në vend të Margitës vajzë gjeti nji grue të këtillë, dhe bashkë me të gjeti edhe tregimin e Margitës, nji prej atyne tregimevet t'okupacjonit në të cilët përzihen në mënyrë të patëfillueshëme e vërteta e dhimbshëme dhe rrena e mjerë. Qe, për çka flet tregimi: e mbetun pa burr, Margita hoqi shum. Pak e tmerrueme se kishte mbetë me barrë. Fabrikantin plak n'atë kohë Austriakët e kishin internue përkohësisht. E vetëme në Beogradin e braktisun, ajo kaloi në Zemun te nji kusherinë e saj dhe këtu lindi foshnjën për të cilën për shumë kohë mendoi se âsht jetim pa babë, sepse s'kishte lajme prej të shoqit. Atëherë, për fat të mirë fabrikanti u lirue dhe në saje të tij ajo mujti me gjallnue, së bashku me fëmijën. Afër para nji vjeti kaloi nga Zemuni në Beograd dhe mâ në fund pati lajme edhe prej të shoqit.

Të gjitha këto ishin të tregueme me shumë kallxime të tjera të dorës së dytë dhe me plane të ndryshëme se si do të mund të jetojnë tash kur lufta ka mbarue.

Përnjimend, Zekës i vijshin në vesh edhe lajme të tjera mbi jetën e Margitës gjatë vjetëve të luftës. Disa kushërina të tija, dy vajza mjaft të shtyme në moshë nga Pançeva u kujdesën që t'ia paraqesin ndryshe punët e Margitës. Simbas kallximit të tyne, qendrimi i Margitës gjatë kohës s'okupacionit „nuk ishte i atillë si i ka hije zânit të familjes sonë". Përmendën dishka në lidhje me nji oficer t'intendanturës austriake në Zemun dhe në lidhje me atësín e vërtetë të fëmijës, i cili ishte pagëzue në qershor të vjetit 1915, kurse ishte regjistrue mâ vonë në regjistrin e lindjeve në kallnor t'atij vjeti. Fundi i fundit sikur të jetë gjallë plaku Kataniq ai do të mund të thonte shum mâ tepër dhe mâ sigurtë mbi gjithëshka.

Kështu Zeka kishte mbetë para nji enigme, dhe çe-

lësi i saj gjindesh tek i ndjeri i cili as kur ishte gjallë nuk ia kishte qefi me folë kurr ndonji send.

Tue pasë dijeni për këto fjalë nga Pançeva, Margita përgjigjesh me tërbim, pa luhatje, sikur gjente kënaqësi në këtë luftë. Thonte me ngulm se ajo ka qenë nji martire e vërtetë, se fëmija ka lindë në muejin kallndor, gja të cilën mund ta provojë si nji e nji që bajnë dy, porse ajo muei me rradhë ka qenë në cakun midis jetës dhe vdekjes, se atëherë nuk e njifte qeni të zotin, dhe se për këtë shkak âsht pagëzue mâ vonë në qershor. Por mâ së forti mprohesh tue nxjerrë padina të ngjajshëme, madjè edhe mâ të këqija vajzave nga Pançeva të plakuna.

Zeka qëndronte midis këtyne dallgave të tërbueme dhe të kundërshtimta njana me tjetrën të cilat e spërkatshin dhe ia merrshin edhe atê pakë frymë e pamje të kthjelltë që i kishte mbetë mbas të gjitha këtyne ndryshimeve. Fundi i fundit, dallgë të këtilla kishte shumë edhe në çashtje të tjera dhe nga anë të ndryshëme. Sepse gjithëshka rreth tij ishte ndryshue, ishte bâ tym e mjegull dhe shkallmue dhe gjithëshka hutonte njeriun i cili zaten edhe ishte këthye i hutuem nga shtegtimi i jashtëm dhe nga jeta e mërgimit, ia shkurtonte dhe ia turbullonte horizontin para tij dhe ia mirrte mundësín e gjykimit të saktë.

Me pak mâ tepër mburrje dhe vendosuni, ai mund ta zbulonte të vërtetën, edhe n'anën tjetër, ndoshta të gjente prova për ate që thonë kushërinat e tij nga Pançeva. Por, erdhën kohë të lodhjes dhe të pajtimit me gjysën e së vërtetës, kur te njerzit e brumit të Zekës shpesh shuhesh ai gjakim për të vërtetën e cila âsht shprehja mâ e mirë e forcës jetësore të njeriut dhe nji trajtë e veçantë e nderimit të vetvehtes së tij.

Dhe Zekës në fillim i dukesh e pamundshëme se kjo âsht e shoqja dhe shtëpija e tij dhe se duhesh me fjetë aty edhe mbas tashi e tutje me hangër e me pi e me kalue gjithëmonë jetën. Me gjithë ate ndodhi kështu. Për këtê i ndihmoi deri diku edhe fabrikanti plak i cili kishte në të gjithënji nji ndikim të çuditshëm qetësues dhe magjepës dhe i cili në gjithëshka dhe mbas gjithë-

shkafës mbeti po ai, i qetë, gjakftoftë dhe me nji buzëqeshje të dhimbshëme, diku nga sipër, nga naltësit financjare dhe të punës, të cilat në kohën e okupacjonit kishin ra vetëm pak, por tash kishin fillue me u ngritë shpejtë.

Edhe mâ tepër ndikonte në Zekën kunata e tij Marija. Kur u njoft ai para lufte me Margitën, Marija ishte nji çupë zeshkane, e vogël dhe e turpshëme. Tash ishte rritë disi jo aq me trup sa me sjellje dhe të gjithë qendrimin. Ishte nji vajzë e çeltë, me sy të zi të shkëlqyeshëm në fëtyrën e zbehtë, mbi të cilën bijshin në sy tallazet e flokëvet të zeza dhe të shpeshta, gjithmonë të laguna e të ndritshëme sikur t'ishte la nji çast mâ parë. E qetë dhe e buzëqeshun, por plot me vullnet të mirë dhe me njifarë force të freskta e ngadalshëme në fjalë dhe e shpejtë në punë, — ajo ishte në gjithëshkafën kundërshtija e plotë e Margitës. Vjetin e parë, vjetin mâ të vështirë dhe mâ kritik jetoi bashkë me to dhe Zeka, në saje të shoqnimsís së mirë dhe të bukur me ketë vajzë të cilën e donte si motër, harronte çdo gjâ dhe gjente për herë të parë dhe të fundit në jetë dishka që i ngjanë lumnís në bashkëjetesën familjare.

Zeka hyni shpejt në punën e mâparshëme, në Zyrën e dekoratavet mbretnore. Gjithëshka këtu tash ishte mâ e madhe, edhe rroga, edhe titulli, edhe puna, edhe gjithëshka, vazhdimisht shtrihesh dhe zhvillohesh, sikundër që kish fillue të shtrihesh dhe të zhvillohesh edhe Beogradi, me këcime, vrullshëm dhe pa rregull.

Dy vjetë mâ vonë vdiq fabrikanti plak dhe, përveç të tjeravet, i la Margitës që ta gëzojë sa të jetë gjallë ketë ndërtesë pesëkatshe e cila ngrihesh n'atë kohë. Nji nga ingjinjerët të cilët patën punue në ketë shtëpi qysh në fillim të punimeve u njoft me Marijen dhe menjiherë e kërkoi ta fejojë.

Ky ishte nji njeri nga Baçva, i thjeshtë, i përvujtun dhe zemërbardhë deri në dobësi, nji alamet vigani, të cilit i mungojshin „vetëm dy centimetra për të mbërrijtë në dy metra", por i cili edhe ata dy centimetra i plotsonte me gjanësín e shpatullave, me hapat e randë dhe me madhësinë e vrazhdë të alamet duerve të njij punë-

tori. Aftësitë e tija nuk ishin veçanrisht të mëdha, dhe interesimi i tij për botën ishte i kufizuem. Quhesh Jovan Doroshki; të gjithë e quejshin Dorosh.

Me keqardhje të përzemërt dhe me gjithë qejf Zeka përcolli Marín, e cila u shpërngul me burrin në Shabac dhe mbeti vetëm, midis Margitës dhe djalit me aftësi të dyshimtë.

Mbassi shpëtoi nga të gjitha kujtimet e papëlqyeshëme të kohës s'okupacionit, shtini në dorë me trashigim nji shtëpi të madhe e cila sillte t'ardhuna të mira, dhe me veprime mjeshtrore e me lidhje të ndryshëme i shtonte paret e thata, Margita filloi të trashet dhe të majet, që të fitojë gjithënji e mâ tepër siguri, guxim dhe harbutsí, deri sa, mbas disa vjetësh morri trajtën e sajë përfundimtare dhe u zhvillue në ketë Kobër të cilën e njeh gjithë shtëpija e madhe dhe e njofin të gjithë fqijtë larg e rreth e rrotull. Dhe pranë saj rritesh dhe zhvillohesh i biri, tue tregue nji ftohtësi të çuditshëme dhe mospërfillje ndaj gjithë botës, bashkë me prindët, shokët, shkollën dhe shkencën. Kështu ia mërrijti të bahet futballist dhe kampion në tenis dhe nji tip i përsosun „azganit" të Beogradit bashkëkohanik.

Gjatë këtyne dhetë vjetëve Beogradi u zhvillue e u bâ nji qytet i madh dhe i veçantë, kurse shtëpija e Zekës ishte shndrrue me nji m e n a z h e r í, e ai vetë ndaj familjes dhe shoqnís kishte ardhë më nji marrëdhanje të çuditshëme për të cilën kemi folë në fillim.

Asht vështirë të thuhesh dishka mâ tepër për jetën e këtyne vjetëvet kur të flasish për nji njeri si âsht Zeka, i cili aq pak randësi ka në jetë dhe aq pak gëzim ka pasë prej sajë. Fundi i fundit, a thue në Beogradin e atëhershëm pak ka pasë qenëje të këtilla pa drejtim dhe qëndrim në jetë, pa vullnet dhe forcë në vetëvehte, por me ndjenjim të zhvilluem që nji jetë e këtillë pa rregull dhe pa dejësi nuk vyen të jetohet? Vetëm tek shumica e tyne kurr nuk vinte kriza dhe thyemja. Me gjithë ate, Isidor Kataniqit kjo i rą në krye.

Simbas natyrës së tij pasive, Zeka do të duronte kush zoti e din se edhe sa kohë nji gjendje të këtillë si-

kur ajo të mos të shkonte tue u bâ mâ e vështirë dhe mâ e paduruesheme. Margita vjet për vjet, tregonte gjithënji e mâ pak aftësi për të sundue vetëvehtën dhe gjithënji mâ pak pushtet mbi veset e këqija të të birit. Zeka mendonte për gjithëshka, gjente gjithëfarë vendimesh të paplotsueshëme dhe dalje të pamundshëme. Mendonte që të braktiste gjithëshka dhe të gjente nji banesë në periferin e qytetit ku të jetonte vetëm, të mirrte aratín, të shkaktonte ndonji skandal dhe të ndahet prej grues; merresh me mendime të këtilla në çastet ma të vështira, dhe përsëri i braktiste të gjitha dhe duronte edhe mâ tutje dhe vetëm pyette vetëvehten si mund të jetë e mundun nji bashkëjetesë e këtillë familjare në të cilën as nana as i biri nuk tregojnë asnji veti të mirë, njerëzore të paktën jo n'ate anë e cila i âsht këthye atij.

Në zyrën ku punonte, gjendja nuk ishte për tê shum mâ e mirë. Njerëzve të këtillë sikur gjendja e tyne në shtëpi u përcakton vendin edhe kudo jashta saj. E përdorshin, e shfrytzojshin dhe s'ia vejshin veshin fare si me qenë nji krijesë e parandësishëme. „Këtij zotni Zekës nuk ia var torbën ama kurrkushi", — thonte me habitje dhe me pak keqardhje sherbëtori plak i Zyrës së dekoratavet mbretnore. Dhe kur ndër né thuhet se dikujt nuk ia varin torbën, kjo shpeshherë don me thanë se të gjithë e shkelin.

Po kështu ishte edhe jashtë zyrës. I poshtnuem dhe i vetëmuem në shtëpín e vet, ai kërkonte t'afrohet kudo që të jetë, të shoqnohet me njerëz të tjerë të cilëtdo qofshin, por edhe këtu nuk ia dilte në krye. Orvatesh të shkonte nëpër kafe, ku shokët e tij nëpunësa kishin tavolina të rezervueme dhe shoqni të përhershëme. Edhe këtu nuk ishte në rrethin e vet: vazhdimisht e mundonte ndjenjimi se atij nuk i drejtohet kurrkush, as për mahi, as për njimend, se vetë nuk ka gja se çka të thotë, mandej edhe ate që e thotë dështon pa jehonë. Në vetëmín e tij kujtonte kohët kur vizatonte dhe ndiqte zhvillimin e pikturës, bile kujtonte edhe vargjet e tija, deri te „zâni i tij i naltë hyjnuer", por kjo botë e arteve ishte mbyllë për tê që me kohë dhe e largonte nga vehtja si dhe gjithëshka tjetër.

E vetëmja gja që i kishte mbetë nga koha e bukur djaloshare, ishte leximi që iu kishte bâ zakon. Vetëm se ç'prej kohe edhe ky lexim i tij ishte koklavitë dhe ishte bâ i rastit. Sikundër të gjithë tjerët që në libra kërkojnë ngushllim dhe harresë, ai gjithënji e mâ tepër zgjidhte dhe gjithënji e mâ vështirë gjente libra të cilët mund ta shpien larg nga jeta e tij e përditshëme.

Kështu edhe kjo derë shpëtimi e fundit mbyllesh gjithënji e mâ shpesh dhe hapesh gjithënji e mâ me vështirësi para tij.

II

Aty kah vjeti 1930 gjendja e vështirë dhe e mjerë e Zekës kishte mbërrijtë pikën e saj mâ t'ultë. Margita atëherë ishte në kulmin e forcës së saj. Djali i saj i dëshirit, i lazdruem, i fuqishëm djalosh shkurtabiq, Tigri i vogël dhe loçka e zemrës së nanës, tashmâ tregonte shejat e para të pjekunís së parakohshëme dhe me paftyrësín e tij, jetën edhe ashtu të vështirë në shtëpi, e bante edhe mâ të randë. Zeka n'ate kohë kishte ra në 50 kilogramë peshë. Sytë në çdo bisedim i mbusheshin me lot e i dridheshin duert. Kjo filloi të vihesh re edhe në bukurshkrimin e tij. Ikte prej shoqnís, frigohesh prej punës. Margita e cila po trashej, dhe Tigri i saj i cili të thuesh rritesh dukshëm, thuej e shtyjshin prej jetës, dhe jeta vetë ishte mërzitë krejtësisht. Zeka mendonte për vetëvrasje.

Ky mendim i zi kishte zânë vend në këtê Beograd gjatë tridhetë vjetëvet, Beogradi i cili vlonte nga jeta e derdhesh prej bollëkut, dhe ishte shum mâ i shpeshtë e shum mâ i përhapun se sa mund të merresh me mend nga bisedimet, librat dhe fletoret, dhe mâ së shpeshti çfaqesh jo midis të vorfunëve dhe të padijtunëve, por midis njerëzvet të pasun dhe të shkolluem.

Ky mendim ishte bâ shoqnues i përhershëm i Zekës dhe i vetëmi ngushllim. Pjesa e shëndoshë dhe e arsyeshëme e mbrendësís së tij e kundërshtonte edhe vetë të menduemit për vetëvrasje, dhe e dënonte në mënyrë të preme, por dobësija e tij dhe brengosja e vështirë ishin mâ të forta dhe e tërhiqshin fuqimisht në këtê drejtim.

Ndjenjimi ndaj rregullit dhe dejësis njerëzore, që ishte e pashueshëme në të ia zbraptte për nji kohë të gjatë këtë mendim, dhe kur nuk ia doli mâ në krye që të ia zbrapsi, e shtynte të kërkojë nji mënyrë të pëlqyeshëme se si ta zbatojë idén e vet mbi largimin vullnetarisht nga kjo botë. „Pa skandal dhe pa ra në sy keq", flitte Zeka në vetëvehte dhe mendimit të vet të mbrapshtë.

Dhe kështu, i tani u zhyt në mendime për t'i dhanë fund jetës, tue kalue andej këndej vijën hekurudhore pranë bregut të lumit Sava dhe tue kërkue mënyrën mâ të pëlqyeshëme të vdekjes dhe që mâ së pakti bjen në sy, ai në vend që të gjente vdekjen, zbuloi Savën dhe jetën e çuditshëme në të.

Tue shkue nji ditë të majit buzës së këtij bregu të brejtun, plot me shtëpiza, baraka dhe anije tërheqëse, prej Pllazhit të bashkís deri në Çukaricë, i shtym nga mendimet e tija mâ të zeza, ai më nji lundër të përmbysun dhe gadi të kalbun gjeti mikun e tij të mirë të vjetër. Ky ishte Mika Gjorgjeviq, „me profesion kapiten i klasës së parë në pension". E kishte njoftë qysh se kur ishte nëntoger i ri në luftën e njimijë e nandëqind e dymbëdhetës, mandej ishte gjetë me të në Tulon në vjetin 1915. Mbas lufte e kishte takue gjithësej nji ose dy herë dhe e dinte se për njifarë arsye e kishte lanë ushtrín. Tash e kishte gjetë këtu buzë Savës se si i zdeshun lakuriq dhe i nxim mjaft prej diellit, gjuente peshk me grep. U ul pranë tij dhe filluen bisedimin.

Ky kapiten Mika ishte i lindun në Ivanjicë, nji njeri i shkurtë i fuqishëm, me krye të rrumbullaktë, gjithëmonë të rruem, me sy të zi e të shkëlqyeshëm, me nji shkëlqim pak të çuditshëm. Si kapiten aktiv i klasës së parë dhe 60% invalid, ai disi menjiherë mbas lufte kishte dalë në pension. Tash jeton më nji dhomëz diku në Senjak.

— Me të thanë të drejtën, or vlla, jetoj buzë Save, me këtë ujë dhe me këtë popull.

Zeka, i cili deri atëherë, i kapluem mendimesh të veta, nuk kishte vû re asgja, filloi me shique rreth e rrotull pak mâ mirë. Dhe me të vërtetë bregu i lumit vlon-

te prej popullit — lahësa, gjuetarë peshqish me grep, puntorë, peshkatarë, kaliruesa, njerëz të ndryshëm me profesion dhe me prejardhje të pacaktueme.

Vojti edhe të nesërmen dhe gjeti kapiten Mikën si përmendore në të njajtin vend dhe në të njajtën gjendje shpirtnore të gëzueshëme.

— Jam tue bâ nji jetë, or vlla, si ndonji spahi, — i thonte kapiten Mika tue shqiptue me tallje fjalën, „spahi" dhe tue tregue me dorë rreth e rrotull vehtes. — As pleqët nuk më kolliten, as fëmijtë nuk më qajnë. Sido që të jetë moti dhe në çdo kohë vij në këtë Savë dhe gjuej peshk me grep, dhe prej kësaj as peshqit s'kanë dam të madh, as unë s'kam ndonji fajde, por ja kështu veç. Mësohet njeriu me këta njerëz pranë ujit. Njoh çdo maunë, çdo plazh, çdo trap, çdo barakë dhe çdo shtëpi e kafehane përgjatë të gjithë bregut. Diku e ha drekën, diku los nji parti tablanet, diku e bâj nji sy gjum. Në mbramje rrij, pij ndonji „shprizer" dhe ha ndonji peshk. S'do ta ndrroisha vehten me kurrkendin. Kështu më kalojnë nga shtatë tetë muej në vjet. Kur vjen vjeshta, shkoj pak te njerëzit e mij në katund. Edhe atje âsht jetë! A ke ndigjue kur kërset çarri në kaftor kurse përjashta mrazi të tëkurrë zemrën? — Në pranverë këthehem në Beograd dhe shtrihem në ketë Savë, dhe deri në vjeshtë përsëri kështu.

Kështu flitte kapiten Mika, disi me zâ shum të naltë me shum imtësina dhe tue thekësue deri në teprim moskokçamjen dhe ngaen, por Zeka këtê as që e vinte re, aq ishte i lumtun që kishte hasë më njeriun i cili don kaq përzemërsisht të flitte me të, dhe i cili flitte me gazmend për jetën. Atij nuk i ishte e qartë se çfarë mund t'ishte nji jetë e këtillë, dhe as se çka ka në këtê Savë, por nga gjithëshka shihte para vehtes nji njeri të shëndoshë dhe në pamje të kënaqun. Menjiherë mendoi për jetën e vet dhe për mendimin që e kishte sjellë këtu. Dhe kapiten Mika sikur ia qëlloi këtij mendimi, e kapi për krahu dhe e shkundi.

— Ti, or vlla, je ligë shum. Zaten kurr s'ke qenë ndonji bina, por qysh se s'të kam pa, ke mbarue gjysë

për gjysë, — i flitte me zâ të naltë. (Ai sikur nuk dinte me folë ndryshe veçse me zâ të naltë).

Zekës dishka i luejti në fyt, sytë iu mbushën me lot dhe ndjeu nji nevojë të domosdoshëme që t'i ankohet për herën e parë në jetë, por turpi të çilin e kishte në gjak mbisundoi edhe ketë herë dhe ai vetëm murmëriti dishka të pacaktueme:

— E din se si âsht... Punë... halle. Secili prej nesh ...

— Lene ti, or vlla, mos ba si ai atje, „si secili prej nesh", dhe leni ti ata le të shkojnë ku janë nisë, por blej ndonji shkop dhe disa grepa, hiqe ate jakë e ata vjetërsina nga vehtja, dhe ulu këtu pranë meje — apo mâ mirë me thanë, jo pranë meje, por pak mâ larg sepse do të m'i përzash peshqit si çdo bilmez. Ulu, të them, dhe do të shohish se si ka me të bâ ky diell dhe ky ujë për nji javë ditë! Njeri tjetër! Dhe bile çfarë njeriu! Njeriu i mençëm sot rrënon në Savë, ndigjo ç'po të them unë. Dhe ata atje... — atëherë ai tregoi çkujdesshëm me dorë grumbullin e çuditshëm bojë hini, të gjelbërt në të zbehtë të cilat gadi mbështetuna njena mbi tjetrën dhe përbajnë qendrën e Beogradit, por nuk tha kurrgja veç pështyni n'ujë.

Nuk e ndigjoi ai aq shum këtê kapiten Mikën i cili gjithëmonë i dukesh nga pak i çuditshëm, sa e tërhiqte gjithëshka me nji fuqi të pandalshëme në këtê lum. Sepse, qysh se u ul atë ditë në maunën pranë Mikës, nuk mund të ndahesh mâ prej këtij epshi të çuditshëm që quhet — Sava.

Kuptohet se në fillim hasi në kundërshtim te Margita.

— More ç'ke ti? Ti, për zotën, je rrokatë krejt, dhe tash në pleqni don me u bâ peshkatar, — ushtonte Margita, e cila kishte maraz knaqësín e çdokuit. — Ku ke pa ti që njerëzit e sojit të shkojnë në Savë midis kumarxhijëve, horrave dhe lahësave e lahëseve të hunit e të kërcunit.

„Si zotin ajo kudo gjen anën e shemtueme dhe gjithëshkafës i ven nji emën të përçudshëm? Ku i ra ndër mend kjo" — mendonte Zeka. Por këtê mendim ai e ka

ç'prej vjetësh me rradhë dhe s'mund t'i japi vëhtes përgjegje. U shkaktue grindja edhe në lidhje me blemjen e takamit të peshkimit me grep dhe të teshave me të cilat Zeka do të shkonte në Savë. Margita e ndjente se njeriu ka gjetë ndonji farë gëzimi të vet, të cilin ajo nuk mund ta prishi dhe ta ndryshojë dhe që kështu përpiqet të shpëtojë prej duerve të saja. Për ketë arsye tërbohesh. Kush e di sa e sa herë turfullonte dhe i qëllonte vithet e trasha të përcjelluna me fjalë të ndyta, kurse Zeka si për çudi s'lëshonte pê, dhe që i qetë, i durueshëm, por ishte i vendosun dhe ngulte kambë në mendimin e vet, si njeriu kur âsht gadi të durojë gjithëshka për vendimin e tij të madh dhe të vetëm.

Ndoshta Zeka me gjithë ate nuk do të kishte forcë ta conte deri në fund vullnetin e vet sikur Margita të mos kishte lëshue pê vetë menjiherë. Shante edhe mâ tutje edhe ate edhe Savën, por ai e ndjeu se kundërshtimi i saj nuk âsht i madh. Asht e qartë se kishte gjetë ndonji hesap për këtê, sado që s'dihesh se çfarë hesapi. Sepse ajo ban pjesë n'atë lloj grashë: kur âsht ndonji gjâ kundër vullnetit dhe interesit të tyne ato çirren dhe përmbysin tokë e qiell deri sa atê gjâ të mos e mënjanojnë, kurse kur u shkon dishka për shtat dhe për hesap, ato për këtê nuk flasin dhe me asgja nuk tregojnë kënaqësin e tyne.

Vjetin e pertardhun kundërshtimi i saj u zhduk krejtësisht vetëm se shante dhe barbulitte, por ketë gjâ do ta bânte në çdo rast, çkado që ai të bânte.

Puna kryesore âsht se Zeka u bâ njeri i Savës. Mësimet e para nga marifeti se si me gjuejtë peshk me grep i morri prej kapiten Mikës. Këto qenë mësime shum të vorfëna: Si me tabiat të veçantë në çdo gjâ, kapiteni nxânësin e vet e udhëzoi në këtë punë me disa fjali të cilat mâ së shpeshti tregojnë gjithëshka tjetër vetëm jo ate që duhet.

— As që jam unë pedagog, as që ti mund të bâhesh peshkatar me grep. Sikur ka këtu peshku randësi! Ulu këtu, shiko n'ujë dhe „dumaçku dumaj"[1]) (Atij ia kishte anda

[1]) „Dumaçku dumaj" — ban pallën e sefas. Shenim i përkth.

me përdorë mbeturina sakate të gjuhës ruse, të cilin e kishte mësue dikur n'Akademín ushtarake). Dhe kur të mërzitesh ti këce n'ujë, flladitu dhe këqyre punën prapë.

Tue u ngurue, Zeka memëzi nxorri nga goja pohimin se nuk din të notojë.

— Eh, — tha kapiten Mika me zemërbardhësi, tue mos i çue sytë nga grepi, — eh edhe ti më je ndonji delí. Shkolla ke krye, ke mësue tyrlifarë dokrra e prrofka, dhe nuk din të notojsh, gjâ të cilën e din çdo kalama këtu në Savë. Qe, shkenca jote! Ate që âsht kryesore nuk e mësoni. Dhe tash po të hjedhi kush n'ujë ti do të mbytesh si qyskija, së bashku me menden dhe me shkencën tande.

Por, peshkimi me grep dhe notimi këtu ishin me të vërtetë punë të dorës së dytë. Kryesorja âsht që Zeka, mbas takimit me kapiten Mikën zbuloi Savën dhe jetën në të dhe se shpejt iu bâ zakon t'endet nëpër atë bregë, i nxim prej diellit, mâ i qetë dhe mâ i sigurtë në të folun dhe në lëvizje, i shliruem nga mendimet e tmershëme dhe të papëlqyeshëme të cilat dikur e kishin pru në këtë breg lumi.

Vërtetë, rrethanat në shtëpi nuk shkojshin tue u përmirësue, madjè, përkundrazi, gjithënji e mâ keq. Ishte e vështirë dhe e pashpresë, por kjo barrë tash durohesh mâ lehtë, sepse të paktën në kohën prej muejit prill deri në nandor, po lindëte nji botë tjetër në Savë. Kështu jeta e Zekës u nda dysh, në njenën gjysmë ajo e shemtuemja e njoftun e „shtëpís", kurse në tjetrën ajo e bukura dhe e reja, ajo e „Savës".

Qysh verën e parë Zeka njofti edhe njerëz dhe vise tjera në Savë, por iu deshtë shumë kohë deri sa depërtoi krejtësisht n'ate botë të veçueme dhe të çuditshëme pranë ujit. Në fillim shkonte kudo me kapiten Mikën.

— Kapiten Mika âsht bâ me agjutant, — flitshin njerëzit buzë Savës.

Dhe Zeka tue shkue si hija mbas shokut të tij, e zbuloi ate botë të re. Mâ vonë endesh edhe vetëm.

Shumë Beogradas as që e marrin me mend qenjen e kësaj bote e cila shtrihet prej udhës hekurudhore për-

gjatë bregut të Savës deri atje në Çukaricë. Në këtë breg të rrëpijtë, moçaluer ose të pjekun prej diellit, herë të çveshun, herë të mveshun me gjelbrim jo të njillojtë dhe çuditshëm, lind, jeton dhe vdes nji popull i tanë, i cili „jeton prej ujit".

Kjo botë e cila gjatë gjashtë-shtatë muejve të „sezonës" vlon në bregun e Savës, ndahet në dy lloj njerëzish. Disa, mâ të shumtë në numër, zakonisht janë qytetas të Beogradit - lahësa, peshkatarë me grep, rremtarë; ata vijnë këtu për sportin të cilin e duen, për gra, për argëtim ose, nji fjalë vetëm që të çveshin teshat dhe bashkë me teshat ate që i bezdis mâ së forti në jetën e tyne qytetare, që n'ujë, në ranë dhe ndër shelgje të harrojnë dishka nga ajo që në jetën e njeriut të qytetit âsht për t'u harrue. Disa tjerë, mâ pak në numër, këta janë banor të përhershëm ose të stinës të këtij bregu: peshkatarë, lundërtarë, zanatlij të vegjël, mâ së shumti farkatarë dhe zdrukthtarë, karrocaxhi, qiramarrësa të trapave dhe të plazhave, kafexhi të cilët punojnë gjatë stinës në kafe të vogla përdhese të ngjituna dhe të harrnueme gjithësesi. Dhe mâ në fund, endacakë të profesioneve të ndryshëme ose kohëbjerrësa që s'kanë kurrfarë zanati.

Populli i çuditshëm që jeton nga uji. Ka këtu puntorë dhe njerëz namuzli, „familjar", dhe beqarë të përvujtun dhe të heshtun, por ka edhe kontrabandista dhe kumarxhi profesionalë, kangëtarë, kurvarë dhe qelepirxhi; ka t'atillë të cilët nuk pijnë fare, por ka edhe t'atillë të cilët nuk janë kurr esull; ka grindavecë dhe katila, por ka edhe zemërbutë si qingja. Po të gjithë ata kânë dishka të përbashkët dhe të njillojtë që u jep jetë në Savë dhe vetë Savës. Me nji zgjedhje të çuditshëme dhe të padukshëme, qyteti i nxorri këtu në bregun e Savës. Gadi secili prej tyne ka ndonji hesap të pakryem me jetën, por në këtë hesap jeta gjithëmonë âsht borxhliu i tyne. Çfarëdo që të jenë dhe çfarëdo që të punojnë (dhe me thanë të drejtën janë gjithëfarësh dhe gjithëshka bajnë) ata disi janë mâ të gëzueshëm dhe interesantë dhe gadi me thanë të mirë dhe mâ zemërbardhë nga bota e ngjashëme n'anën tjetër të Beogradit. Ndoshta për arsye se jetojnë n'ujë, në stihin e paqëndrueshëme e cila zbut

shumë gjana dhe ban gjithëshka dhe nën diell, i cili gjanave u jep nji pamje tjetër. Dhe ata me të vërtetë jetojnë në diell, si në zonën tropikale, sepse jetojnë vetëm në „sezonë" dhe prej saj. (Kështu nuk ka njëri që s'din shkrim e këndim këtu i cili të mos ta dijë ketë fjalë të huej dhe të mos ta shqiptojë kush e di sa herë). Dielli i njij stine, kjo âsht zona e tyne tropikale. Dimënit ky vend zhduket nga plani i kryeqytetit. Shumica e këtyne njerëzvet shpërndahet dhe futet në shtëpizën e vet. Kështu edhe mundi i tyne, kur janë punëtorë, edhe veset edhe fajet e të paveprimvet, të shpekullantave i sarhoshëve, të gjithë këta nuk e kanë kurrsesi atë peshë të njajtë simbas trajtës as simbas kohës vazhdimit si kanë gjanat e ngjashëme në qytet, sepse gjithëshka ngjan në diellin e „sezonës", në truellin e shqetsuem dhe të butë prej ujit rrjedhës, prej ranës së paqendrueshëme dhe prej shelgjeve të gjalla nëpër ada, gjithkund në gjanësí, n'ajr dhe në hapsinën e lirë dhe të haptë.

Këta janë njerëz si edhe tjerët, por mâ pak të ngushtuem dhe mâ të lirë. Kur i krahason me Margitën dhe me shoqnín e saj krahasimi del gjithmonë në dobin e tyne. Kur Margita kohë mbas kohe e brigon se shoqnohet me „vagabonda dhe pijaneca", Zeka vetëm ndigjon dhe me mallëngjim mendon për të njoftunit e vet nga Sava, të cilët me të vërtetë, edhe pështyjnë n'ujë dhe përqeshin njenî tjetrin e harrojnë me këthye borxhin dhe shajnë shpesh dhe randë, por kurr nuk kanë lëvizje hidhnimi kaq të paarsyeshëm, kaq mendime dhe fjalë të poshtra dhe poshtnuese. Vërtetë edhe ata dijnë të jenë shpirtligë dhe të këqij, si t'i udhëzojnë dhe t'i rrisi jeta, por kanë edhe sjellje mirësije, xhymertllëku, dhe bujarí të gjanë që s'ta merr mendja, pa plan dhe pa interes. Kurse kjo, Margitës dhe botës së saj që ajo i përket, nuk i ndodh kurr, bile as rastësisht.

Tue shkue në fillim me kapiten Mikën dhe mandej edhe vetëm, Zeka prej vjeti në vjet njihte gjithënji e mâ mirë, këta njerëz dhe mënyrën e tyne të jetesës. Dhe kjo nuk âsht gjithaq nji shoqni e përhershëme dhe e lidhun, por e ndryshueshëme dhe jo e qetë si uji. Çdo vjet ia mbërrin ndonji fëtyrë e ré, për çdo vjet zhduket

ndonji atje ku zhduken njerëzit, nëpër botë për ndonji hall, në vorre, në burg. Të zhdukunin të gjithë e përmendin me fjalë të mira, kurse të riun të gjithë e presin me njifarë mosbesimi, të paktën në stinën e parë.

Tue lanë më nji anë ato pak plazha moderne të „Shest Topola", ku gjatë ditëvet të verës zdirgjen me mija Beogradas, dhe barkat e klubeve moderne të rremtarëve, pikën qendrore gjeometrike të lagjes në këtë pjesë të breglumit e përban nji plazhë pa emën me drrasa të lyeme me ngjyrë të blertë, të hjedhun mbi vetë lumin, dhe pranë saj në breg, nji kafehane e vogël e ultë dhe e krrusun, mbulue me gardhpulq, dhe e mprojtun nga nji akace e madhe. Këtu âsht „shtabi" i kapiten Mikës dhe pikënisja për shetitjen e Zekës buzës së lumit.

Qiramarrësi i kësaj plazhe âsht Stanko Neshiq, nji njeri i madh e i naltë, me kambë të holla, barkmadh, gjokslesh, me duer të fuqishme, me krye të fortë me nji fëtyrë të gjanë e të parrueme dhe me sy të qeshun e të guximshëm. Gjithë bota e quen **g a z d a** Stanko, sado që kurrkush nuk e din pse e thrrasin kështu. Pranë arke i rrin herë e shoqja, herë e bija, për kabinat kujdeset çiraku Jovan, i quejtun Lala, kurse ai i bje poshtë e naltë bregut të lumit për gjithë ditën dhe „punon". Prej Shën Gjergjit deri në Shën Mitër, Gazda Stanko âsht i veshun gjithëmonë njisoj. Kjo veshje përbahet prej njij pale brekësh të banjos mjaft të gjana e të gjata, të cilat duken si dimí të vogla, të shkurta, dhe prej njij kapele kashte e cila ka rreth, por duket si fes kashte. I shtoni edhe purën të cilën s'e heq kurr prej goje. Kjo e s'ka gjâ mâ. Kështu ai shkon për të pa trapat, shtëpit dhe kafehanet e vogla dhe plazhet tjera nëpër breg të lumit, u afrohet grupeve të lahësave të cilët hanë drekën nën lisa pranë ujit, thrrasin njeni tjetrin dhe bajnë pazar me peshkatarët dhe me lundërtarët të cilët kalojnë me lundra.

Ai âsht njifarë kryetari i pazgjedhun dhe jozyrtar i kësaj komune pranë lumit, por si i këtillë i njoftun prej të gjithëvet, ai âsht kështilldhanës dhe gjykatës grindje.

Puna e Stankos âsht që në çdo rast të blejë gjana të vjetra: barka, motore, frigoriferë, shporeta, dollapë dhe

drunishte e hekurishte të gjithëfarshëme dhe dimënit këto gjana i përpunon dhe i rishet. Hesapet i ka në kye. Hesapet e tij janë të pagabueshëme. Aï kurr n'asgja nuk kursen dhe kurr nuk ka pare. Sikur të mos ta kishte atë grue të mirë e cila me të shamet dhe me mashtrim len më nji anë ndonji dinar, nuk do ta kishin as atë shtëpizë prej drrasash pranë Savës. Stankoja në çastet kur âsht në qejf këtë e shpjegon vetë kështu:

— Ju të gjithë e njihni Pero Stefçiqin, miljonerin? Që, atë dhe mue së bashku na patnë përzânë prej klasës së parë gjimnaz, së bashku filluemë edhe të punojmë. Po që, ai sot âsht nji nga sipërmarrësat e parë në Beograd. I ka tri shëpi, njena në rrugën Groblanska, pesëkatëshe, pyesin se si âsht e mundun? Kollaj. Krye kreje, ai kursen me të madhe, kurse unë veç nga nji fije. E mandej, s'ban me mëshefë, mue m'a ka qefi të pij dhe të bâj sefa. Dhe kështu ai tullën unë gotën; ai tullën unë gotën; po më pëlqen edhe shpriceri, dhe të gjitha tjerat që vijnë me të. Kështu sod, kështu neser, e që de! Zoti ndihmon edhe ate edhe mue, mue në harxhim, ate në kursim. Ç'të bâsh? Me gjithë ate, mue më quejnë Gazda, kurse ate, me nderë me thanë, Mutfortë. Që si âsht bota!

Stankoja në përgjithësi kishte fillozofin e vet sado që nuk donte me bâ shum filozofi. Në plazhin e tij, përpara se të hyjshe, ishte e gozhdueme nji tabelë me mbishkrimin:

EDHE KJO DO TË KALOJË

Në fillim ky që nji karton i thjeshtë, por kur lahësat, koha dhe moti i keq e prishnë kartonin, Stankoja porositi që t'i bâjnë nji tabelë llamarine të vërtetë me smalt të bardhë, me shkronja të zeza. Shpesh ndodh që ndonji prej myshterivet të rij ta pyesi se çka do me thanë ky mbishkrim. Në shumicën e rasteve gazda Stanko as që përgjigjet! E shiqon vetëm me sytë e tij bojë gështejë, të cilët janë djallëzisht të vegjël dhe shkojnë pak anas kur qesh, por mund të bahen të mëdhej dhe të rrumbullaktë kur gjoja çuditet dhe kur shpreh mosknaqsi. Kur përgjigjet âsht edhe mâ keq. I ra më qafë njiherë nji lahës thatanik qimekuq me nji shqiptim çek,

që ta pyesi se çka do me thanë dhe „çfarë qëllimi ka" ky mbishkrim i çuditshëm.

— Ashtu kot, vetëm që të dihet se gjithëshka kalon, — thotë Gazda Stanka çartaqefas.

— Po këtë e din çdo njeri me mend.

— E din njeriu me mend, por kjo âsht për budallë të cilët pyesin.

Fëqijtë mâ të afër të Stankos janë Naum kafexhija, nji maqedon i plotë, leshverdhë, dhe faqekuq, krejt i dhanë mbas punës, dhe pa shum fjalë. Nga mueji maj deri në tetor ai jeton në barakën e tij të vogël, të harrnueme prej drrasash me ngjyra të ndryshëme, para së cilës verës rritet lule-kadifja dhe për peni kacaviret garthpulqi. Para kafehanes janë të vendosun nja dhetë tavolina të mbulueme me çarçafa të cilët çdo të diele deri në drekë janë aq të bardhë sa s'kanë të shame. Këtu Naumi e kalon jetën e tij gjatë kësaj stine e cila sjell fitim të mirë, kursé grueja dhe familja e tij janë në qytet dhe ai „nuk e përzien me këta këtu". Dhe sado i heshtun që të jetë, ai ngandonjiherë don të lëvdohet se si të birin e ka student drejtësije dhe të bijën në gjimnaz.

Fëqiu tjetër dhe banor i përhershëm i bregut të lumit âsht Millan Stragarac, nji njeri shtatnaltë krejt i thim, me musteqe të gjata, fëtyrë të rregulltë dhe me nji profil të mprehtë. Edhe ai flet pak, dhe memzi lëviz, sepse s'prej kohësh (askush nuk din kurr dhe si ka humbë kamben e djathtë dhe tash ka kambë të vume. Jeton më nji shtëpizë përgjysëm të rrenueme, me të shoqen leshkuqe dhe të gjatë. Ai ka qenë nëpunës i Lundrimit lumor, dhe kundërtar e peshkatar dhe gjithëshka nga pak. Tash thurrë rrjeta, meremeton hallate, këtu para shtëpís, nën arrë, e cila âsht shum mâ e madhe se vetë shtëpija. Ka t'atillë, të cilët me pështëritje edhe pa deshmitarë, thonë se Millani ka lidhje me policin dhe âsht kapucari i saj, se në këtë punë diku e ka humbë edhe kambën, dhe se tash për këtë ka njifarë lloj pensioni. Por këtë kurrkush s'e thotë haptas. Vetëm po të pini me ndonji nga punëtorët e breglumit ose me peshkatarët mâ tepër se dy raki e të filloni muhabetin se si e ban filani e fisteku jetën, ai do të ju thotë:

— Aa, Millani... Puna e tij dihet...

Dhe nëse pyetni çka âsht kjo që dihet, ai do të ju përgjigjet:

— Unë kurrgja s'po them.

Dhe me shiqim e me lëvizje dore do të tregojë dikund andej më nji largësi, ku nuk âsht as „bukur", as „mirë" dhe për të cilën gjâ s'vyen të bisedohet.

Ky âsht nji njeri harbut dhe i mrroltë, i cili mâ tepër hungrron se sa flet. Sado që memzi lëviz dhe âsht i heshtun, atij ia kanë frigën të gjithë në këtê pjesë të breg-lumit, kurrkush nuk e don, por gjithëkush i shmanget grindjes me tê, qoftë edhe që të humbi ndonji dinar, dhe çdokush shiqon që t'i shkojë për qefi, madjè edhe Stankoja bisedon me tê dishka mâ butë dhe mâ kujdesshëm se sa tjerët. Kështu mund të thuhet se ai jeton mâ tepër prej kësaj harbutsije të tij të paftyrë se sa prej vetë punës.

Âsht e vështirë me thanë se ku qëndron fuqija e këtij avani dhe se si zbatohet, por ai vepron aq butas, kurse nga ana tjetër aq paftyrshëm dhe urdhënueshëm, dhe din ta çojë të vehten aq mirë, sa të gjithë atê e marrin si domosdoshmëni, dhe tue i ba lëshime të vogla shiqojnë që mos e idhnojnë, sado që me këtê as që fitojnë mirënjohjen e tij, as që i shmangen përbuzjes së tij, e cila âsht e përhershëme dhe e përgjithshëme.

Ka ndër né njerëz të këtillë. Ka mjaft dhe kudo. Jo vetëm nëpër postat e policís, nëpër kazermat e gjindarmerís dhe nepër „dugojat" e pallangave, por ka edhe nëpër zyra, madjè prej sherbëtorit e deri te shefi e te ministri edhe nëpër redaksít e fletoreve edhe nëpër shkolla. Kush nuk e njeh këtê tip të njeriut harbut dhe parazit, me nji fëtyrë të mrroltë e të dejë mbas së cilës nuk mshifet asgjâ? Dhe kush nuk e ka ndie në sedrën dhe n'interesin e tij? Kush nuk e ban në shpirt thimthin e harbutsís së tyne? Vetëm ai i cili nuk jeton dhe nuk punon kurrgjâ, ose ai i cili âsht edhe vetë i ngjashëm me ta. Përndryshe të gjithë e njohin. Ngandonjiherë rrethi i veprimtarís së tij âsht e tanë krahina, ngandonjiherë nji regjiment ushtrija ose nji klasë nëxansash, ngadonjiherë vetëm nji „referat", ose tre-katër antarë të familjes së

tij ose, si në rastin e këtij Millanit, disa dheta metra katrorë të nji hapsine vorfanjake buzë lumit. Por parimi themeltar i qenjes së tij kudo âsht i njajtë.

Kështu, prej këtij Millani, nji ditë Zeka kishte ndëgjue dishka mâ përafër për kapiten Mikën dhe fatin e tij.

Ishte nji mbramje agushije. Millani rrinte, si zakonisht, në bar nën arrën, rreth tij ndodheshin rreth e rrotull disa banorë të Savës. Të gjithë pijshin raki të Valevës të cilën dikush e kishte pru „për provë". Zeka u afrue pa ra në sy dhe qëndroi mbrapa rrethit.

Millani e piu gotën, i rrudhi buzët sa që mustaqet e thime iu ngritën përpjetë, dhe siguriSht tue vazhdue nji shamatë, që dukesh qartë, u përgjegj ashpër, tue mos shique atê q'i përgjigjet:

— Shka? Kush? Athue, Mika? Po ky âsht nji dinak Uzhice, ky tanë jetën shtihet kinse budall. Ky âsht kamunic, ose njeri i tyne. Ai me 1921 âsht nxjerrë nga ushtrija për këtê shkak. Kanë gjetë trakte komuniste të shtypuna në maqinë në zyrën e tij. S'ka fjalë këtu, âsht vërtetue me fakte, âsht dashtë që të futet në burg, por që, disi... dhe mâ vonë ka marrë edhe pensionin. Tash âsht plogështue dhe shtihet si i marrë, por nuk duhet me i zânë besë.

Dhe Strangaraci pështyni anash.

Zeka u largue pa ra në sy, i habitun dhe i frigsuem. Atij i hyni friga e cila gjindet gjithëmonë nga pak në jetën e qytetarëvet, friga prej njij fjale si të tillë, nga magjija që gjindet në tê, frigë e cila shkon para mendimit dhe e cila e nengon që të hetojë kuptimin dhe përmbajtjen e vërtetë të fjalës.

Ç'prej atëherë, e këqyrte mâ kujdesshëm kapiten Mikën, me ndjenjim në të cilin kureshtja âsht e përzieme me simpati dhe nderim me frigë. Ku qëndron dhelpënija e tij dhe ku âsht thelbi? A mos âsht kjo maska? Ku âsht atëherë dhe si âsht fëtyra?

Nji herë i ndodhi bile që kishte pa nji andërr të randë: sikur kapiten Mika dhe Millan Stragarac gjindeshin para tij dhe kërkojshin në mënyrë të preme që ta ndajë mendjen — me cilin âsht prej këtyne dyve.

Kështu qëndrojnë. Stragarac, i mrrolun, të cilit i

kishin dalë flokë të thimë qime derri, kurse buzëqeshjen nuk e kishte të qartë, si ndonji gjuhë të huej. Kurse kapiten Mika i qeshun e shalëhapun, flet si me rastin e takimit të tyne të parë:

— Njeriu i mençëm jeton në Savë!...

Flet me gazmend dhe pa të keq, por në të njajtën kohë disi ban me sy çuditshëm, n'atë mënyrë sikur ia ban me sy ndokuj larg mbas shpinës së Zekës. Dhe kjo e habitë Zekën, — i vjen randë dhe pak e fyen. Ai âsht për kapiten Mikën, këtë e ndien qartas, dhe do të dëshironte që këtë diqysh t'ia kumtojë, por n'atë mënyrë që të mos i bierë në sy Stragaracit. Thurr e çthurr dishka dhe kurrsesi ta ndajë menden dhe të thurri dishka, kështu që mâ në fund e gjithë kjo u bâ edhe e randë edhe e papëlqyeshëme, dhe se u zgjue me ndjenjimin e njij lehtësije së madhe.

Kështu do kohë i këthehesh shpesh mendimi n'atë që kishte ndëgjue nga Stragaraci. Ai mandej i harroi të gjitha — edhe atë që kish ndëgjue për të kaluemen të cuditshëme të kapiten Mikës, edhe të gjitha drojet. (Këtu, në diell, pranë ujit, asnji vështirësi nuk zgjat dhe frigësimet nuk kanë forcë të vazhdueshëme mbi njeriun!) Vetëm kështu endè ndonji herë, kur rrinë ata të dy pranë kafehanes së Naumit në diell dhe presin që të piqet peshku të cilin e kanë zânë, ai tue i rrudhë sytë prej diellit të fortë, shiqon kryet e rrumbullaktë dhe të rruem të kapiten Mikës, dhe atëherë ndodh që as vetë s'e din se me nji herë i thotë vehtes se ai sigurisht âsht për kapiten Mikën dhe jo për atë tjetrin. Sigurisht! Dhe nëqoftëse këtu ka ndonji rrezik ai âsht gadi që pjesën e vet ta marrë mbi vehte. Po, po, ta marri. Dhe mâ në fund, ky rrezik as që mund të jetë aq shum i madh. Por, mbetet fakt se njerëzit, si âsht ky Stragaraci janë nji e keqe e jetës sonë. Dhe gjithëmonë tue mendue në tê ndien nji neveritje.

Fëqiu i tretë dhe i fundit i pandërmjetshëm i plazhit të Stankos âsht — Ivan Istrani, zdrukthtar, mjeshtër i regjun për ndërtimin e barkave me të shoqen Marietën.

Ky, si thotë Stankoja, âsht nji njeri i „rastit të ran-

dë". Që të dy janë emigranta nga Istra. Ajo âsht mâ e vjetër se ai, me përvojë dhe nji grue e shfrenueme. Ai âsht leshverdhë dhe hollak, me sy të brustë dhe të zbehtë. Me gjithë trupin e vet të len përshtypjen e njij djaloshi të shkalluem, por me mend të pazhvillueme sa duhet. Punon mirë dhe shum, dhe të dielën ka qejf të dehet, dhe këte gjithmonë mbasdreke, sepse deri në drekë shkon rregullisht në kishën katolike në rrugën Krunska.

Gjithë verën mjeshtër Ivani meremeton barka dhe sandale, punon të reja. Me pantollonat e gjana të lijta, zbathë, me këmishë të grisun, me flokë të verdhë e të ngatrruemë, plot pluhun e ashka sharre ai punon gjithë ditën me kallfën dhe me shegërtin dhe me gjithë atë nu mund t'i plotsojë të gjitha porosinat, kurse Marieta jeton në krye të vet, shkapërderdh pare, ndrron dashnorët për çdo stinë dhe, tue i ndrrue ata, bje gjithënji e ma poshtë. Nyja e tyne e martesës âsht objekt bisedimi dhe përqeshjeje tek të gjithë fëqijtë gjatë gjithë breg — lumit. Dhe mjeshtër Ivani as që guxon ta preki gruen me gishtin e vogël, mirëpo gjithëshka shiqon dhe gjithëshka duron. Por të paktën sikur të duronte me të qetë dhe me dejsi! Jo, por herë u ankohet të gjithëve, sidomos Zekës dhe Naum kafexhis, dhe herë, përsëri vetë e mpron të shoqen prej thashethanave të fëqijëvet. Kështu këta dy shqetsojnë botën në breglumin dhe nga pak edhe e argëtojnë me skena të përhershëme kërcnimesh, lotësh, betimesh, shamatash buçitëse dhe pajtimesh të turpshëme.

Dhe nji verë, ishte vjeti i katërt i Zekës në Savë, ndodhi dishka që askush kurr nuk do të mund ta pritte prej mjeshtër Ivanit. Nji të diele, heret në mëngjes, kur endè nuk kishte myshteri, ai erdhi në kafe, piu nji raki të vogël dhe, tue u mrrolë i tani në fëtyrë, si njeriu në hall të madh, po i ankohesh Naumit:

Nuk e dij për zotin, nuk e dij se si do të bâhet halli. Ajo imja ka fillue të më vjedhi paret. Nuk e dij, për zotin, Naum... S'do të mbarojë mirë

— Ih, ih, — klithi tue bâ me dorë Naumi, por kjo „ih" e rezervueme dhe neutrale maqedone, ishte e atillë sa që njeriu kurrsesi nuk mund t'ia qëllonte nëse me të denonte Marietën ose tregonte keqardhje për Ivanin, apo

anasjellta, ose tregonte keqardhje për të dy, ose denonte edhe njenin edhe tjetrin, dhe bashkë me ta edhe këtë botë e cila âsht e thurrun kështu që „të mos vlejë dhe kurrsesi të mos vlejë.

Po ate ditë, para muzgut, mjeshtri Ivan mbas shum gjurmimesh e kapi Marietën me duer në presh pranë arkës në të cilën mbante të hollat dhe për të cilën ajo kishte rregullue çelësin e vet. E kapi me qindshen në dorë. Rrëmbeu prej barkës endè të pakryeme nji sëpatë të randë dhe me goditje të shpejta, të fuqishme të njij zdrukthtari, filloi ta qëllojë dhe ta coptojë të shoqen deri sa e bâni nji grumbull të përgjakshëm në qoshen mâ t'errtë të punishtes së tij të gjanë.

Mandej doli dhe iu drejtue shtëpís së Stragaracit, ku nën arrë rrijshin nja dhetë njerëz, disa të veshun e disa lahësa. Tue ngritë përpjetë dorën e përgjakshme, sikur t'ankohesh, bërtitte tue qa:

— Thirrni policín, thirrni policín!

Me gota në dorë, të shtangun prej tmerrimit, njerëzit e shiqojshin në heshtje.

Kjo që nji ndodhi e jashtëzakonshëme dhe e madhe, madjè edhe këtu n'ujë ku asgjâ nuk âsht me shumë randësi. Të gjithë fëqijtë u thirrnë para gjyqtarit hetues, si dishmitarë kurse shumica që edhe në gjyq. Kur këtheheshin në shtëpi, flitshin për fatkeqin Ivan:

„Nuk âsht kurrfarë njeri!" por të gjithë kishin dëshmue në dobi të tij. Dhe kjo, përpos aftësís së avokatit të tij Slloven, kishte bâ që të dënohet gjithësejt me tetë vjetë burg.

Në të vërtetë, njerëzit e Savës nuk njofin tragjedi të këtilla. Gratë zihen për shkak të fëmijvet dhe të përlamjes së tyne, ose burrat për shkak të ndonji imtësije në punë. Zihen dhe me gotën e rakís pajtohen. Kurse të tjerët zihen në raki, dhe në punë pajtohen.

Vetëm pak hapa larg shtëpís së fatkeqit Ivan Istranit, buzë xhades, gjindet nji farktore e vogël drrasash e Gjok farktarit. Farktorja âsht e ngushtë, e errtë, plot tym e shkëndija rryme ere dhe duhëm të tharptueme të çelikut të farkuem.

Për çdo ditë Zeka vjen këtu dhe shiqon mikun e tij

Gjokën se si vërsulet mbi hekurin e skuqun si mbi dushmanin, dhe kur farkon nuk ven re asgjâ rreth vehtes, nuk përgjigjet në përshëndetjet dhe pyetjet, nuk sheh as shegërtin i cili i ndihmon por vetëm jep urdhëna nëpër dhambë. Dhe siç e merr hekuri nën çekanin e tij trajtën e dëshirueme, e ftofet dhe bâhet mâ i errtë, shkallë — shkallë, ashtu edhe farkëtari Gjoka vjen në vehte dhe fillon të vej ré njerëzit, të ndigjojë atê që i thonë dhe të përgjigjet për çka e pyesin.

Pak mâ larg farkës, gjindet shtëpija e Gjokës, as shum mâ e madhe, as shum mâ e mirë se ajo, por plot me fëmij, dhe të gjithë i vijnë njeni tjetrit deri te veshi. Këtyne fëmijvet u bân hyzmet e shoqja trupmadhe, e bardhë në fëtyrë dhe e rregulltë, Milena.

Dhe kur në muzg rrijnë njerëzit para kafehanes së Naumit dhe e ngucin farkëtarin për zellin e tij në punë dhe për numërin e madh të fëmijvet, ai vetëm qesh si i habitun:

— Ani, ani; prej këtyne kurr s'ka dam.

Mbas farkës vjen punishtja e mekanikut Karl Zemunacit të cilin këtu të gjithë e thrrasin Dragi, edhe ajo âsht e harrnueme prej drrasash Dragi; edhe ajo âsht e harrnueme prej drrasash dhe nuk âsht shum mâ e madhe se farka e Gjokës, vetëm se mbrenda âsht mâ e ndritshëme dhe mâ e rregullshëme, por as këtu nuk ka dysheme, po tokë jo e rrafshtë me lagështinë. Murët prej drrasash çami të përlyeme me ngjyrë gështeje të ndytë prej vojit të maqinës dhe pluhunit. Më nji mur, Zekës gjithëmonë i bjen në sy fotografija e njij grueje së ré me nji fëmi në gji, e ngulun midis drrasash, dhe nën fotografinë nji trandafille e lirë artificiale prej letrës së kuqe.

Familja i ieton në Zemun. kurse ai vetë âsht nji njeri jashtëzakonisht i tërhequn. Vetëm me kapiten Mikën bisedon shpesh e gjatë dhe kêë kur janë vetëm. Në Savë nuk i duem fort njerëzit e këtillë të qetë dhe të përmbajtshëm, por për Dragin të gjithë thonë se në çdo giâ âsht i duhet dhe se në punën e vet „nuk i ka frigë as njij ingjinjeri". Këtê ia përnjeh madjè edhe Millan Stragaraci, sado që, sa herë që s'âsht i pranishëm gjithënji e quen nji

„kopuk allamani" kurse në prani nuk don ta nderojë as me fjalë as me shiqim.

Lagja mbaron me nji varg të gjatë barakash dhe magazinash të tij ndërmarrje të madhe tregtare të landëve të zjarrit, me kodra të tana ligniti nga Kostolaci dhe turra drush ahu nga e gjithë Sërbija, të cilat shkarkohen prej mauneve.

Kudo rreth kësaj lagje të zgjatun, mbretnon ja balta ja pluhni, bloza, kërkllima, bërtima dhe vrazhdësi të çdollojta. Këtu gjithshka vlon prej punëtorësh, karocaxhish, shoferash, hamajsh, dhe Shqiptarësh të cilët sharrojnë drû. Nji botë kjo e vrazhdë dhe e veshun keq, shiqimet e të cilëvet vërejnë gjithëshka rreth vehtes nga pikëpamja e fitimit, dhe mendimet, fjalët dhe lëvizjet e të cilëve shkojnë mbas këtyne shiqimeve. Midis tyne shkojnë e vijnë magazinjerët, sipërmarrësat, kryepunëtorët në fjalë gjithëmonë të vrazhdë dhe të zellshëm, kurse shpesh vjedhacak dhe ryshfetçi.

Por në fund të çdo magazine me mur, ka nga dy dritare të mëdha me xhama mbas të cilave duken saksit tradicionale me lule dhe kokat e fëmijvet që s'u zên vendi vend. Këto janë banesat e magazinjerëve të cilët jetojnë këtu me familje, midis qarkullimit dhe zhurmës së qytetit të madh, me nji jetë jo ndryshe nga jeta e katundit ose pallangës së tyne të largtë.

Këtu s'ka as trapa, as gjelbërime, asnji pikë tërheqëse të vetëme në të cilën do të mund të qëndronte shiqimi; kësaj pjese të breglumit lahësat i bijnë, tërthorazi dhe nuk ndalen në të kur detyrohen të kalojnë andej. Por Kapiten Mika i njef këta njerëz, shpesh rrin dhe mahitet me ta, u shkon magazinjerëvet në shtëpi. Ai e ka futë edhe Zekën në ketë lagje. Pak nga pak, Zeka i njofti të gjithë këta njerëz. Ai shoqnohesh me ta, i qëraste dhe qërasësh, shkonte në banesat e tyne të ngushta në magazina. Po edhe ata me kohë u miqësuen me të dhe e mbajshin, si edhe kapiten Mikën, për të vetin, do me thanë, njeri të „Savës".

Qe, këtu Zeka gjeti jetën dhe mësoi që ta sodisi, jetën e vërtetë të cilën e bâjnë shumica e njerëzve, dhe të

cilën ai kishte fillue ta harronte, sikundër fillojnë ta harrojnë dhe mâ në fund e harrojnë krejt të gjithë ata të cilët jetojnë në qarkun e mbyllun dhe të privilegjuem interesi, i cili përbahet prej rrogave të përhershëme mujore, prej mëditjeve dhe shtesave, prej bursave dhe komisioneve, prej pensioneve të sigurta dhe jetike për çdo nëpunës, për të shoqen dhe fëmijën, për fëmijën mashkull deri sa të kryejnë shkollat kurse për fëmijën femën deri sa të martohen ose nëse nuk martohet deri në vdekje. Tash porsa kish fillue të shohi se âsht e gjanë dhe e shumëllojshëme kjo botë e punës, e atillë si mund të shihet në këtê breg-lumi në këto vjetë; kjo punë âsht e randë për disa, dhe copa-copa, e parregulltë, plot pasigurina, kështu që përpjekjet të cilat derdhen në tê nuk janë n'asnji përpjestim me rezultatet e punës dhe me naltësín e fitimit e cila memzi ushqen dhe mvesh njeriun dhe familjen e tij, dhe këtê jo plotsisht dhe jo njisoj. Në pjesën mâ të madhe, e gjithë kjo, edhe puna, edhe fitimi shpërndahet midis ndërmjetësave, huadhanësave, pronarëve të pasunive të patundshëme dhe humb në labirinthin e punes mëditjetore dhe të çrregullimit tanësuer në prodhim. Asgja nuk âsht këtu as e përhershëme, as e sigurtë, askush nuk âsht i çkujdesun e i siguruem, dhe e gjithë qenja âsht drejtëpërdrejti e lidhun me punën dhe me fitimin të lidhun me tê. Dhe prandaj të gjithë ata mendojnë e flasin vetëm për këtê dhe simbas sajë mbajnë qëndrimin në të folun dhe në sjellje.

Ndryshija midis këtyne dy botënavet dhe natyra e marrëdhanjeve midis tyne u bânë për Zekën objekt i të menduemit të përhershëm. Vetëm me kapiten Mikën mund të bisedonte ndonji send. Vërtetë, Mika mâ së shpeshti shpreheṣh me maksima jo të qarta dhe me fjalë t'urta shpotitje, por Zekën e nxitte për bisedim dhe e ndëgjonte me shum vemendje, tue e shique pak buzëqeshun dhe pak si vangosh n'ujin para tij. Sikur t'i shikojshe për njij skaji këta dy njerëz se si mbajnë midis gishtit të madh dhe treguesit fijet e grepave të tyne, kurr nuk do të mund të ia qëllojshe se çfarë dertesh qajnë dhe çka bisedojnë n'atê çast.

Zeka nuk njofti vetëm njerëzit në breglumin, por edhe

nji numër të madh peshkatarësh me grep nëpër trapa dhe nëpër shelgje, gjuetarë me epsh, babaxhanë, bukëpërmbysësa ose njerëz me natyrë të çuditshëme, që rrijnë orë të tana pran grepave të tyne. Bashkë me rrobet ata kanë çveshë edhe detyrimet qytetare, pamja u depërton n'ujin e ndritshëm ose planes në sipërfaqe t'ujit, kurse mendimin s'mund t'ua qëllojsh.

Asht mësue që të sodisi edhe këtê rrëmujë laramane zhurmëmadhe të lahësave, të sportistave të vërtetë ose të zuzarëve të zakonshëm të cilët notojnë në sipërfaqen e Savës dhe shpërndahen nëpër të gjitha drejtimet tue kërkue pushim, argtim, defrime të reja, ose tue shkue vetëm mbas dallgës së modës dhe të zakoneve bashkëkohanike. Shum ditë dhe shum vera kaloi kështu në soditje.

Zakonisht shkon pak mâ tutje, deri te nji trap mâ i vogël, i cili i përket nji firme të transportit nga Beogradi, dhe i cili âsht i shpraztë në ditët kur nuk bâhet ngarkim -shkarkimi i mallit.

Zeka rrin kështu në trap i cili vazhdimisht luhatet dhe vazhdimisht nën tê gurgullon uji, sepse trapi mbështetet në fuçija metali. Kështu herë mbas here i duket sikur gjithëshka udhëton, lumi para tij, trapi në të cilin rrin, ada e ultë përkundruell, si nji anije madhështore bleroshe, qyteti në naltësi i cili edhe ashtu i ngjan nji anije fantastike, timoni i së cilës âsht Kalemegdani. Rrin dhe nuk shiqon grepin e vet, por sipërfaqen e ujit e cila duket rrudha-rrudha të lehta dhe i kaltërt i përhimtë nën vapën e diellit; ai duket si me qenë prej çelikut të kalitun, por âsht kaq i butë si mëndafshi sa mbi tê pa shushuritje rrëshqasin sulet e peshkatarëve, j o l e t, lundrat e rremtarëve, sandallet dhe barkëzat për fëmi. Nëpërmjet të qerpikëve gadi të përngjitun ato krijojnë njifarë tollovine të çuditshëme, kështu që dukesh sikur këtê çast do të ndesheshin, por me gjithëatê shkojshin përbri njena tjetrës. Dhe e gjithë kjo jetë n'ujë, në diell, duket në pamje e lehtë dhe e shkujdesun.

Në sulen e zezë të pagdhendun si duhet dhe të lyeme me katran, vjen peshkatari qor më nji sy Sveta, i

quejtun Cevka[1]) Zeka e njef mirë. Ai âsht i përtejlumit por nuk ka ditë që të mos i bierë mbarë e mbrapshtë bregut të Savës. Të gjithë këtu e njohin dhe e mbajnë për të vehtin. Rrin në pupë, edhe remton e e drejton timonin me nji rrem të vetëm, e cila âsht e shkurtë dhe e djegun si garuzhda me të cilën përzihet pekmezi. Te kambët ndodhet nji motor nga ata të lirtë që mbërthehen për timonin e barkës. Propeleri i ndryshkun ka qitë kryet. Këtë Cevka e ka gjetë dikund ndoshta në barakën e ndokujt, ose më ndonji magazinë shtetnore dhe tash ia çon nji mekaniku në Çukaricë, i cili do t'ia blejë badihava, do ta rregullojë si të ri, dhe kështu si gjoja pa dashje do t'ia shlyejë me limë numërat dhe markën e vulosun, dhe do t'ia shesi ndonjanit prej dashamirëvet të shumtë të sportit t'ujit dhe anmiqëvet të lundrimit me rema. Cevka âsht krejt i veshun në këtë diell të zotit, midis qinda lahësave lakuriq, në krye ka nji kapele të randë katundare prej cohe të zezë, nën setrën jelekun, të mbërthyem deri në pullën e fundit, mandej pantallona shajaku, dhe disa papuçe në kambë të zbathuna. Kështu âsht i veshun edhe për Krishtlindje. Dhe gjithëmonë âsht i zi e me blozë. „Ti Cevka, sikur je përshkue nëpër tymtore", i thotë ndonji herë ndokush, kurse ai rrudh atê të vetëmin sy që ka, dhe me dorën e zezë si katran fërkon gushën dhe shihet se mendon për punën. Dhe puna e tij âsht mâ së shpeshti vjedhja ose ndonji rishitje e dyshimtë, sepse gazda Stanko, i cili jep karakteristikat e gjithëshkafes që noton, kupit ose ec nëpër Savë dhe rreth Savës, dhe këtë e bân rregullisht, me saktësi dhe pa gabim, thotë për të se kishte me vjedhë „gjithëshka që s'âsht e gozhdueme për qielli".

Zaten, atê synin e djathtë ia kanë nxjerrë më nji rast tue e ndjekë për vjedhje. Këtu, bile, mëshifet kuptimi mâ i thellë i atyne fjalëve të cilat kujdestari i kabinave të Stankos Jovani, i quejtun Lala, i thotë shpesh kur e takon në mbramje afër kabinave: „Rueju ti Cevka, po të them, sepse nuk ke nji palë sy rezervë" — Që, i çoroditun i zi, i errtë, edhe ai bubërit si ndonji bubërrec uji,

[1]) Cevka — tyta; shenim i përkth.

- me plaçkën e vet. Ç'krijesë! I atillë âsht mallkimi mbi të, sa që duket i rrezikshëm dhe i dyshimtë edhe kur nuk e ka aspak në mend dhe kur s'ka asnji qëllim, ose madje edhe kur ka qëllim të mirë.

Kështu kalon tyta me barkën e vet. Mbas tij mbetet nji vazhdë bardhoshe tymi të llullës, të llullës së zezë e të shkurtë si nji unë të cilën ai kurr, as të ndezun as të fikun nuk e lëshon nga goja. Ashtu pin me llullë njerëzit të cilët janë të shqetsuem në vetëvehte dhe nuk i kanë hesapet e lame me botën („Sikur të mos mbahet me dhambë për llulle, ai do të binte në Savë", — thotë Stankoja).

Nëpër fushën e ngushtë midis qerpikëve të gjysëm të përputhun të Zekës vjen mandej j o l l a e shkëlqyeshëme. Midis kupit nji mashkull, me nji kapelë pëlhure në krye, lëkura i âsht djegë dhe skuqë prej diellit në duer dhe në shpatulla, kurse në pup rrin nji grue e bukur me nji kostum banje të kaltër, me kambë të përsosuna të nxjerruna që të bijnë në sy. Ka hapë çadrën e diellit; do të jetë emigrante ruse.

Ka dishka të dhimbshëme se si ky njeri pak i shtym në moshë përdorë të gjitha forcat dhe vozit ngarkesën e vet. — Por mendimi i zymtë kalon shpejt si nji hije rêje, si nji fjollë tymi mbas Cevkës.

Tash horizontin e mbulon nji anije e vogël dhe e zezë n'anën e së cilës âsht e shkrueme „Krajina", kurse nga tymtorja del tym i zi i dendun dhe, si rê, hjedh hijen e vet në sipërfaqen e ndritshëme t'ujit. Kjo anije që s'ta mbush synin, por e fortë, tërheq ky mauna të mëdha të ngarkueme. Në guvertën e maunës së fundit shtëpiza prej drrasash e lyeme me ngjyrë të bardhë, në drîtare saksi me lule. Prej shtëpizës del nji grue e re e fuqishëme dhe zbathë me duer të shpërvjeluna, e cila mban nji enë të madhe metali plot ujë dhe e derdh përtej parmakut në Savë. Mbas saj vrapon dhe bredh nji minak i bardhë.

Sa herë që vjen ndonji maunë e këtillë me shtëpizë, Zeka mendon se si jetojnë, lindin dhe vdesin këto familje lundërtarësh dhe gjithëmonë çuditet se si njerëzit në të vërtetë dijnë kaq pak njeni për tjetrin.

Disa minuta nuk shihet kurrkush, vetëm uji i dall-

disun mbaş maunave e përthen dritën dhe të vret sytë. Uji endè as që âsht qetësue dhe ia mbërrin nji kaik rremtarësh me tetë vende, i punuem prej drûni të mirë japonez, i cektë dhe gadi i padukshëm nën tetë rremtarët me fanella të shkurta me stema në gjoks. Kaiku tetë vendësh hjedh me ritëm rremat e gjata dhe rrëshqet si katërdhetëkambëshi i shpejtë. Në pup rrin instruktori. Me të dy duert drejton timonin, kurse në gojë mban megafonin, të lidhun për qafe, nëpërmjet të tij lëshon zânin e tij të vrazhdë komandues: nji-dy, nji-dy... janë sportistat në stërvitje për ndeshje. (I kujtohet shpejtë dhe errtë Tigri, shtëpija dhe Margita). Zeka nuk i don sportistat, nuk i don sepse nuk i njeh, ose mâ mirë me thanë se i njeh vetëm nëpërmjet të të birit dhe shoqnís së tij..

Prej sportit njeriut i bâhet zemëra gur dhe i plogshtohet mendimi, thot Zeka në vehte, dhe në vend të burrnís ôhe luftaraksís zhvillohet vrazhdësija dhe harbutsija kësaj i shoqnohet edhe spekullimi dhe intriga. E shka na duhen të gjitha këto neve kur né edhe pa këtê kemi mjaft harbutësi dhe lakmí për pare. Kështu mendon Zeka, ndërsa kaiku tatëvendësh i hollë dhe i shpejtë ka shkue tashmâ larg.

Përshkon skifi, si shigjetë, i gjatë dhe aq i cektë sa rremtari duket se âsht me byth n'ujë. Shtrihen dhe marrin hov dy rrema të gjatë, si dy krahë të cilët shihen vetëm në profil. Njeriu që kopit, ka syza të zeza, ngjyrën e lëkurës krejt bojë gështeje dhe âsht i tani i lyem me voj prej të cilit trupi i tij muskuluer shkëlqen në dielli si bronc i lagun. Sigurisht âsht ndonji Slloven, nëpunës privat, mendon Zeka, dhe i bâhet sikur sot din dhe sheh gjithëshka.

Tash bubëritë ngadalë nji barkë e bardhë e thjeshtë me dy palë rrema; në tê nji familje e tanë. Kupisin burri dhe grueja, ai i trashë, ajo e plotë; në të vërtetë kupit ai kurse ajo vetëm sa e prek ujin me rrema. Në duer ka dorëza lëkure kaprolli. Në pupë dhe në kiç rrijnë dy gra, njana plakë, e plotë, tjetra e ré, e thatë, dhe dy kalamaj të rritun të cilët përkulën përmbi barkën n'ujë dhe herë spërkasin me të, herë shihen në tê. Në barkë, nji shportë e madhe, plot ushqim, nga e cila shihet nji alamet shal-

qini, pranë tij nji demexhan vene. Kjo âsht pasqyra e kohës së vjetër dhe të resë; mënyra patriarkale e jetesës përzihet me jetën sportive në diell dhe ajr. Burri, mjeshtër i ri, ardhacak, grueja snobe dhe acare, dy djem gjimnazista, vjehra, e cila në ditët e pleqnís ka fillue të shkojë nëpër plazha dhe të mundojë vehten në diell, dhe kunata, të cilës kërkojnë t'i gjejnë dhandërr n'ujë, kur të gjitha përpjekjet në tokë kanë shkue huq. Do të ndalen diku më ndonji skaj në krye të adës, të hanë darkën në flladin e shelqeve dhe mandej bâjnë nga nji sy gjum, tue u mprojtë prej mushkojave.

Kështu para syve të Zekës kalojnë nën dukjen e punës, argtimit dhe të pushimit të gjitha trajtat e mundshëme të jetës së Beogradit, të jetës së çuditshëme dhe jo të zakonshëme, shpesh apsurde, dhe gjithëmonë të fuqishëme e tërheqëse.

Sava âsht jetë, mendon Zeka, dhe jetën duhet me e rregullue. Jeta âsht nji, e përgjithshëme, e çdokujt, dhe nuk do të duhesh t'ishte kështu e rastit, e marrë dhe e parregullshëme. As vetë s' din se si, por plan dhe rregull duhet të kishte. Dhe në këtê rregull duhej të gjejshin vendin e vet të vërtetë të gjithë ata që jetojnë dhe lëvizin. Të gjithë, ose të paktën mundësisht numri mâ i madh i tyne.

Dhe Zeka bluen me mend: cilin vend duhet ta marri për shembull ky Stankoja, i cili pikërisht qe tash kalon pranë tij dhe e mbulon për nji çast me hijen e vet. Kaq trupmadh, plot gjallni, mendjepreftë, i zgjuetë, ai s'duhet të jetojë kështu, që t'endet me hijen e ditës prej flladi në fllad, të punojë pak dhe në qef të vet, vetëm sa i duhet që të fitojë për të mbajtë familjen, për ndonji shpricer dhe duhan. Po, nuk do të duhesh, dhe nuk do të duhesh! (Shum sende nuk do të duheshin të jenë kështu. Madjè as ai vetë, Zeka, nuk do të duhesh të rrijë kështu i shtrimun gjithë ditën, i ngeshëm në trap në vapën e diellit, dhe nëpërmjet të dremitjes dhe gjysëm gjumit, të bâjë andrralla mbi jetën dhe të vendosi se çka dhe si do të duhesh dhe do të nevojitesh të bâjë!) Por, mendimi i rrëmbehet dhe shkon mâ tutje dhe i bâhet e

qartë se gjithëshka me të vërtetë do të mund t'ishte edhe ndryshe.

Do të duhesh që njerëzit të lidheshin dhe të rregulloheshin ndryshe, që dikush t'i ndejtojë në vendin e duhun. Edhe Zeka përpiqet që të marrë me mendë ndonji rregull në punë dhe në jetë, jo „shtërngim" për të cilin njerëzit tanë aq duen të flasin, por nji rregull t'arsyeshëm dhe krijues ku secili do të gjente pak a shum atê që i duhet tue punue edhe vetë gjithëshka që mundet dhe din. Në fantazín e tij krijohet nji pasqyrë mâ e bukur e këtij breglumi. Këtu gjithë njerëzit punojnë mâ mirë dhe jetojnë mâ bukur, edhe Stankoja edhe Ivan Istrani me Marietën e tij të pafat edhe Cevka madjè edhe vetë Millan Stragaraci... Të gjithë janë ndryshe, mâ të lumtun dhe kanë vendin e tyne në jetë.

Por kjo nuk âsht kështu vetëm me ketë pakicë njerëzish në Savë. Jo edhe të gjitha gjanat tjera, mâ të mëdha dhe mâ të randësishëme në jetë janë të rregullueme ndryshe, mâ mirë dhe mâ arsyeshëm. Gjithëshka ...

Nji goditje e fortë dhe e papritëme prej dikah tronditi dhe zgjoi njeriun në trap dhe ia dërmoi pasqyrën e harmonishëme të fantazís së tij. I gjithë trapi u luhat, ushtuenë fuçit e metalit si kumbona vigane të ndën-ujit dhe uji spërkitte drrasat prej dallgave të mëdha të cilat i kishte shkaktue barka e shpejtë me motorr në kalim.

Si i zgjuem, Zeka shiqonte mbas kësaj barke të fuqishëme me motorr në vijë aerodinamike. Ai njeh barkën që mban emënin „A r i z o n a", dhe pronarin, i cili âsht nji belgjian, sipërmarrës i punëve botore, ndërmjetës industrial. Në barkë përveç pronarit, njij burri të rij dhe të zhvilluem si atlet, gjinden edhe dy gra. Këto janë të bijat e profesor Kaljeviqit; ato i përkasin të njajtës „bandë", së cilës i përket edhe i biri i Zekës Tigri. Të bukura, të reja, të fuqishëme, me mjaft prirje për muzikë dhe lojë, plot forcë dhe gazmend jete, ato bâjnë nji jetë të marrë të rinís së artë të Beogradit, shqiptojnë fjalët sërbishte me nji thekës të llastuem dhe të përzgjatun, bashkëtingëlloret simbas mënyrës engleze, kurse shkrojën *r* të pazâshëme dhe të mjegullueme; pijnë koktela dhe visky si detarët, luejnë deri n'agim dhe

flejnë deri në drekë, as që kryejnë studimet e fillueme, as që martohen, dhe secila prej tyne harxhon nga dy rroga mujore të të jatit për nji muej.

Barka e ndritshëme me motorin e fuqishëm çante me të lehtë ujin dhe largohesh shpejt, mbas saj mbetesh vazhda e shkumzueme, mbas saj ngrihesh nalt dhe drejt dora e shtrime e njanës prej bijave të Kaleviqit, nji dorë e fuqishëme, e nxime dhe e skalitun për bukuri e melezes së re, dhe në dorë, sikur të kishte lulëzue në maje, valon shamija e Parizit me ngjyra fantastike.

III.

Kanë kalue shtatë vjetë qëkur Zeka e ka „zbulue Savën" dhe ishte në vijim „sezona" e tetë, kur ngjau nji ndryshim tjetër i ri, i cili ketë jetë të shpëtueme ia bâni mâ të lehtë dhe mâ të bukur.

Familja e inxhinjerit Doroshki ishte transferue prej Shabacit në Beograd.

Kur menjiherë mbas Luftës së parë botnore, inxhinjeri dhe Marija ishin në Shabac, i kishin shkrue do kohë Zekës dhe Zeka atyne, dhe mandej kishin pushue së shkruemi, siç ndodh me letërshkëmbimin midis kushërijvet. Së pari pushoi Marija, sepse e „kishin kaplue fëmijt". Inxhinjeri kur vinte ndonji herë me punë në Beograd këthehesh te Zeka dhe bisedonte me fjalorin e tij të vorfën mbi jetën që bân ai dhe Marija. U kishin lindë katër fëmij dhe të gjithë janë gjallë. Jetohesh rahat e mirë. Fitohesh mjaft. Në afërsín e fabrikës kishin nji shtëpi në vehte me kopësht të cilin Doroshi e punonte vetë.

Gjatë shtatëmbëdhetë vjetëvet, sa kishin qëndrue në Shabac, Zeka vetëm nji herë e kishte pa Marijën. Nji dimën, ishte pikërisht në pragun e festës së shtëpís së tyne, kur kishte ardhë Doroshi në Beograd me automobilin e fabrikës dhe e kishte marrë Zekën në Shabac.

Kur i biri i tyne Filipi i cili ishte mâ i madhi, e kreu maturën, vendosnë që të kalojnë në Beograd. Kjo ndodhi në vjeshtën e 1938.

Ia dolnë në krye të gjejnë nji shtëpi në vehte në Kodrën e Topçiderit, më nji prej atyne sokaqeve të paemën dhe të rrëpijtë që prejnë rrugën Tolstojeva. Kjo ishte nji shtëpizë e vogël stili së vjetër, me mansardë dhe me nji kopësht të madh, të cilin e punonte vetë inxhinjeri, me durim si urithi dhe me zell si milingonja. Djathtas dhe majtas nga kjo shtëpizë e vogël dhe kopështi i thjeshtë ndodheshin vila zotnish, të ngrituna prej ndërtuesave në za, me kopshte luksoze, në të cilët rrugicat ishin të vizatueme në mënyrë artistike dhe rriteshin pisha t'argjenta, manjolije dhe kaçuba japoneze me emën të panjoftun.

Marija nuk kishte ndryshue shum. Ndryshim i dukshëm kryesor dhe i vetëm ishte se ajo e tana, por krejtësisht në përpjesëtim dhe memzi dukshëm, ishte zvoglue sikur t'ishte shkri. Fëtyra e saj tashmâ ishte plot me rrudha t'imta të cilat herë humbshin, herë dukeshin mâ t'ashpra në qeshje dhe në të folun; nga të dy anët dukeshin futëza të holla flokësh të thime, kurse ai tallasi i flokëve përmbi ballin ishte endë i zi dhe i shkëlqyeshëm, sikur t'ishte i lagtë. Ishte edhe e gjallë edhe e gëzueshëme si dikur, e dhanun mbas fëmijve, pa gjurmën e atij kujdesi të tepruem dhe të jonatyrshëm të nanës, i cili aq shpesh ndeshet tek gratë e ndershëme dhe të kufizueme të qytetit, si njilloj koketerijë e mënjanueme dhe e zvetnueme.

Për Doroshin gjithashtu mund të thuhet se âsht i pandryshuem, vetëm se të gjithë tiparët dhe karakteristikat e tija fizike dhe morale tash dallohen mâ mirë. Ishte bâ edhe mâ i heshtun, ishte krrusë edhe mâ tepër, edhe mâ tepër u ish kushtue punës në kopësht dhe rreth shtëpís. Fëmija për Zekën ishin nji gjâ krejt e ré.

Kur para disa vjetësh pat shkue për herë të parë dhe të fundit në Shabac, ishte nji hordhi e tanë e vogël që grabitte peshqeshet e prume n'atê kohë. Plot nji dhomë fëmi, si vorba, dhe të gjithë në moshën kur për fëmín nuk mund të thuhet saktësisht as përcaktueshëm as se si do të jenë përkah karakteri, as çfarë trupi apo çehre fëtyre do të kenë. Me nji fjalë krijesa njerëzore, të njoma si bari i cili vorsa mugullon dhe, të paduk-

shëme, mbulojnë tokën me dritë bleroshe. Asgja mbi ta dhe në ta nuk ka endè trajtë dhe emën të caktuem.

Tashmâ këta ishin nxânësa. Djali mâ i madhi, Filipi, i gjatë, i krrusun, i heshtun, si i ati, por në të jatin sikur t'i kishte sytë e zgjuetë dhe të gjallë me nji shiqim të mprehtë të cilët Doroshi s'i ka pasë kurr. Mbas tij vinte, dy vjet mâ e re, vajza Jelica. Leshverdhë, sygështejë, belhollë dhe e fuqishëme, „latinistja" mâ e mirë e klasës, „fëmija mâ interesante se të gjithë që kam" siç thotë Marija e cila që në vjetët e fëminís kishte zbulue se çupa „ishte bujare dhe e fortë në gjithëshka". Mbas saj vinte motra mâ e re Danica, të cilën të gjithë në familje e quejnë „Zog", e plotë dhe si kukull, e prirun mâ tepër për lojë se sa për mësim. Dhe, mâ në fund, fëmija mâ i vogël, Dragani, voc i cili porsa kishte krye shkollën fillore.

Këtê „katërsh" e drejton pa u lodhë Marija tue plotsue ditë e natë të gjitha nevojat e tyne, ndryshimet dhe dëshirat, dhe tue harxhue për këtê pjesën mâ të madhe të forcës së saj.

Për Zekën kalimi i familjes së Doroshit në Beograd qe nji dobi e madhe. Tash kishte edhe nji oazë dhe strehë tjetër, madjè edhe për muejt e dimnit, kur „nuk punon" Sava.

Në shtëpin e tyne jetohesh rahat e mirë, dhe pa halle kur fëmijt nuk ishin të sëmundë ose të pezmatuem për shkak të notave të dobta dhe kur rroga e Doroshit nuk tregohesh si shum e vogël për shkak të shpenzimeve të paparapame të cilat në familje me shumë fëmijë çfaqen aq shpesh.

Por kjo ishte nji nga ato familje në të cilat të gjitha hallet dhe pavolinat harrohen shpejt kurse disponimi shpirtnuer âsht toni themeluer i jetës së përbashktë.

Këtu Zeka vinte të paktën nji herë në javë, zakonisht në mbramje, kur Doroshi këthehesh nga puna dhe këtê pa marrë para syshë borën, erën, ose shiun. Në lidhje me këtê shtëpi gjithshka ishte mirë dhe e kandshëme, vojtja, qendrimi në tê dhe këthimi.

Sa herë që tue u ngjitë nën gështenjat, nëpër rru-

gën e rrëpijtë deri te Zvezda, i binte në sy Sava me adat, Zemunin, rrafshinën e Sremit dhe shiritin e gjanë të Danubit i cili me bregun e vet veriuer të ngritun dhe të ndriçuem u përngjan dyerve të mëdha në botën e gjanë, ndiente lehtësim, andje ikjeje prej asaj që ishte, çastin e harrimit të shkurtë, gjâ aq të nevojshëme për njerëzit me prejardhje dhe me pozitë si Zeka.

Sa herë që mbrrinte nëpër rrugën Tolstojeva në rrugëzën e vogël pa emën dhe shihte shtëpín e Doroshit, lehtësimi këthehesh në gëzim.

Rrinte zakonisht dimënit në guzhinë, kurse verës në tarasë, pinte çaj me Marijën dhe Doroshin. Në këtë shtëpi, të mobilueme shum mâ thieshtë se shtëpija e vet, gjithëshka ishte disi mâ lehtë, mâ e bukur dhe mâ e lirë. Çaji ishte mâ i mirë, ambëlsinat mâ të shieshëme, fjalët mâ të përzemërta dhe midis fjalëve dhe kafshores kish të qeshun, të qeshun njerzor, të mirë, të çmueshëm, të qeshun, të cilin shtëpija e Margitës nuk e njihte kurr. Kurdo që vijshin fëmijt, tregojshin gëzimin, grindjet dhe gajlet e vogla të tyne të jetës shkollore. Marija rrinte, e vogël dhe e gjallë pranë të shoqit të madh si vigan dhe naiv si fëmi, dhe pushonte duert e veta të vogla me shenja pune.

Dhe sikur të kishte çdo gjâ këfu dhe gjithshka ishte e lehtë, e mundshëme dhe e gëzueshëme, ndërsa poshtë në shtëpi, në shtëpín e cila quhesh e tij gjithshka dukesh e randë, e kushtsueme dhe e pambërrijtshëme.

Nga të gjithë fëmijt Zeka mâ tepër donte Jelicën, sikundër edhe Marija, sado që ajo këtë nuk e pohonte. Por qysh vjetin e parë mbas ardhjes së tyne në Beograd, në Jelicën filluen të vihen re ndryshime. Gjatë kohës së pushimeve verore midis klasës së gjashtë dhe të shtatë të gjimnazit, ajo kishte shkue me shkollën e vet në det. Nga ky verim ishte këthye e nxime prej diellit dhe e rritun, me flokët si të djegun prej diellit, me nji shiqim të qendrueshëm, të mpreftë, sikur materja e çmueshëme e gështenjtë e kunorës së bebës së syve, e cila përpara derdhesh si me qenë materje e langtë, tash ishte ngurue më nji kristal të bukur dhe të mprehtë. Buzët e plota në gojën e madhe ishin tëhollue dhe ishin bâ mâ

të zbehta. Ajo nuk e kishte mâ atê qeshje të gjanë të Doroshit e cila kaq shpesh tregonte të gjithë dhambët e saj të fortë dhe të rregulltë deri në përsosje, as lëvizjet fëminore, as besueshëmenín naive. Kjo tash âsht e rrallë si kremtimi. E shiqon secilin drejt në sy me buzë të mbylluna dhe me fëtyrë të palëvizshëme, vetëm se, si gjurmë e fundit e gjithë asaj që âsht zhdukë nga ndonji herë i lëvrit dishka n'atê tulin e fytit, midis dy urave të supit të cilat tash bienë mâ fort në sy.

Të gjitha ndryshimet natyrisht, nuk u treguenë menjiherë por pak nga pak gjatë gjithë klasës së shtatë. Zekës i duhesh kohë që të vinte re në këtê. Marija që e para që ia shtini në vesh këtê ndryshim. Atëherë, tashmâ gjithëshka ishte e dukshëme. Çupëza, të cilën e donte si fëmin e vet dhe e shoqnonte (mendonte se e shoqnonte!) në zhvillimin e saj, me kohë u mbyll krejtësisht, u tërhoq jo vetëm prej tij, por edhe prej anëtarëvet të shtëpís së vet dhe filloi që të gjithë t'i vështrojë dhe t'i gjykojë ftoftë dhe me sy kritik. Vetëm me vllaun e madh mbante njifarë lloj afërsije, por edhe kjo ishte e thatë dhe zyrëtare. E gjithë pesha tërheqëse e qenjes së njomë kishte ikë dhe kish kalue dikund më nji vend tjetër për te të padukshëm dhe të pakuptueshëm. Për atê të cilën deri n'atê kohë, si i verbuem nuk kishte mujtë ta vinte re, tash menjiherë kishte prova tepër të qarta.

Për Krishtlindje i solli si peshqesh nji libër në vargje të njij shkrimtari bashkëkohanik të njoftun, të lidhun me lëkurë, por ajo i tha me qetësi dhe ftoftë tue ia këthye librin:

— Falemnderës, baca Zekë, mos e mirrni këtê për fyemje, por duhet t'u them se as që pranoj peshqeshe për Krishtlindje as që kam ndër mend të lexoj libra të këtillë.

Tue u përpjekë që ta mëshehi habín dhe hutimsín e këtheu pa sukses në mahi:

— Po mirë xhanëm... Mbaje librin ... kështu.

— Si „Mbaje librin"? Si mund ta mbajë mbas asaj që ju thash?

Dhe e vuni librin mbi tavolinë si nji gjâ të huej të gjetun.

Kështu ndodhte edhe me rastin e të gjitha bisedimeve në shtëpi. Heshtte do kohë, deri sa prindët të bisedojshin, dhe atëherë e mirrte fjalin e tyne, e ndante në dysh, paraqitte për nji çast dy kundërthanje njanën pranë tjetrës, nxirrte përfundimin dhe mandej i hidhte mbas vehtës si copa të xhamit të thyem dhe të papërdorshëm.

Në familjet tona njerëzit me shumicë bisedojnë sikur të mendojnë në zâ, dhe në këto bisedime, rrjedh, si ujë të turbulltë, gjithë ajo e papërcaktueme, e luhatshëme, dhe e patraitë që jeton në njeriun e qytetit; e gjithë kjo derdhet dhe kullohet në bisedime, sa në shumicën e rasteve kurr as që gjen zgjidhje, por zgjidhjen e sjell koha dhe rrethanat, ajo që quhet dhe që duket si rast.

Jelica pranë tryezës së bukës, tue hangër, dërmonte pa mëshirë dhe ftoftë këto bisedime familjare me nji analizë të mpreftë dhe me vrejtje kritike. Vllaznët bâjshin bisedime të gjata me të kurse motrën e vogël Danicën e bânte ngandonjiherë me qa me lot.

Shpesh kishte bisedime të këtilla:

— Do të duhesh ta pastrojsha fustanin e bardhë, — thotë vajza e vogël tue i zgjatë fjalët.

—Po pastroje, — përgjigjet Jelica.

— Ah, nuk po më ngrihet; nesër duhet të shkoj me klasën në koncert, dhe po pritoj.

— Po në pritofsh, atëherë mos shko!

— Por më duhet, për shkak të profesoreshës kujdestare të klasës, dhe për hatër të shoqeve.

— Po për koncertin?

Danica shiqon hutueshëm.

— Po ku e di un se si do të jetë koncerti?

Arsyeton krejt pa vend. Këtu nuk âsht puna për profesoreshën - kujdestare të klasës dhe për shoqet, por për koncertin dhe për ty. Ti duhet të dijsh a të pëlqen koncerti apo jo, e atëherë të vendosunit âsht i lehtë.

— Uuf, të lutem edhe ti, ti...

Danica kuqërrohet, kthen kryet anash, dhe mandej e idhnueme ngrihet prej tryezës.

I jati e shiqon Jelicën qortueshëm .

— Pse e mërzit fëmin tue i shitë mend?

— Kjo âsht bash e kundërta e shitjes mend.

Fillon nji heshtje jo e pëlqyeshëme e cila vazhdon deri sa nji nga nji të mos fillojnë me u ngritë prej tryezës.

Këto tash ishin degame të përditshëme herë mâ të ashpra herë mâ të buta në shtëpin e Doroshit dhe në to mirrshin pjesë të gjithë edhe i ati, edhe të vllaznët edhe motrat. Vetëm ndaj s'amës Jelica nuk shfaqte kurr as shenjin mâ të vogël të padurushëmenís, sado që edhe ndaj saj ishte dishka mâ e ftoftë dhe mâ e përmbajtun. Dhe Marija vetëm heshtte dhe mâ së shpeshti ndëgjonte me krye përposhtë se çka flitet rreth saj.

Kështu dukeshin këto „ndryshime" të shiqueme nga jashtë. Se çka ndodhte përnjimend në shpirtin e kësaj vajze nuk ishte krejtësisht e qartë, as që kishte emën të vërtetë.

Nga fundi i atij vjeti për Zekën e gjithë kjo morri emënin e vet. Emënin e ndëgjoi për herë të parë prej Margitës.

S'po më hjek zemëra me shkue te ata, — tha ajo nji ditë tue hangër drekën. — Marija âsht e marrë, krejt e marrë; ai, shyqyr zotit, burrec, si ka qenë gjithmonë, kurse fëmija — komunista të helmuem. Këtë ua ka sjellë në shtëpi nipi i Doroshit, ai Sinisha shtrembaluci, kurse ajo dhelpëna, Jelica, u ka marrë mendt edhe vllazënve edhe s'amës. Dhe tashmâ me të madhe flitet se si e gjithë shtëpija âsht e kuqe.

Zekës në fillim i mbeti kafshorja në fyt, mandej u shlirue dhe ndjeu nevojën e flaktë për ta mprojtë nga rreziku i padukshëm Marijën dhe shtëpinë e saj, sidomos fëmijt, t'i mprojë që të njajtësohet me ta, as vetë s'e dinte se në shka, por deri në pasojën e fundit, vetëm për të tregue se âsht n'atê anë në të cilën janë edhe ata, dhe kundër të gjitha Margitave dhe Tigrave.

Tue u skuqë dhe tue belbëzue, ai u kundërmshue sulmevet dhe thonte se si Marija âsht nji grue e men-

çëme dhe nji nanë e mirë, kurse Jelica nji vajzë jashtëzakonisht me prirje, e cila tash ka ardhë në „vjetë jo të pëlqyeshëme" kur vajzat kalojnë kohën e krizës.

— Fundi i fundit, çka mund të bâjnë tjetër fëmijt veçse të shkojnë me kohën e tyne.

— Shka, a mos ke fillue edhe ti me u bâ i kuq, a? Mos je edhe ti ndonji prej atyne simpatizuesave — budallaj?

Krahnori i gufoi menjiherë dhe nga sytë i dukesh ai polic i cili jeton në çdonjenin prej këtyne amviseve të vyeshëme, e kursimtare.

— Un s'jam bâ kurrgja, por...

— „Por, por", — mâ mirë do të bâjshe që të mos shkojsh te ata kaq shpesh, sepse shtëpija e tyne âsht e dyshimtë, këte nji ditë e tha haptas Ida Jankoviq, e shoqja e shefit të policís së qytetit, më nji zhur.

— Pash zotin, Margitë!

— S'ka këtu „Pash zotin"! Kanë zbulue njerëzit dofarë mbledhje, si u thanë, dhe kontributë për „Ndihmën e kuqe" dhe pikërisht në shtëpit e para në rrugën Rumunska. Janë ngopë fëmijtë e zotnijve dhe janë tërbue, sikur të jenë në Çuburë ose në Jatagan Mëhallë; kurse prindët nuk shohin kurrgja, sikur ajo budallaqja ime motër. Të gjithë këta do t'ishte mirë „me i rrahë e mos me i lanë me qa" simbas receptit të Knjaz Milloshit.

Tigri hapte gojën dhe shtrihesh me sa kish fuqi, shiqonte sahatin të cilin e mbante rreth nyjes së dorës së majtë. Kurse Zekës i bâhesh sikur i mbetesh buka në fyt dhe se zemëra i rrihte tronditshëm prej ndjenjimit të fortë të papërcaktuem në të cilin kishte edhe frigë edhe vnerë dhe mâ së shumti dëshirë që të mos t'ishte këtu ku gjindej.

IV.

Lufta ndërkontinentale e cila ka fillue me sulmin gjerman kundra Polonís në muejin gusht të vjetit 1939 nuk ka shkaktue ndryshime të mëdha në shtëpín e Zekës. Në ketë shtëpi, si edhe në shum shtëpi të ngjajshëme, fletoret lexoheshin dobtas dhe përciptas. Zeka

lexonte titujt, Misheli vetëm shtyllën sportive, kurse Margita shpalljet, martesat dhe përshpirtjet. Kurrkush këtu nuk „mirresh me politikë". Kjo, me gjithë atë nuk pengonte Margitën që qysh atë vjeshtë të parë të blente sasina të mëdha mielli, sardelesh, sheqeri dhe gjana të tjera ushqimore të cilat „mund të qëndrojnë". Gjithashtu kjo nuk pengonte Zekën që të fillonte me ndëgjue radio stasionet e hueja të cilat deri n'atë kohë nuk i kishte ndëgjue kurr. Kështu, ai gjithënji e mâ thellë hynte në zhvillimin e luftës dhe, ajo që âsht mâ e çuditshëme, gjithënji e mâ fort frigohesh për fatin e Polonisë, tue mos i shkue mendja se qysh dhe kur kishte fillue kjo.

Edhe këtu Margita iu kishte bâ pengesë në rrugën e tij. Me nji lëvizje zemërimi ajo ngandonjiherë shuente radion para fëtyrës s'afrueme dhe të shqetsueme të Zekës me fjalët:

— Vetëm badihava po harxhon elektrikun. Nëqoftëse të vjen keq për Polonezët, shko atje dhe qaj me ta. E mue bash po më bahet qefi që ua ndreqi samarin Hitleri!

Kështu shtrinte dorën e saj të çveshun deri përmbi brryl, dhe tregonte se si „u ndreqet samari" njerëzvet dhe popujve, kurse Zeka shiqonte para vehtes ketë dorë të saj të shtrime, të plotë dhe të trashë, pa muskuj të dukshëm. Këto janë duert e Margitës, të verdha si të të vdekunit, por të randa e të fuqishëme, të cilat komandojnë dhe sundojnë, marrin, grabisin, punojnë pak dhe japin rrallë, duer të cilat edhe do të vidhështin dhe do të rrihshin gjithëshka, gjithëkund dhe çdokend sikur të muejshin dhe të guxojshin. Ato me të gjithë trajtën janë pak njerëzore, kurse në brryla kanë, si arna, vende të hangërme dhe të vrame, të ndyta bojë hini, të cilat të kujtojnë vende të njajta në trupin e deves dhe të majmunit, të kujtojnë qenje monotone dhe mekanike të kafshëvet.

Zeka prej kësaj dore këthente kryet, mandej edhe shpinën dhe dilte pa fjalë.

Dhe mandej përsëri ditë me rradhë nuk përmendesh në ketë shtëpi as Polonija, as Gjermanija, nuk përmende-

shin as ngjarjet botnore në përgjithësi. Vetëm në mendimet e mshehuna të Zekës dhe jo të qarta për vetë atê dhe në hesapet e pakufi dhe të koklavituna të Margitës, lufta shprehesh tërthoras.

Ndryshe dhe ma gjallë ishte në Savë. Në diellin endè të fortë të shtatorit lahësat e fundit diskutojnë dhe shprehin në za keqardhjen për fatin e Polonís. Njerëzit e Savës i ndëgjojnë këto bisedime me knaqësi sado që vetë janë ma të përmbajtun dhe shprehen ma mundimshëm.

Kur flitet mbi fitoret gjermane, Stankoja shpraz shpricerin e vet ma shpejt dhe, tue fshi musteqet e lëshueme, flet tue zgjatë fjalët:

— Amaaa, or burra, amaaa...

Në ketë „ama" të zgjatun, ai fut njifarë domethanje të veçantë, e cila ndoshta as atij vetë nuk i âsht krejtësisht e qartë, por që nuk len të dyshohet se atij nuk i pëlqen ngadhnjimtari i tashëm dhe se ai dëshiron dhe pret zgjidhje tjera mâ të mira, sepse ai âsht i mendimit se Hitleri nuk „ka krye punë".

Kujdestari i kabinave të Stankos, Jovani, i quejtun Lala, âsht shum mâ i çelun, por shprehet me fjalë tepër të forta, të cilat âsht shum vështirë me i përsëritë, dhe sikur nga të folunit e tij, t'i heqim të shamet, mbeten vetëm emënat e burrave të shtetit dhe të shteteve.

Përgjithësisht, të gjithë këta, të cilët grumbullohen rreth tavolinavet para kafehanes së Naumit ose nën arrën e madhe janë njerëz të njij mendimi, sado që të gjithë nuk e tregojnë dhe nuk e çfaqin në të njajtën mënyrë.

Kapiten Mika âsht ndër mâ të qetët dhe mâ i përmbajtuni, âsht i futun ndër mendime jo vetëm kur rrin me krye mbi grepa, por edhe kur merr pjesë në bisedim. dhe vetëm përsërit në tone të ndryshëme: „Do të shohim... gjithëshka do të shihet".

— Cka do të shihet? — pyet harbutshëm me zemërim dhe provokueshëm Millan Stragaraci.

— Po, do të shihet... A e din se si thotë ajo kanga popullore.

Nderi i Lenkës do të shihet
F'mija n'pagzim kur të bihet. [1])

— Hëëëm, — ungron Stragaraci, kurse tjerët qeshin, dhe kapiten Mika bashkë me ta.

Kur shkon prej Savës në Kodrën e Topçiderit, Zeka edhe këtu gjen gjurma të luftës. Sepse, në shtëpin e Marijës „Fëmijtë", dmth. studenti i drejtësís Filipi dhe maturanteja Jelica marrin pjesë shum gjallnisht në gjithëshka që ndodh në botë, por e gjithë kjo mbetet midis tyne dhe shokëve të tyne, të cilët vijnë vazhdimisht te ata, dhe shum pak nga kjo depërton deri te të vjetrit, të cilëvet u mbetet vetëm t'ia qëllojnë dhe të drojnë. Marija âsht e shqetsueme, kjo vihet re edhe nëpërmjet buzëqeshjes së saj, por nuk thotë kurrgja.

Dhe kur këthehet në shtëpi, Zeka gjen pallavrat e reja të Margitës se çka ka raditë atë ditë dhe me çka ka plotsue „rezervat" e saja të luftës.

— Tash kam katërmbëdhetë kile sapun petkash. Dhe çfarë sapuni? Si llokum. I gjithë marka „Shiht" dhe „Zlatorog". Sikur lufta të vazhdojë edhe tri vjet, do të na mjaftojë.

Ajo këtë ia tha të birit i cili nuk e ndëgjoi krejtësisht më njanin vesh.

Kurse Zeka mendon gjithënji e mâ shpesh mbi njerëzit të cilët si Margita, punojnë dhe jetojnë sikur lufta e dytë do të zgjasi për jetë, dhe ata duhet vetëm të pajosen mirë dhe të kenë deri sa të mbarojë lufta dhe deri sa përsëri të këthehen kohët e mira të paraluftës.

Dhe gjithënji e mâ tepër e mundojnë kundërthanjet në të menduem, në të folun dhe në sjelljet e kësaj bote; ato nuk janë krejtësisht të qarta por e ndien se sa të shumta janë në numër dhe sa shum çnjerzore janë.

Kështu kaloi i gjithë vjeti i parë i luftës në ketë shtëpi, si edhe në shum tjera, pa njohuni të vërteta mbi luftën, dhe i gjithë në kujdes për „rezerva". Kështu ndodhi që anëtarët e shtëpís së saj u zgjuenë të dielën me 6 prill 1941 prej fishkëllimit të dobtë të sirenës dhe

---

[1]) Vargjet janë ironike, dhe kanë domethanjen „Dardha ka bishtin mbrapa" — Shënim i përkth.

menjiherë mandej prej eksplodimit shurdhues të bombave të cilat avijacioni hitlerjan i luftës, pa shpallje lufte, i derdhi atë mëngjez mbi qytetin e haptë të Beogradit.

Atë ditë Zeka për herë të parë që zot në shtëpinë e tij dhe zotshtëpije të cilin e njohin dhe e pyesin për të thanë mendimin e vet dhe veprojnë simbas tij.

Kur heret në mëngjez uluroi sirena në stasion, Zeka nuk u zgjue menjiherë, e zgjoi piskama e Margitës dhe hapat e randë në banesën përmbi të. Kur hapi sytë, pau nji shfaqje që s'ta merr mendja. I biri qëndronte te dera, me bixhame dhe me pallto dimëni dhe me nji përkrenare tamam ushtarake në krye, të gjetun kushdi se ku. Tue ndejtë në gjuj dhe tue e kapë për mange Margita kërkonte ndihmë tue qa: ishte në këmishën e natës, e mbështjellun me shall dhe zbathë. Me klithma të panyjesueme, nëpër vajë, ajo kërkonte prej të birit të gjejë maskën antigaz, kurse ai mprohesh ashpër:

— Çfarë maskash të kanë ra tash në mend! Vishu dhe dil!

Kur djaloshi iu shkëput prej dore dhe u largue me vrap, Margita shkoi në shtrat. S'ishte aspak në vehte, qante me ngashrim, mbështillej me këmishën e gjatë dhe murmuronte fjalë pa kuptim.

— Qe ku janë... Zeko, të lutem, ku janë maskat tona?

Zeka u ngrit, veshi rrobat me të shpejtë, ndërsa e shoqja pranë tij vazhdimisht kukatte, mandej e detyroi edhe ate që të veshi dishka. Ajo dridhesh si n'ethe të mëdha dhe mbështetesh me të gjithë peshën në të tue përsëritë vazhdimisht:

— Kukuuu! Mâ shpejt, Zeko, të lutem!

Mandej menjiherë piskati:

— Kukuuu! Çantën, çantën teme! Zekë! Çantën!

Zeka gjeti ketë çantë, me nji peshë të randë, e kapi për dore gruen përsëri dhe e çoi në podrum.

— Mos ki frigë! Shef se gjithëshka âsht e qetë. Vetëm ngadalë, vetëm ngadalë!

Kështu mâ tepër e mbante se sa e shpinte gruen si të çmendun, tue u çuditë për ketë trup të randë, të pa-

njoftun, pa vullnet dhe fuqi, pa kurrfarë vlefte.

Në podrum mbretnonte zhurma dhe rrëmuja. Burrat dhe gratë thirrshin njani tjetrin dhe përlaheshin, qajshin fëmijt e zgjuem para kohe.

Porsa e pa të birin se si me përkrenare në kokë qëndron i mbështetun për mur, Margita lëshoi dorën e Zekës me vikamë.

— Mishel, Mishel! — bërtitte, ndërsa djaloshi tue mos e shique, flitte qetë por ashpër:

— Rri aty dhe hesht.

Në këtë çast plasi bomba e parë, mandej filluen plasjet me rradhë, tue u ndeshë dhe tue u përzie me tjetrën. Dukesh sikur toka vlonte si nji vulkan dhe se e gjithë shtëpija shkon përpara si tue këcye.

Nji plasje, si u duk të gjithëvet, qe krejt afër dhe e kapi shtëpinë disi nga poshtë, nga thellësija, kështu që njerëzvet u caklluen dhambët dhe se goditja u duk dinake e krejt e pamëshirshëme.

— Stasioni fluturoi n'ajr! — tha dikush me nji zâ të qetë, gadi shpotitës.

Shiqime të çudituna dhe të zemërueme u drejtuen n'atê anë. Këto fjalë i tha kujdestari i shtëpís, i cili rrinte mbi nji valixhe, i mrrolun dhe i futun në mendime, në kundërshti të plotë me tonin e asaj që tha. Zâne nervoze dhe qortuese iu drejtuen atij.

— Pëst!

— Hesht he budallë!

Jehona e asaj goditjeje endè nuk ish zhdukë krejtësisht, kur nji rradhë e tanë plasjesh u derdh mbi qytetin. Në podrum u shue drita, ajri u mbush me pluhun. Dukesh sikur kodra mbi të cilën qëndron Beogradi po dermohet dhe po shembet në vetëvehte.

Vetëm sa çel e mshel sytë Zeka humbi lidhjen me realitetin, por menjiherë mbas saj i ndjeu të gjitha përsëri dhe madjè mâ fuqishëm dhe mâ qartë. Ndjente gjylpana në gjithë trupin dhe në shtyllën e kurrizit nji dridhmë ethesh e cila nuk kaloi por qëndron si e ngrime, mirëpo edhe jashtë kësaj ndjente dhe kuptonte mirë vehten dhe gjithëshka rreth vehtes. Truni dhe të gjitha shqisat punojshin shpejt dhe mpreftë.

Me nji qetsi relative e cila erdhi mbas njij breshëni të tanë eksplodimesh, u ndigjue si jehonë e tyne, larg por qartë, dërmimi i shtëpijave shumëkatëshe të cilat shembeshin. Kjo ishte nji ushtimë tronditëse, e jashtëzakonshëme, si nji varg rreshpesh të njimbasnjishëme gurësh. Kjo ushtimë shkaktoi në Zekën pasqyrën e disa bataljonavet, të cilët të rradhituna në paradë, njeni pranë tjetrit, i lëshojnë ndonjanit që kalon shpejt para tyne, klithmat e veta të paqarta dhe njena mbas tjetrës: Huraa! Huraaaa! Huraaaa!

Dhe për këtê kohë në podrum, në terr dhe pluhun, mbretnonte rrëmuja e bërtimave dhe lëvizjeve të çmenduna.

— Djemtë e mij, — bërtitte nji gruë.

— Kuku, kuku, kuku! — piskatte tjetra ultë dhe pa pre si shiu.

Të lutem... të lutem, — kërkonte ndihmë tue bërtitë nji zâ mashkulli krejt i pafuqishëm dhe vajtues.

Aty diku ndihesh edhe zâni i Margitës. Rrënkonte pa fjalë, si bisha e cila endè vetëm me zâ mundet që të mprohet. Dhe në ketë zâ kishte dishka për Zekën që nuk âsht as njerëzore, as e mirë dhe që nuk nxit keqardhje, por nji ndjenjim të papëlqyeshëm.

Dikush e ndezi shkrepsën, por menjiherë ia fikën; të gjithë i bërtitën njeriut të pakujdes dhe ia hoqnë vrejtien për rrezikun nga gaznat helmues. Atëherë dikush mujti ta gjejë elektrikun e dorës. Rrezet e dritës, të zbehta dhe të turbullta nga pluhuni i ngritun depërtuen nëpër njerëzit e shqetsuem.

Zeka e shfrytzoi ketë dritë të parë dhe, tue kapërcye përmbi ata të cilët ishin shtri ose rrijshin në gjuj në tokë, iu drejtue daljes. Ndërsa nxirrte shulin e hekurtë të derës, dikush nga afër bërtiti se nuk duhet me hapë derën, tue e bâ këtê me nji ton pedant nga i cili ndihesh „Rregullorja mbi masat mprojtëse kundër sulmit nga ajri" dhe e gjithë kotësija e saj.

Kur mâ në fund mujti ta hapi derën dhe të dali përjashta, mbas tij doli edhe kujdestari i shtëpís. Zeka shiqonte me habi shkallët dhe dyert e njoftuna të banesës së tij, gjithëshka ishte në vendin e vet. Nëpër dy-

sheme kishte pak malter të dërmuem dhe pak xhama të dritareve të thyeme.

Kujdestari i shtëpís qëndronte këtu si ndonji i denuem, fshinte lotët dhe fshante disi artificjalisht. Mbassi e kqyri mâ mirë — Zeka vûni re se njeriu ishte krejt i dejun. E çoi të marri allatin që të hypin në kulm, për të pa mos ka bomba djegëse.

Me nji llopatë të shkurtë në krah, Zeka shkonte përpara, kurse kujdestari i shtëpís shkonte mbas tij tue u dridhë dhe tue u ndalë herë mbas here.

Kur mbërrijtën në mansardë, kujdestari i shtëpís u ndal dhe mormoriti:

— Po... sikur të vijnë prapë.

Zeka e shiqoi nga sipër, dy shkallë mâ nalt dhe vazhdoi vetëm.

Porsa hapi dyert e tavanit, ndjeu pluhunin n'ajrin e thatë të pranverës. Kur doli dhe deshti të shiqojë drejt qytetit, i doli përpara nji pamje që s'e kishte parndie. Në vend të kulmeve të njoftun, të Savës dhe të fushës së Zemunit n'anën e përtejme, para tij qëndronte perdja e patejpashëme e pluhnit verdhosh të ngritun; nalt shihesh qielli jashtëzakonisht i kaltërt, por në tokë nuk shihesh fare. Syni nuk mund të dallonte kurrgjâ, kurse në veshë depërtojshin ushtima të jashtëzakonshëme, eksplozione të vogla dhe goditje pa zâ të qartë, sikur njerëzit viganë me hallate t'atillë punojshin dishka dhe veprojnë me mjeshtri në ketë hapsinë të mjegullueme kudo rreth e rrotull.

Zeka e kontrolloi tarasën; në të kishte dhe copa të vogla drûni, të cilat i kishin fërfëllue eksplodimet nga kush e di se ku, por s'kish kurrfarë gjurme të bombave djegëse dhe të landëve të dyshimta. Tue u këthye, e gjeti kujdestarin e shtëpís aty ku e kishte lanë, në shkallë se si rrënkonte vazhdimisht; kaloi pranë tij si pranë njij fëmije që qan dhe zbriti në podrum.

Këtu i ra në fëtyrë rrezja e dritës së elektrikut të dorës. Të gjithë drejtuen sytë nga ai dhe nga të gjitha anët iu drejtuen pyetjet.

Qysh atëbotë Zekën e mbajshin si nji njeri i cili

nuk ka frigë. Por qysh atëherë punët muerrën nji rrjedhje krejt tjetër.

Kur Zeka në kohën e qetsís së shkurtë midis zjarmeve të para shkoi deri në Zvezdara, ku duhesh t'ishte komanda e tij, nuk gjeti askend i cili do të donte të flitte me të. Komanda kishte braktisë ushtarët rezerv.

Sulmi nga ajri endè vazhdonte dhe hala vazhdonte ikja e piskama nëpër shtëpi, por Zeka nuk zbriti mâ në podrum. Rrinte në banesën e tij boshe, tue mos mendue shum as për ushqim, as për pije, vetëm me mendimet e tija të reja mbi njerëzit dhe mbi gjithëshkafën që ndodh rreth tij. Këto mendime e kishin kaplue aq shum sa e mbajshin edhe në çastet kur friga e ngritte dhe e çonte në podrum. Nga këto mendime ai nuk u nda as kur u ndihmonte njerëzvet në shtëpi dhe dilte në kulm mbas sulmeve, me to pau Gjermanët e parë dhe njerëzit që ktheheshin nga podrumet, me to shiqonte dhe ndigjonte të shoqen dhe të birin, dhe gjithëshka që ata bâjshin dhe flitshin.

Kështu filloi jeta nën okupacionin në Beogradin e djegun dhe të plaçkitun.

Margitës iu desht shum kohë deri sa sheroi frigën dhe shum sëmundje të cilat, simbas fjalëve të sajë, i kishte marrë gjatë atyne ditëve të kalueme në podrum. Edhe Tigri tash ish i butë dhe i tërhequn. Por nji ditë erdhi prej Zemunit nji kushërinë e saj, me lëvizje dhe fjalë të gjalla, plot levdime për Gjermanët, për jetën në Shtetin e Pamvarun kroat. Qysh atëherë edhe Margita edhe Tigri filluen që të qarkullojnë mâ shum nëpër Beograd, të blejnë gjana dhe sidomos ushqim, dhe të kalojnë në Zemun.

Në shtëpi u vijshin njerëz me uniformë dhe civil. (Atëherë Zeka mbyllesh në dhomën e tij). Tigri morri nji detyrë në Bashkin e ré dhe rreth dorës së djathtë mbante nji shirit të blertë si shejë të kësaj dejësije. Margita blente gjana me burim krejt të dyshimtë, në mënyrë që kështu sa mâ mirë t'i harxhonte dinarët të cilët po humbshin vleftën.

Zeka vojti nji ditë në Savë, por atje nuk kishte as gjurmë të jetës së dikurshëme. Njerëzit ishin shpërnda,

vetëm nën arrë rrinte Millan Stragaraci dhe hidhte po ato shiqime mburrëse kapedaish mbi gjithëshkafën rreth vehtes, kurse hungrrimi i tij tash dukesh edhe mâ i neveritshëm dhe mâ i kuptimshëm. Ai e përmendi i pari kapiten Mikën dhe menjiherë shtoi se kapiteni siguri sht âsht futë në vrimën e minit. Qeshja e tij djallzore jehoi në breglumin e mbetun shkretë. Gjithëshka ishte e çuditshëme, sikur edhe shtëpit ta kishin ndrrue vendin. Verën tjetër breglumi u gjallnue, por nëpër punishtet dhe magazinat punojshin mjeshtër dhe punëtorë të rij, kurse në plazhe dhe trapa bâjshin banjo dielli Gjermanët. Edhe Sava kish trathtue. Tue ikë prej shtëpís, Zeka shkonte shpesh në rrugën Tolstojeva. Por këtu gjente shqetsim dhe heshtje. Jelica dhe Filipi ishin vazhdimisht ose jashtë shtëpís, ose nalt në mansardë, edhe kur i takonte, kalojshin pranë tij me nji përshëndetje të ftoftë e të habitshëme. Inzhinjeri trupmadh, i cili kurr nuk kishte qenë i gojës, as tepër mendjepreftë. tashti ishte bâ memec prej frigës dhe mosditjes se kah me ia mbajtë. Marija ishte e shqetsueme shum, natyrisht për shkak të fëmijve; ajo për këtê nuk flitte, por ky shqetsim shifesh prej syve të saj, pa shkëlqim dhe prej fjalëvet të pakta e të matuna.

Zeka kurr mâ tepër në jetë nuk ndiente dëshirën që të bisedonte me njerëzit, të ndëgjonte se çka mendojnë dhe ndiejnë në të vërtetë dhe këtê ta krahasojë me mendimet e ndjenjimin e vet. Por, që, kurrkuj nuk i flitet. Edhe kur takon ndokend prej të njohunëve të vjetër, ndokend që e njef si njeri të ndershëm dhe t'arsyeshëm, edhe ai ia pret me pyetje:

— Shka u bâ kjo punë, pashë zotin, he burr i dheut.

Kështu âsht kjo punë, thonte Zeka në vetëvehte, tue mendue në rrethin e njerëzve të tij; të gjithë dishka pyesin njeni tjetrin dhe kurrkush nuk din, ose nuk don, ose nuk guxon të përgjigjet, as të përpiqet që të gjejë përgjegje.

Kur kështu nji të diele, qysh heret në mëngjez, takoi në rrugën Sarajeva nji të njoftun dhe e pyeti nga nevoja e cila iu kishte bâ tashmâ zakon, se çka ka të ré, ai e kqyri me sy të zgurdulluem dhe i tha:

— S'âsht mirë, qe se shka ka. Kijamet në Terazije. Njeriu vazhdoi rrugën, dhe Zeka në vend që të këthehet në shtëpin e vet u drejtue kah Terazija. Nuk i shkonte ndër mend se çka do të mund t'ishte ky kijamet në Terazije, por gjithëshka s'e shtynte që të shkonte atje, që sy më sy të takohesh me këtê kijamet të panjoftun.

Përpjetë rrugës Ballkanska vlonte njerëzija e tronditun dhe e heshtun, të gjithë në të njajtin drejtim. Këtu kishte jashtëzakonisht shum mashkuj, mâ së shumti të rij. Me qenë se ishte nji ditë e ngrohtë kremte, shumica prej tyne ishin pa setra, me këmisha ngjyre së haptë. me duer të shpërvjeluna deri përmbi brryl.

Kur doli në Terazije, hasi më nji lum njerëzish, të cilët shkojshin drejtë Sllavís. Dukesh se ishte kjo pjesë e ndonjij vargu të gjatë vorrimi. Kur e drejtoi vështrimin andej kah shiqojshin tjerët që ishin mâ afër tij, Zeka pau njeriun e varun në shtyllën e hekurtë t'elektrikut, sipër në maje, atje ku ajo ndahet në dy degëza të lakueme. I lëshoi sytë për tokë dhe mendoi të këthehet andej kah kishte ardhë, por atëherë u kujtue se nuk ishte e mundshëme, se duhet të kalojë me atê varg njerëzish, se duhesh të shihte gjithëshka. Dhe kaloi, e pau, sado që n'ato çaste nuk e dinte qartë as ku shkonte, as çka shikonte. I dukesh sikur asfalti nën kambët e tija lëviz dhe e tërhiqte papërballueshëm bashkë me masën përpara. Dhe në të njajtën kohë shikimi nga nji njeri i varun i kaloi në tjetrin, mandej pau edhe nji tjetër, prapë! edhe nji, në veshje katundare... Ky, pra, qenka ai kijameti.

Pau qartë n'ajrin e palëvizshëm të njij dite të shkëlqyeshëme të verës, njerëzit e varun, ç'prej kokavet pa gjak të cilat përmbi litarin ishin bâ të vogla dhe të shkurta, deri te gishtat e kambëve të cilët anojshin përpara, tue kërkue kot së koti mbështetje. Gjithashtu kishte pa qartë edhe tavolinat para kafehanes „Atina" me birrë dhe me gjevrekë dhe rreth tyne myshteritë, ushtarë gjermanë dhe rrallë civila. Rreth shtyllave t'elektrikut qëndrojshin rojet me pajosje të plotë të luftës, Gjermanët e shtangun të palëvizshëm dhe të nguruem,

sikur janë prej hekuri, prej guri, prej ndonjij materje të panjoftun edhe mâ të fortë. Edhe Zekës vazhdimisht i bâhesh se ky qylym lëvizës, në të cilin kishte shkelë mbas ardhjes në Terazije, pandalshëm e çonte drejt njenit prej këtyne rojeve gjermane, se pa shmangshëm do të ndeshet me të dhe se atëherë do të bâhesh zija e plotë në Terazije. Krejt afër, gjithënji e mâ afër, edhe mâ afër... Dhe kur e ndjeu të gjithë vrazhdësín e këtij njeriu t'armatosun, dhe të gjithë dobësín e tij, ai pau se bashkë me turmën tjetër kishte shkue rrëshqit pranë tij, disa milimetra, por pranë tij, dhe se turma e kishte marrë përpara mâ tutje. Atëherë e ndjeu se si i kishte dhambët dhe grushtat e shtërnguem. Deshti që t'eci mâ shpejt, por nuk mundte prej njerëzvet të cilët shkojshin në drejtimin e kundërt; njifarë nevoje e papërballueshëme, e dhimbëse, si detyrë e mundimshëme, e shtyni që të hjedhi edhe nji vështrim në të varunit. Ashtu tue ecë solli kryet; pau vetëm dy të varun, nga shpina jo mâ me qiellin si mbrapaperde, por të trazuem me fasada të shtëpijavet dhe të rrugëvet plot njerëz.

Vetëm atëherë u nis mâ shpejt tue u kujtue se turma sa mâ larg bâhesh mâ e rrallë dhe se „kijameti" mbetesh mbrapa tij.

Si pa dashje, u drejtue kah Kodra e Topçiderit. Si nji etje e mundimshëme fizike ndiente nevojën që të bisedojë me njerëz. I shiqonte kaluesat në sy dhe i dukesh se nuk do t'ishte kurrgja e pazakonshëme që tash me ndonjanin prej tyne të rrijë në bar buzë rrugës që shkon përpjetë kodrës dhe t'ia shtrojë muhabetit të gjatë, serioz dhe përnjimend mbi shka kishte pa pak mâ parë dhe, përgjithësisht mbi gjithëshkafen që po ndodh ç'prej disa muejsh.

Marijën e gjeti në kuzhinë, ku, e zânun rreth gatimit të drekës çartaqefas bisedonte me dy katundare të cilat kishin ardhë aty në këtë ditë të gjatë kremtje. „Fëmija" nuk ishin te shtëpija, kurse Doroshi punonte dishka në patlixhanat e tij të rritshëm, i djersitun, i heshtun dhe i këthyem dysh, sikur të dëshironte që kështu siç ishte i madh, të zhdukesh në ta dhe të bâhesh nji me tokën dhe me bimët e saja.

Kurrkush nuk donte me bisedue me të për ngjarjen mizore që kishte pa pak mâ parë; gjithëshka kufizohesh në klithma keqardhjeje pa përmbajtje dhe në lëvizje mjerimi të dorës të cilat tue mos thanë kurrgja, prejshin çdo bisedim të matejm.

Siç ndodhte shpeshherë të dielën, Margita edhe sod shkoi me të birin në Zemun me ditue dhe Zekës ia la drekën që ta ngrohi vetë. Do të jipte shum që sod të mos e hante drekën vetëm por Marija bash sod nuk e kishte ndalë për drekë, e atij s'i vinte mirë që të thonte vetë. U përshëndet dhe u nis përposhtë kodrës.

I vijshin vërdall disa mendime të zbehta, si fëmís fatkeq. Të gjitha mund të përmblidheshin në këtë: nji vuejtje e këtillë kaq e madhe e përgjithshëme i shpije njerëzit në pozita të tmerrshëme dhe të randa në të cilat ndihma dhe ngushllimi i njeriut tjetër u janë mâ se të nevojshëme, dhe pikërisht ky tmerr dhe ky mjerim i pengojnë që njeni tjetrit t'i japin ndihmë dhe ngushllim.

Shtëpija e shkretë e priti me nji heshtje të çuditshëme. Pikërisht këtu, mbrenda katër mureve, atij i doli e qartë para syvet gjithë ajo që kishte pa në mëngjez si n'andërr në Terazije, ishte përtrí në të, tue e mbushë me nji shqetsim mundues se gjana të këtilla nuk mund të lihen në heshtje, se nuk mund të varrosen me harresën e mjerë.

Nga ajo që i kishte lanë Margita për drekë ai hangër vetëm djathin dhe pemët e pak bukë, e gjithëshka që duhesh me u ngrohë nuk e preku fare. Bashkë me ushqimin ishte futë në të nji shqetsim i ri edhe mâ i madh. Vetëmija e mbasdrekës së verës në banesën e flladitshëme e të shpraztë i dukesh e pafund, e padurueshëme. E ndiente se si i rrihte gjaku në nyjet e dorës, në zverk, se si ky shqetsim përhapet në gjithë trupin dhe se si kalon në gjanat rreth tij. U shtri i mposhtun prej lodhjes. I shtrimë në shpinë me sy të hapun fort, shihte se si ngadalë, por dukshëm dhe vazhdimisht dridhet tavani i bardhë mbi të; divani nën të lëvizte në të njajtin ritëm. Shqetsimi kishte kaplue të gjallë e vde-

kun, por në mënyrë që as gjen qetësi, as luen prej vendit.

Zeka çohesh prej divanit dhe kalonte nëpër të gjitha dhomat por gjithëshka rreth tij ishte në lëvizje dhe ishte përfshi nga i njajti shqetsim.

Shkoi në kuzhinë.

Dritarja e hapun e kuzhinës shiqonte në rrëmoren në të cilën ishte e ngritun shtëpija fqije, më nji vend të ngritun me ftyrë nga rruga Kneza Millosha. Ia nguli sytë kësaj ane të thepisun pa gjelbërim e cila mbyllte malbrezin, por edhe ajo dridhesh nga i njajti shqetsim.

Zekës i mbushesh mendja me dalë dhe me shkue përsëri në Terazije, në pikën qendrore nga e cila përhapet ky shqetsim, me të cilin t'i qërojë hesapet vetëm atje në burim. Por edhe ky mendim ishte vetëm pjesë përbase e atij shqetsimi, ishte mendim i pafuqishëm i cili nuk e shtyn njeriun përpara dhe nuk i gjen dalje. Dhe si ta bâjë këtë, kështu vetëm, në këtë tronditje, e cila e mundon dhe e shtyn nga nji vend në tjetrin dhe kurrgja nuk tregon dhe kurrgja nuk zgjidh.

Po, dalje dhe zgjidhje nuk ka dhe e gjithë ndërdija e tij âsht e vërshueme me atë që ka pa në Terazije. Vrasin njerëz! Disa vriten, ndërsa tjerë rrijnë para kafeve e hanë e pinë, këtu nën trekambëshat, mendojnë për hallet e veta ose hyjnë nëpër shtëpijat, të mos shohin,të mos ndëgjojnë, të mos dijnë. I këtillë âsht edhe ai vetë, por tash ka pa me sy të vet dhe tashmâ nga ajo që ka pa nuk mund të ndahet sa të shpëtojë. E gjithë kjo atij i âsht tash e padukshëme dhe e pashmangshëme. Kështu, tue kërkue dalje, pau nëpër dritaren e guzhinës gropën e thellë nën të dhe rrëmoren e cila ngrihesh para dritares pingul si mur dhe për të cilën gjâ kjo kthinë ishte e errtë dhe pa diell.

Tue shique kështu, vuni re se përbri murit të shtëpís nën dritare shkonte nji spikamë muri e ngushtë e cila kush e di se për çka i âsht nevojitë arkitektit të panjoftun. Kjo spikamë muri humb në truellin ku mbështetet shtëpija dhe mandej përsëri duket n'atë rrëmoren përkundruell dhe këtu shndrrohet më nji spikamë të ré dhe shum mâ të gjanë, më nji lloj tarase rudimen-

tare, të fillueme e të pasosun. Nën ketë tarasë shtrihet nji vend i shpraztë, nji gropë e ngushtë, e lagtë, 4-5 metra e thellë, dhe në fund rritet bar myshku dhe kaçuba të grymosuna, të cilat nuk shohin diell.

Kjo spikamë muri ishte nji nga trajtat e shumta të çuditshëme t'arkitekturës sonë të Beogradit midis vjetit 1920 e 1925. Atëherë ndërtohesh me ngutësi të madhe, ardhacakisht, spekullueshëm, pa shum rregull dhe plan, me shka mundesh dhe me shka gjindesh për dore, me nji shpejtësi të cilën e binte me vehte epshi për të fitue.

Këto karakteristika n'arkitekturë dhe urlanizëm u përgjigjen shum karakteristikave të ngjajshëme në politikën, ekonomin dhe kulturën e asaj kohe: lakmi të mëdha dhe të padurueshëme, ndjenjimi i zhvilluem i pabarabartë përgjegjësije, derdhja e marrëzishëme e forcave dhe e materjalit, mospërfillja e plotë, rezultatet e mjerueshëme.

I shtym nga shqetsimi i papërballueshëm, Zeka me nji herë hypi në dritare dhe tue u kapë për korrnize, u lëshue në murin e themelit dhe u nis, kambë mbas kambe, deri sa me dorën e majtë të shtrime kapi ullukun prej llamarine dhe hallkën prej metali me të cilën ishte i mbërthyem ulluku për murin e shtëpís. Atëherë, i kapun për atê hallkë, shtrini kambën e djathtë në shpraztinën e cila e ndante nga ajo spikama tjetër mâ e gjanë prej betoni në rrëmore, në anën tjetër të gropës. Me majën e këpucës preku skajin e spikamës. „Gjithëshka mund të bâhet!" mendoi me vetëvehte, me gjithë fuqin morri hov e këceu prej murit dhe ullukut dhe - u gjet n'anën tjetër. Këtu edhe mund të rrihesh në kambë, edhe t'ulesh.

E fshiu „taraszën" prej dheut dhe zallit të cilat i kishin pru shinat gjatë vjetëve, dhe u ul. Gjaku i vlonte fort dhe sytë i ishin mjegullue nga nxehtësija dhe nga mundimi në të cilin nuk ish mësue, por kjo policë betoni, e dalun në rrëmoren si çerdhe dallendyshesh, dhe krrusun përmbi gropën e thellë, nuk lëvizte si muret dhe sendet nëpër dhoma. Kjo ndoshta âsht ajo pika e paluejtshëme e dëshirueshëme në të cilën edhe ai do të mund të gjejë qetësi.

Soditte pozitën e tij me mosbesim. I krrusun n'anën e thepisun, mbi të shtrihesh arra e fqiut, kurse mbi kulmet e shtëpive të vjetra dhe t'ulta në rrugën Sarajeva hapesh nji horizont i ngushtë por i thellë me derdhën e Savës në Danub dhe me nji profil të mprehtë të Kalemegdanit në fund. Gjithëshka e re dhe nga kjo pikë kurr e papame. Kaq vjetë kishte jetue në ketë shtëpi dhe kurr nuk i kishte shkue ndër mend se mund të kalohet në këtê vend të mrrekullueshëm dhe të qetë, krejt të mshefun. Dhe për këtê i duhesh vetëm me braktisë zakonet e bâme adet, dhe me shpëtue prej frigës dhe prej sjelljes së bâme zakon dhe me shtri kambën pak mâ me guxim përtej shpraztinës e cila ndan njanën spikamë prej tjetrës. Këto janë ato guxime jo të mëdha, por shpëtimtare të cilat né nuk dijmë kurr t'i bâjmë në kohën e duhun.

Për nji kohë të gjatë Zekës i vijshin vërdall në krye gjithëfarë mendimesh të reja të këtilla në lidhje me „pozitën e ré" të tij. Por as kjo risi nuk mujti ta përmbajë në ketë gjendje shpirtnore. Qetësija zgjati vetëm sa vazhdoi lodhja dhe tronditja nga ndërmarrja dhe përpjekja e jashtëzakonshëme. Mbas të gjithave iu çfaq përsëri kujtimi i asaj që kishte pa sod në mëngjez; bashkë me kujtimin vinte edhe shqetësimi nga i cili kishte ikë, dhe bashkë me të edhe mendimi qortues se âsht punë fëmish edhe me mendue se prej kësaj mund t'iket me „zbulime" të këtilla fëminore dhe me kapërcime përtej gropës në „tarasëz".

Shqetsimi s'i ndahet. Natyrisht që s'i ndahet! Dhe e thrret n'emën, nga larg, me zâ të mrrytë por të dallueshëm, gjithënji e mâ afër e mâ qartë: „Zeko, Zeko..."

Atëherë u hapnë dyert me rraptimë atje në guzhinë dhe me të vërtetë jehoi zâni i vrazhdë dhe antipatik i Margitës:

— Zeko!

Terazija, me të gjithë atê që kishte pa në to, në ketë çast kaloi krejtësisht në ketë tarasë të vogël, Zeka u drejtue, tanë i rrënqethun prej të dridhmes së dhimbshëme. Në dritaren e kuzhinës u duk përgjysë fëtyra e Margitës, në dritën e tërthortë, të mpreftë të muzgut.

Me kapelë në krye, fëtyrë të zbardhueme me pudër, e cila âsht zhdukë në rrudhat rreth gojës dhe syve dhe âsht mbledhë rreth hundës dhe veshëve.

— Zek...

Dhe grueja mbeti pa krye fjalën me gojë hapun, me sy të zgurdulluem dhe me duer të ngrituna, e me të djathtën bâni nji përpjekje të javashtë që të bâjë kryq.

— O ati im i shejtë... Zeeko!

Kjo fëtyrë e harbueshëme dhe habija e saj idhnake ia morri edhe gjurmën e fundit të gjakftoftësís së njeriut të trondítun, të cilit iu futën të dridhunat kambë e krye.

Në gjoks ndien përsëri të gjithë Terazijen, me uturimën e tramvajeve, me zhurmën e turmës së njerëzve e cila vlon nën të vjerunit dhe pranë tavolinave në ânërrugë. Dhe mbi të gjitha këto shkel Margita e tmerrueme dhe e thrret me emën.

Ndërsa në dritaren e kuzhinës grueja vazhdimisht i shtrin duert dhe belbëzon:

— Kush dreqi... Si, nga... atje... Ç'ban aty?

Tue u dridhë kambë e krye, Zeka ndjeu nevojë të madhe që të mprohet, por edhe gjithë pafuqín që ta bâjë këtë. Si njeriu kur sheh andërr e zihet me vnerë me njerëz të këqij dhe të poshtër dhe mundohet tmerrsisht që t'u a thotë sa mâ me zâ, marazin dhe përbuzjen e vet të arsyeshëme, por kurrsesi nuk i vjen zâni që të bërtasi, as forca që të marrë turr, kështu Zeka shtrini pjesën e sipërme të trupit drejt dritares, e cila edhe ashtu ishte afër, dhe hidhnueshëm bante me dorë drejt Margitës tue bërtitë me nji zâ krejtësisht të marrun dhe të mrrytë:

— Më lini rahat, të gjithë ju! Shkoni atje, të shihni trekambëshat!' Më lini ju them!

— Zâni memzi ndigjohej por fëtyra ishte e skuqun, sytë flakë, lëvizja e dorës kërcnuese.

Grueja u hoq pak nga dritarja, kurse njeriu në tarasën e vogël shkonte kamba kambës, sepse s'kishte vend për hapa të mëdhej me të cilët ai dëshironte me dëbue tronditjen munduese. Tue mos gjetë kurrkund pushim, sepse nuk mund të lëvizte, ndërsa zâni e kishte lanë

krejt, ai përpiqesh që t'i forconte fjalët në kuptim dhe në mpreftësin e shprehjes.

— Më len rahat, po të them! Ju bleni tëlyen të njomë dhe kakao nëpër Zemun, kurse këtu i varin njerëzit midis Beogradit. Kjo âsht turp! Tuu-rp! Sikur të jemi njerëz, na të gjithë do të kishim dalë në Terazije dhe do të bërtitshim me zâ: „Poshtë trekambëshat! Poshtë Hitleri gjakatar!... "

— Ze... Zeko! — çirresh Margita tue luejtë dorën si dirigjenti i cili don ta uli me hidhnim tonin shum të naltë t'instrumentit n'orkestër, por njeriu bërtitte edhe mâ tutje me nji zâ të dobtë, të marrë:

— „.... Jashtë okupatorët! Poshtë xhelatët!" Kështu do të kishim bërtitë... kështu, dhe jo...

Grueja iku prej dritares dhe mbas saj u ndëgjue rraptima e dyerve të kuzhinës, kurse Zeka heshti, sepse zâni iu muerr krejtësisht. E mposhti tronditja dhe u ul tue u mbështetë si i smundë për murin mbas vehtes. Me sy të mbyllun memzi mirrte frymë tue iu dridhë gjith shtati.

Në ketë hapsinë të ngushtë,të mbyllun gadi nga të gjitha anët, kish fillue të binte muzgu. Heshtja ishte e plotë, heshtja e ditës së kremtë verore buzë mbramjeje.

Margita përsëri hyni në kuzhinë, por me frigë, me fëtyrë të shemtueme prej tutës. I dridheshin buzët.

— Zeko, Zeko!

E thirrte me zâ t'ultë, tue shqyptue vazhdimisht emënin e tij me të butë dhe me ledhatim, sikur të ndillte kafshën shtëpiake të ikun. Zeka nuk përgjigjesh, por kur ajo, mbassi kish humbë guximin pushoi që ta thirri mâ, ai u ngrit menjiherë, hodhi hapin n'anën tjetër të shpraztinës dhe me nji të këcyem u hodh zhdërvjelltas në spikamën e murit kundruell, tue u mbajtë për parvazë u kacavarr nëpër dritare dhe ra në kuzhinë. Margita e shikonte si nji mrekulli, por me gjithë atê u kujtue mbas tij të mbylli dritaren.

Se ç'ka ndodhë atë natë në banesën e tyne; këtê askush nuk ka mujtë ta ndëgjojë as ta shohi, kurse gjendja ishte e atillë sa edhe zanja mâ e pabesueshëme midis

Zekës, Kobrës dhe Tigrit ishte e mundëshëme dhe e kuptueshëme.

Ka shum ngjasë gjithashtu që askush të mos ketë ndëgjue as pa ngjarjen midis Zekës dhe Margitës, sepse vetëm në katin e tyne kuzhina âsht n'atê anë të shtëpís, kurse plani i mbrendshëm i gjithë kateve t'epërm âsht i atillë që n'atê anë shiqojnë vetëm kthina të tjera të dorës së dytë, qilerë dhe banjo e tjerë. Megjithëate, Margita, tue marr parasysh rrezikun e madh, mendonte se duhet me pasë para syshë edhe atê përqindje të vogël mundësije se dikush do ta ketë ndie britmën e Zekës dhe se duhet marrë të gjitha masat.

Qysh të nesërmen para dite simbas udhëzimit të Margitës, kujdestari i shtëpís si për rrëshqit dhe në punë e sipër u tregonte, në çdo kat, ndonjenit prej qiramarrësave se zotni Zeka „âsht sëmue keq". Në pyetjen çka ka, kujdestari i shtëpís përgjigjesh si që thanë: „Nervat"... Këtê e shqiptonte sikur të shqiptojë ndonji fjalë të huej. Dhe nga ana e vet, nga dëshira që të jetë mâ i qartë, ai ketë fjalë e shoqnonte edhe me lëvizje: kallxuesin e dorës së djathtë e shpinte vërdall në trajtë rethi në lul të ballit. Banuesat luejshin doren me keqardhje.

Ethet e randa të cilat e kishin kapë Zekën zgjatën gjithsejt tri dit. Margita nuk guxonte me thirrë mjekun, sepse kishte frigë se burrit mos i vijë përsëri kriza e vnerit dhe të mos fillojë para mjekut t'i thotë po ato britëma. Vendosi për dishka tjetër. Tue marrë para syshë miqësín e Zekës me Marijën dhe Doroshin, e thirri Marijën, të cilën zaten, muej me rradhë nuk e kishte pa që të këshillohet me tê. Asaj ia tha të gjitha dhe iu lutë që edhe ajo edhe Doroshi të ndikojnë në Zekën që të mos bâjë ma punë të tilla dhe të mos i fiki edhe atê edhe të birin, sepse sod edhe për gjana shum mâ të vogla pushkatojnë të tanë familjen.

E tronditun, Marija me njiherë deshti që ta thrrasi mjekun, por Margita kundërshtoi, dhe në bisedim me Zekën Marija edhe vetë e pa se për këtê nuk kishte mâ nevojë.

Gjithëshka mbaroi mirë. Zeka u bâ mâ mirë. Ba-

nuesat e takojshin dhe e përshëndetshin me atê kureshtje ngushllimi me të cilën i vërejmë njerëzit për të cilët kemi ndëgjue se kanë luejtë pak nga mendja, mâ vonë edhe u harrue.

E gjithë kjo ngjarje jo e zakonshëme dhe ethet e randa e të shkurta nuk lanë gjurmë të dukshëme në Zekën. Edhe jeta në shtëpi nuk ndryshoi aq sa të bierë në sy. Por me gjithë atê, ngjarja e çuditshëme në taras, simbas mënyrës së vet, donte me thanë dobësim i pozitavet të Margitës, pra — përforcim i pozitavet të Zekës. Sikur dikur „zbulimi" i Savës, si bombardimi i pranverës, ashtu edhe kjo krizë mbas ngjarjes në Terazije, ishte për Zekën nji hap përpara në luftë të vazhdueshëme të cilën e bânte kundra të shoqes dhe të birit të saj.

Ndjenja e Zekës e shpëtimit prej tyne u forcue dhe drojtjeve të tyne të shumta u shtue edhe nji e ré. Për këtê arsye edhe grueja edhe i biri qysh atëherë silleshin me tê disi mâ me kujdes, që do me thanë as mâ bukur, as mâ përzemërsisht, por ashtu, pak a shum, si njerëzit kur i bienë tërthoraz me kujdes njij vendi në të cilin e dijnë se gjindet granata e paplasun.

Zeka nuk punon kurrkund. Margita disa herë përpiqesh që t'i flasi se si pensioni i tij âsht i vogël dhe se si do të duhesh që të hyjë në punë më ndonji zyrë t'okupatorit, por ai kundërshtonte çdo bisedë mbi këtê, dhe madjè aq ngultas, sa ajo mâ s'guxonte me ia përmendë mâ.

Përgjithësisht, në këtê shtëpi qysh nga ngjarja e teraszës kishte fillue nji kohë e re, me marrëdhanje të reja midis anëtarëve të familjes. Margita gjithënji e mâ tepër zhytesh në hallet e saja të luftës në lidhje me pajosjen e me gjanat ushqimore e tjera dhe në drojtjet nga gjithëshkafja që duket se âsht, se do të mund të jetë dhe që kurr nuk mund të bâhet. Edhe Tigri gjithënji e mâ tepër tregohesh, siç ishte në të vërtetë gjithëmonë, si gopçar dhe kohëbjerrës, mospërfillës ndaj gjithëshkafës, që nuk âsht në lidhje me mashkujt e tij dhe me rahatllëkun e tij vehtjak, dhe përveç kësaj frigacak dhe i paaftë për gjithëshkafën, kështu që e ama shtërngohesh të kujdeset për tê si për nji foshnjë.

Midis tyne kalon Zeka. Prej asgjaje s'ka frigë mâ; ka nevoja shum të pakta; i shiqon si me qenë të mitun: qesh për gjithshka që flasin, dhe rrallë herë denjësohet t'ua thotë ndonji fjalë. Dhe kur e ndien vehten ngushtë dhe gjindet në siklet, ai hidhet nëpër dritaren e guzhinës në „teritorin e vet".

Kaq vjetë ka jetue në ketë shtëpi i brengosun dhe i poshtnuem, dhe kurr nuk i kishte shkue mendja se do të mundte, se do të guxonte me kalue në këtë vend të mrrekullueshëm, të flladitshëm, të skajuem prej zhurmës së qytetit dhe shiqimeve të njerëzve. Ky âsht zbulimi i tij i luftës. Këtu shihet se sa poshtë ka ra pushteti i Margitës dhe se sa âsht shkëputë Zeka prej tyne, sado që i ndan gjithësejt dishka pak mâ tepër se nji metër largësi dhe — guximi e aftësija e Zekës që ta kalojë.

Këtu Zeka mendon me rastin e këtij guximi të vogël dhe rreziku të paktë — mbi guximet dhe rreziqet në përgjithësi. Po, të shkojsh drejt rrezikut, madjè ta kërkojsh, të futesh në të, qe, kjo do me thanë me u shlirue. Kjo as nuk âsht shum e vështirë, as „e rrezikshëme", sepse po ky rrezik i përgjon dhe i godit të gjithë njilloj, sado që të duket kundërthanshëm dhe mosbesueshëm, edhe ata që ikin prej tij edhe ata të cilët kapen për të. Rreziku âsht i njillojtë ,por ata të cilët nuk i kanë frigë jetojnë mâ lehtë dhe mâ bukur, sepse e kanë mposhtë në vetëvehte, dhe kjo âsht njilloj sikur të mos ta shohin dhe mos ta ndienë, me qenë se janë nji me të, sepse janë — të lirë!

Tue mposhtë frigën kurdoherë që shfaqet ndër né, âsht bukur, mirë dhe për t'u lavdue, por, në themel kjo âsht nji punë boshe nji luftë e pashpresë, sepse drojtje ka shum mâ tepër se sa kemi forca në vehte që t'i kundërshtojmë vazhdimisht, dhe mâ në fund, ndodh rregullisht që të na lajë takati, kurse friga mbetet. Rreziku i vërtetë dhe mâ i madh nuk âsht në rreziqet të cilat me të vërtetë na kërcnohen, por në frigën që gjindet në ne. Fundi i fundit, ne njerëzit, prej shka s'kemi frigë? Smundjet ngjitëse, smundjet e reja, dhe shpikjet vdekjepruese për të cilat lexojmë nëpër fletore, masat policore madjè edhe ato që nuk kanë as që mund të kenë

lidhje me né, me mendimet tona të natës, që kanë rranjën jo në njimendësín e jashtëme, por në nervat tanë të dobtë dhe në arsyen e përgjumshëm. Do me thanë, friga duhet të zhduket në rranjë, duhet asgjasue aftësín e njeriut që të frigohet, me e shkulë prej njeriut si nxirren bajamet e fytit, të smundëta dhe të ndieshëme.

Kaq të shpejta, të llojndryshëme dhe të reja ishin këto mendime në tê, sa prej tyne e kishte kapë nji vilaní e lehtë në buzën e taraszës së tij, si nji frigë e ré nga të mospasunit e frigës, sikur kaq dhe të këtilla mendime për shlyemjen e rrezikut t'ishin vetëvetiu nji rrezik i ri për nji njeri kaq të vogël si âsht ai. Dhe ai me të vërtetë ndjente si barrë së cilës nuk i përballon dot dhe nën të cilën përpëlitesh i tani. Dhe ai me të vërtetë përpëlitesh dhe herë mbas here edhe tutesh, por nuk ndalesh, nuk dorëzohesh. Sepse nji mendim që ngulet në njeriun dhe gjen mbështetje në karakterin e tij, kjo âsht ajo që e bân njeriun të vogël apo të madh. Friga në tê bâhesh mâ e vorfën, kurse ai vetë rritesh.

V.

Si dikur n'atê trapin mbi Savë, tue vërejtë jetën rreth vehtes mendonte mbi ketë jetë, si âsht dhe si do të duhej t'ishte, dhe çfarë vendi të vërtet do të duhesh me u gjetë njerëzve të cilët jetojnë vështirë e keq, kështu edhe këtu, në taraszë, përpiqesh të mendoj për atê që shihte.

Shiqon larg Zemunin e ndriçuem, i cili tash âsht „vendi i huej anmik", sepse ishte në duert e Ustashëvet. Kundron Savën për të cilën kapiten Mika gjithëmonë thonte âsht „ujë fisniku", e cila tash âsht kufini midis dy shteteve fatkëqija, me qeveri të mjera, „serbe" dhe „kroate", të cilat jetojnë nga urrejtja, mosdija, dhe nga epshet ma t'ulta, dhe simbas qefit e nevojës së fuqive të mëdha fashiste. Ndjek me sy aeroplanat të cilët i bienë mbarë e mbrapshtë qiellit ose anije transporti pa motorr të cilat bubrrojnë n'ujë, tue punue për anmikun — okupator.

I kundron të gjitha këto dhe do të donte me mendue shum e gjatë për këtê gjâ, por vazhdimisht ndodh

që Margita ta shkundi prej këtyne mendimevet dhe ta shtërngojë që të mendojë për të dhe për gjithëshka që âsht në lidhje me të.

Nga guzhina depërtonte ai zâni idhnak i grues e cila fjaloset me sherbëtoren. Ah, Margita dhe sherbtoret e saja! Këtu shprehesh i gjithë tabiati i saj, gjithë nevoja e pangopshëme dhe e pazhdukshëme e mbarë shtresës së saj shoqnore — për qeverisje dhe komandim, për përbuzje dhe për shtypjen e njeriut tjetër, mâ të dobtë.

Vjet me rradhë ndiqte sjelljet e saja ndaj sherbtoreve, ngandonjiherë përpiqesh që të ndërhyjë, por gjithmonë i duhesh me u tërheqë prej kësaj grueje si stihi dhe para vesove të këqija dhe epsheve.

Vërtetë, ka pasë edhe sherbëtore të cilat nuk ishin të kujdesshëme në punë, madjè edhe t'atilla të cilat vidhshin ose ikshin para afatit, sado që mirrshin dishka të holla si paradhanje. Por shum mâ tepër ishin punëtore dhe të ndershëme të cilat mbas disa ditësh e braktisshin këtê shtëpi në të cilën âsht e vështirë të jetohet dhe të mirret frymë e lene mâ të punohet për nji rrogë të vogël, për ushqimin te Margita dhe në shoqnín e saj.

Dhe Zeka aq mirë kish mujtë me e kuptue se ç'do me thanë me qenë i mvarun prej Margitës, me punue nën mbikqyrjen e saj. Margitës nuk i mjaftonte që ndokush të punojë dhe të kryejë punët e shtëpís. Ajo sherbëtoren e ndiqte hap për hap, prej mëngjezit deri në mbramje, me vrejtjet e saja të teprueme, të marra dhe mizore; me shiqimin e saj si rrëqebull i futesh mu në shpirt, tue u përpjekë me marrë vesht se ç'mendon, me kend shoqnohet, cilin ka. U hapte letrat, u kontrollonte plaçkat dhe shpurpurishte nëpër dyshekun e kashtës. Ajo nuk mund t'ua falte shërbëtoreve 18 vjeçare pse në mbramje duen të shetisin me jaranin e tyne, pse nuk mund t'i hanë laknat bajate, pse këndojnë, pse qeshin, pse janë të brengosuna, pse kanë nji monogram të qendisun në bluzën e bleme lirë, pse duen me i ndreqë dhambët; përgjithësisht pse duen dishka, pse duen ndokend, pse janë bukuroshe, pse jetojnë si qenje njerzore me

nevoja njerzore, pse jetojnë fare edhe jashtë orëve të punës dhe kundra nevojave të Margitës.

Margita orë të tana mund të flitte se si të gjitha sherbëtoret janë të këqija, bukëpërmbysëse dhe të pahajre. Ajo i mbante mend nji galeri sherbëtoresh të cilat i kish ndrrue ç'prej mâ se 20 vjetëve. Ishin disa të cilat nuk mund t'i harronte.

Kështu nji herë kishte nji sherbëtore shtatvogël zeshkane dhe anemike nga Sremi, e cila qëndroi vetëm tri ditë. Kur ditën e tretë muer me pastrue koridorin, dhe Margita, tue shkue mbas saj, i tregonte çdo gavër të parketit me vrejtje dhe udhëzime të shumta, sherbtores i erdhi në majë të hundës. Ajo e preu punën, dhe tha se nuk dëshiron të shërbejë mâ më nji shtëpi të këtillë dhe kërkoi që t'i paguejë ate që i përket. Margita e zemërueme kundërshtoi t'i paguej, kështu pa shpërnjoftim, dhe mâ në fund e quejti sherbëtoren „rrugaçe të ndytë".

— Mirë, unë jam rrugaçe. Po çfarë zoje më jeni ju, kjo shihet mâ së miri prej fjalëvet tueja. Sikur ta disha se kurrkund në botë nuk ka punë njij neperke të këtillë nuk do t'i shërbejsha. Mâ parë kisha hangër gur...

Margita iu kërcnue me policí, këcente përpjetë në korridor dhe villte të shame. Secila prej fjalëve të saja të poshtra ishte ajo që preku Sremjanen më nji vend të ndershëm, kjo s'dihet, por më nji çast vajza piskati si më ndonji krizë histerike dhe iu mat me fshisë Margitës, e cila iku në kuzhinë. Atëherë sherbtorja hodhi fshisën dhe tha tue përmbledhë vehten:

— Ah, jo fshisë, por pushkë doni ju. Kjo âsht e vetëmja mënyrë që do të mund t'i sillte në vehte gratë e këtilla. Kjo nji ditë edhe do t'u vijë. Me pushkë!

Sherbëtorja shkoi, kurse Margita menjiherë ia paraqiti punën policís. Edhe dhetë vjetë mbas kësaj herë që flitte për këtê ajo dridhej, dhe e tregonte shpesh, dhe pune âs për futën të cilën i fali zojës.

— Me pushkë të kërcnohet ajo zhelane, mor jahu! Me pushkë. Edhe kur ua paraqes çeshtjen policís, ata më këqyrin dhe qeshin. Mor jahu!

Zekës sidomos i kujtohet nji rast tjetër. Hyni me rro-

gë nji grue e ré, tue mos bâ shum pazar. Ishte e gjatë dhe leshverdhë me sy të mallëngjyeshëm dhe me sjellje të mirë. Kur erdhi në mëngjezin e parë në punë, solli me vehte nji futë të zezë të gjanë, të cilën e pështillte në punë. Duroi atë ditë me Margitën, dhe në mbramje shkoi në shtëpi të vet për të fjetë, tue lanë futën. Dhe kurr mâ nuk erdhi as që u duk. Aq i madh do të ketë qenë tmerri i saj nga ajo që kishte pa dhe ndëgjue mbrenda njij dite sa iku si prej murtajës, tue mos ça kryet as për nji ditë pune as për futën të cilën ia fali zojës.

Edhe Margita këtê ia tregonte çdokujt, tue mos e kuptue se çfarë padije e madhe ngarkonte vetëvehten.

Dhe kështu me rradhë, prej vjeti në vjet, prej sherbtorje në sherbëtore.

Që, edhe tash po zihet në kuzhinë me vajzën e cila gjindet në shtëpi vetëm ç'prej disa ditëve dhe i kërcnohet se në ketë kohë lufte mund të shkojë lehtë edhe në punë të detyrueshëme; sepse, luftë âsht kjo, dhe me Gjermanët s'ka mahi, vetëm kërcnimi âsht i ri, kurse përlamja âsht gjithmonë e njajta qysh prej afër 20 vjetësh.

Edhe Zeka mendón për ketë grue të tij, e sheh para vehtes n'atê mënyrë që ia zen çdo horizont dhe ia turbullon çdo mendim tjetër. Dhe i bâhet sikur gjithmonë të këtillë e ka shique. Nakse, e rrëmbyeshëme; duert gjithëmonë të paqeta; vazhdimisht ndreq dishka mbi vehte dhe rreth vehtes. Çdo fjalë e shoqnon me lëvizje të shpërpjesëtueshëme dhe jo të natyrshëme. Ka nji fëtyrë e cila në të njajtën kohë ka shprehjen e viktimës dhe të xhelatit të pamëshirë. Me ketë fëtyrë të mrrolun, inatçore, ajo e kalon ditën, tue errësue horizontin e çdokujt; me të futet në shtrat dhe, me qenë se as gjumi nuk mund ta kthjellojë dhe ta zbusi, me ketë ngrihet dhe hyn në ditën tjetër. Shprehja e fëtyrës së saj âsht e kundërta e asaj që quhet lumni familjare. Kjo âsht nji mjerim i çveshun nga çdo madhështi, travajë e cila për shkak se âsht e teprueme dhe cikrrimtare nuk do të gjejë te askushi mirëkuptim as ngushllim. Asht vetëm nji gjâ mâ e keqe dhe mâ e mjerueshëme nga kjo shprehje e errtë. Kjo âsht buzëqeshja e saj. Kjo âsht dridhje vetimash të

ftofta, të tharbta në muzgun e errtë, gerç i buzëvet të holla të pagjak, lëvizje rrudhash të cilat nuk kanë dejësi. Tue shique këtê orvatje të pasuksesshëme, të buzëqeshjes qellimore dhe deshtake, Zeka kujton gazin fëminuer, vajzat katundare të buzëqeshuna, të mbështetuna për garth të dielave mbas dreke, ose ndënqeshjet tjera të vërteta njerëzore të cilat ia mbushshin jetën me haré. Kujton pleot e thinjun gati të thjeshtë, buzëqeshja e tyne krejt rreze dielli si edhe plakat e vveshëme me qinda rrudha gazmore rreth syve të gjallë me miradi prekëse të gojës dhambaçe. I kujton këto dhe dëshiron që të mos jetë ku âsht.

Zeka shiqon gruen e tij, mendon për tê, e krahason me ate vajzën e fuqishëme të cilën e pëlqeu me ngulm nji ditë dhe të cilën, për të zezën e vet, ia doli në krye që ta marri të tanën dhe përgjithmonë.

Shiqon Zeka të shoqen dhe mendon, mendon jo vetëm për tê dhe për vehte, por edhe për shtëpi tjera dhe për shtëpi dhe bashkëshortë tjerë nga rrethi i të njoftunve të tij. Sepse ai sheh se rasti i tij âsht vetëm posaçërisht e randë, por jo i përjashtueshëm; âsht shum i madh numëri i t'ashtuquejtuna familje të njillojta me të tijën dhe shum i madh âsht numëri i grave - „bashkëshorte" me vetina të ngjajshëme me të Margitës, vetëm se këto vetina te Margita janë të zhvillueme deri në përpjesëtime të çuditshëme. Dhe tue shique të gjitha këto, ai shpesh dhe kot nasi koti i ban vetëvehtes pyetje të panumërta mbi domethanjen dhe prejardhjen e këtyne krijesave që quhen „zoja". Pse, pyet Zeka, këto amvise nuk bâjnë punën e vet me gëzim, ose të paktën me qetsi dhe me sjellje të pëlqyeshëme, por në shumicën e rasteve çartaqefas, me barbalitje dhe me shamje, shpesh edhe me mëni dhe me smirë? Pse shum gra të cilat kanë burr të mirë, fëmi të shëndoshë dhe janë të sigurueme deri diku materjalisht, tërfullojnë nëpër shtëpi si fatkeqe dhe bushtra, shajnë sherbëtoren, rrahin fëmijt, shfryjnë mullanin te i shoqi, përgjigjen shkurt dhe vrazhdë në telefon dhe përlahen në pazar mâ keq se rrospijat?

Edhe përsëri Zeka i ban pyetje vetëvehtes ç'âsht kjo në këtê shoqni që gratë e reja kaq shpejt dhe mjerue-

shëm bâhen amvise t'idhta dhe të ftofta me zemër të thatë, me mend të shkurta, me gjuhë të mpreftë, me shiqime të pabesueshëme, mandej anmiq të betuem të çdo mendimi të naltë, të gazmendit të lirë dhe të bukurís. Ç'âsht kjo? Smundje nuk âsht, sepse ato kështu, të shëmtueme, të përdredhuna ose tepër të trasha jetojnë mâ tepër se të gjitha viktimat e tyne dhe hyjnë në pleqnín e thellë. Vobegësi nuk âsht, sepse nuk mërdhasin dhe nuk vuejnë ûje, as ato as kurrkush i tyne. Mbetet vetëm nji shpjegim. Kjo âsht — mallkim shoqnije, shërbim i gatshëm dhe i përhershëm për çdo gjâ që âsht vetëdashëse, e vogël më njeriun dhe mâ e ultë e mâ e parandësishëme në jetën. Mallkim i jetës së përditshëme që s'vlen dy pare, që âsht bâ qëllim i vetëvehtes, mallkim mâ i keq se shum faje dhe vese. Që, ky âsht shpjegimi nëse mund të ketë shpjegim Dhe ky „mallkim", në të vërtetë âsht logjika e rendit të këtillë shoqnuer dhe e edukimit të mbrapshtë të grues.

Ah nuk i gjindet fundi të menduemit të Zekës për këtë punë. Sepse ditë e vjetë me rradhë ai ka soditë gruen e vet dhe shoqet e saja të ngjashëme me të, i ka soditë ato heshtaz, pa kundërshtime, si nji nga viktimat memece, por për nji kohë të gjatë dhe mirë. Fëtyra e grues së tij ia ka zanë horizontin dhe ia ka errësue botën tjetër, në të cilën ka familje tjera edhe gra mâ të mira sikundër edhe tash kjo zânje me fjalë e neveritshëme dhe e panevojshëme që po bâhet në kuzhinë po ia turbullon të menduemit e qetë, që âsht bâ nevojë e tij e pashmangshëme. Sepse, tash ai sheh dhe merr me mend gjana tjera mâ të mëdha e mâ të randësishëme. Objekti i vërtetë i të menduemit të tij âsht lufta dhe gjithëshka që âsht e lidhun me të si shkak ose si pasojë. Dhe në këtë të menduem shum të gjanë dhe të ndërlikuem, por të gjallë dhe të përhershëm mbi rregullimin e botës, mbi shtetet dhe luftat, mbi familjen dhe shoqninë, këtu humbin si figura t'imta të njij spektakli të madh, Margita dhe shtëpija, e ai vetë, me të gjithë jetën e tyne shterpe.

Dhe kur ia doli në krye që të mos ta ndëgjojë Margitën, të harrojë qenjen e saj, ai pyette vetëvehten pse

shum njerëz në këtë shoqni jetojnë kot nasi koti, padejësisht? Pse mashtrohen dhe vuejnë në jetë, kurse therren dhe përbijnë njeni tjetrin në luftna? Si do të mund t'i jipesh fund kësaj dhe si do të duhesh t'ishte ajo forma tjetër, mâ e mirë e shoqnís, dhe cili âsht vendi i tij, — Zekës, në të gjithë këtë?

Ai nuk ia doli në krye që të gjejë përgjegje për tri këto pyetje dhe pau se njeriu përgjegjen as që mund ta gjejë tue ndejtë kështu i tërhequn në tarasë, si dikur në trapin e Savës, por gjithashtu nuk ia doli në krye as që t'i shmangi dhe t'i shuejë pyetjet në vetëvehte. Përkundrazi, i çfaqeshin pyetje gjithënji e mâ të reja. Mospajtimi midis pyetjeve të pazgjidhuna dhe të pashmanguna dhe të zhurmës së Margitës në shtëpi bâhesh gjithënji e mâ i madh, dhe Zeka braktiste strehen dhe shtëpin e vet dhe shkonte në rrugën Tolstoi.

Nji nga pasojat e mira të krizës së dëshprueshëme dhe të smundjes së shkurtë të Zekës që se Margita nuk kundërshtonte mâ për shkuemjet e tija në Kodrën e Topçiderit madjè edhe vetë e çonte atje, që të pushojë nervat në qetsi dhe në gjelbërim — në të vërtetë që të mos ta shihte këtu si nji kërcnim të përhershëm në tarasën e tij.

Dhe ai shkonte.

Kur erdhi për herë të parë mbas smundjes, Jelica e priti mâ përzemërsisht, me njifarë buzëqeshje të ré, dhe bisedoi me të si nuk kishte bisedue prej shum kohësh, dhe gjatë të folunit rrudhte lehtë sytë sikur shiqonte në dritën e fortë të diellit dhe të përpiqesh që të dallonte dishka në largësi. Edhe ky shiqim ishte i ri.

Zeka nga kjo u hutue dhe u gëzue.

Edhe Filipi erdhi e ia shtërngoi dorën, me përzemërsi djaloshare tutkune.

Vërtetë, qysh të nesërmen ata kalojshin pranë tij me nji përshëndetje të shkurtë, të ftoftë dhe të largtë, si i dukesh atij. Por Zekës i ishte bâ e qartë se vendi i tij ishte këtu, në këtë shtëpi të vogël, në kodër, se këtu duhet të kërkojë zgjidhjen e të gjitha pyetjeve dhe vendin e tij midis njerëzvet. Edhe ai shkonte dhe

bisedonte gjithënji e mâ shpesh jo vetëm me Marijën dhe me Doroshin, por edhe me „fëmijtë“, „u afrohesh fëmijve“, siç thonte në vetëvehte.

VI.

Ndoshta edhe nuk âsht krejtësisht e saktë ajo që dikush ka pasë shkrue se Beogradi në periudhën midis vjetit 1941 dhe 1944 ka qenë „qyteti mâ fatkeq n'Europë“, por e vërteta âsht se ai në ketë kohë ka qenë çerdhja në të cilën janë rradhitë shembujt e mizorivet dhe poshtërsinavet njerëzore, por edhe folé madhështije dhe bukurije njerëzore. Këtu njerëzit kanë vuejtë dhe kanë hjekë, edhe moralisht edhe fizikisht. Nji pjesë krejt e vogël e këtij Beogradi ka qenë shtëpija e ingjinjerit në rrugën Tolstojeva.

Ingjinjeri Dorosh, ashtu si ishte gjithmonë, trupmadh, i krrusun, babaxhan, i ngadalshëm në mendime dhe i kursyeshëm në fjalë, sidomos tash âsht tërheqë në vehte dhe si urithi gërmih më njiqind punë të vogla e të dobishëme. Duket se po mplaket me të shpejtë sikur ky trup i madh vuen nga gjithëshkafja e kësaj që ka gjetë botën, atê dhe familjen e tij — që të përkulej nën drojtjet të cilavet as vetë s'dinte t'u gjejë emën.

Marija nuk ka ndryshue, të paktën jo nga pamja e jashtëme. Vetëm ndoshta shiqimi i saj, i cili në kohën e fundit lëvizë mâ shpejt dhe ndalet mâ gjatë në nji vend, shprehte dishka nga hallet dhe dertet e shtueme e të pathanuna, të cilavet vetëm ajo ua din shkaqet dhe burimet.

Me ta edhe Zeka âsht si me qenë rob i shtëpís së tyne. Si kishte fillue që nga vera e parë e okupacionit, ai shkonte gjithënji e mâ shpesh, gadi për ditë dhe kalonte shpesh gjithë ditën mbas dreke, deri sa vinte „ora policore“ në bisedim me Marijën ose me fëmijët.

Dhe „fëmijt“ — kjo ishte pjesa kryesore, mâ enigmatike e mâ e randësishëme e kësaj shtëpije.

Filipi âsht student i drejtësís në vjetin e dytë, i heshtun si edhe i ati, dhe i vendosun dhe i qëndrueshëm si e ama. Tash që s'ka mësime n'Univerzitet, ka-

lon ditën në shtëpi, vazhdimisht në ndonji punë e cila, të paktën si e sheh Zeka, as që ka trajtë të përcaktueme as rezultate të dukshëme. Jelica âsht bâ nji vajzë e fuqishëme, jo shum e gjatë, ka krye maturën dhe „nuk punon kurrgja", njilloj si edhe i vllai, sado që vazhdimisht âsht e zanun me ndonji punë. Ajo gjaja e vrazhdë dhe e ashpër që ishte çfaq papritas para tri vjetësh në karaktérin dhe në sjelljet e saja, ishte lëmue dhe zbutë, dhe me kohë ishte zhdukë krejtësisht. Fjalët e saja i shoqnon përsëri buzëqeshja, nji buzëqeshje e ré, mâ e sigurtë se sa ajo që ka pasë në fëmini para krizës. Shqimin e ka mâ të butë, të folunit dhe i gjithë qendrimi i saj âsht mâ i natyrshëm:

Asht rritë dhe ka ndryshue edhe Danica, dhe aspak nuk i përngjan asaj çupës së butë dhe të lazdrueme e cila mbas gjimnazit të Shabacit memëzi e gjente vehten në Gjimnazin e dytë femënuer, por në shtëpi të gjithë edhe mâ tutje e thrrasin „Zogëz" dhe ky llagap do t'i mbetet.

Dragani i vogël âsht gjimnazist, shtatvogël, i gjallë, zeshkan ia ka këputë kryet s'amës. Me qenë se gjimnazet nuk punojnë, ai kalon fëminín e jashtëzakonshëme ndër ditët e okupacionit. Bredh bashkë me kalamajt nga tri herë në ditë rreth kodrës së Topçiderit, dhe kur e ama dhe e motra e shtyjnë të mësojë, ai pyet me idhnim se çka âsht kjo kohë e çuditshëme „kur shkollë nuk ka, e me nxânë duhet".

Por fjala fëmi tash ka marrë nji kuptim mâ të gjanë në këtê shtëpi. Mysafir i përditshëm âsht nipi i Doroshit, Sinisha, student i drejtësís, mâ i vjetër se Filipi, thatanik, i gjatë dhe nji djalosh jashtëzakonisht dritëshkurtë, me fëtyrë të gjatë, me pamje të pjekun dhe të mpreftë. Këtu vjen edhe nji moshatar i tyne, student drejtësije; âsht i biri, apo mâ mirë me thanë pastorku, i teneqexhis nga Çukarica, i kuqrremtë edhe i bardhë i fuqishëm, i sjellshëm dhe i turpshëm. Quhet Millan por qysh në kohën kur si fëmi luejshin futboll në Çukaricë, e quejtnë „rezerva" dhe ky llagap qysh prej shum kohe i âsht bâ emni i vërtetë midis shokëvet.

Vijshin edhe djem tjerë, disa studenta, disa tjerë

në dukje — punëtorë, por ata ndaleshin pak, shpesh vetëm te dera e oborrit ose pranë tarabës afër shtëpis, dhe ata kurrkush nuk i njifte me antarët e shtëpis.

Qysh ketë verë të parë, Zeka u afrue me këtê fëmi. Ky miqsim midis rinis studenteske dhe njeriut mâ të vjetër shkonte më njifarë batice dhe zbatice (të paktën atij i bâhesh kështu!), por vazhdimisht zhvillohesh dhe përparonte.

Në fillim vetëm radion e ndëgjojshin bashkë, në mansardë me të gjitha masat paraprake të sigurimit, të cilat i parashifshin atëherë për të ndëgjue stasionet e hueja. Nji nga shokët bante rojën, që të mos vinte kush i pathirrun ose ndonji vajzë e cila pa dashje, nga mosdija do të mund ta zbulonte punën. Aparatin e mbulojshin me batani për të kufizue zânin, dhe atëherë të gjithë futshin kryet rreth kësaj cope xhame të ndriçueme, e cila për mija e mija të shtypun ishte atëherë e vetëmja dritarëz në botë, dhe e vetëmja rreze shprese. Në praninë e Zekës nuk baheshin komente të gjata. Filipi dhe Millan rezerva, mbassi ndëgjojshin Moskën, ndrrojshin ndonji fjalë të cilat domethanjen e tyne të vërtetë e merrshin nga shikimet që i shoqnojshin fjalët. Zeka kurr nuk mirrte pjesë. Porsa ndëgjonte lajmet ai shkonte te Marija në kopësht ose në guzhinë dhe i tregonte shkurtaz se ç'po ndodhë nëpër front dhe në botë. Kjo tashmâ ishte si nji ceremoni e caktueme. Kurse Doroshi ishte aq i matun dhe frigacak sa që u lutesh që të mos i tregojnë imtësina, por t'ia thonë vetëm gjanat kryesore „se si u shkon puna tanëve në frontet, mirë apo keq". Vetëm kaq. Me kohë, u bâ zakon që gjithëmonë t'i thuhet e njajta gjâ: „Puna po shkon mirë!"

Me këtê rast Doroshi i urtë e frigacak çonte duert e tija të liga, të gjata përmbi krye gjâ që donte me thanë se edhe ai dëshiron të mirën, porse i frigohej së ligës.

Kalojshin muej të thurrun prej ditësh, netësh, orësh, çastesh që secili në vetëvehte, dukesh i pafund dhe i padurueshëm. Zeka gjithënji e mâ shpesh vinte në shtëpinë në Kodrën e Topçiderit dhe gjithënji e mâ tepër ndalesh në tê, e gjithënji e mâ pak në shtëpinë të cilën e quente të vehten. Zaten, ai ç'prej kohësh ishte

këtu si në shtëpinë e vet, kurse poshtë në qytet mysafir. Sa mâ të vështira baheshin kohët, Zeka gjithënji e mâ shum u afrohen „fëmijëve", por edhe fëmijtë baheshin ndaj tij mâ të përzemërt e mâ të haptë.

Ndodhte gjithënji e mâ shpesh që, mbassi mbrrinte në mansardë për të ndëgjue radio; të ndigjonte fjalët e fundit të ndonjij diskutimi, i cili ishte bâ deri atëherë, ose ndonji mahi apo aluzion më ndonji gjâ që atyne u âsht e njoftun mirë, kurse atij e pakuptueshëme. Para tij nuk flitesh asgja haptas, por mëshihesh mâ pak se përpara. Nji herë Filipi në bisedim tha gazmendshëm dhe si për rrëshqit: „... që, para axha Zekës njeriu mund të flasi haptas..." dhe vazhdoi bisedimin e fillluem mbi luftën.

Këto fjalë e mbushnë Zekën me ndjenjim të njij knaqsije së madhe deri atëherë të panjoftun.

Në bisedim me Marijën ai shpeshherë permendte fëmijët, por Marija kurr nuk lëshohesh në bisedim mbi planet as punët e tyne. Sa herë që përmendet ndonji prej fëmijve të saj, ajo ngren kryet pak mâ nalt. Kjo âsht e gjitha. Kurse Zeka ndiente nevoiën që t'i thonte se ai i çmon dhe i kupton këto çupa dhe këta djelm, se si urren atê që urrejnë ata dhe don atê që duen ata, se si ndien frigë për ta dhe se si do të dëshironte që t'u ndihmojë, vetëm nuk din se si, të bâjë dishka për ta, dishka që ndoshta ata nuk mujnë ose nuk dijnë ta bâjnë, që t'i futet rrezikut në vend të tyne ose... Ah sa randë i vjen këtê edhe ta marri me mend e lene mâ sa turp ta thotë!

Atê që nuk munden ta bâjnë në dheta vjetë të jetës shterpe, e bâni kjo periudhë e errtë dhe çnjerzore, por edhe e zjarrtë dhe heroike. Në të vërtetë, ajo shpejtoi dhe përfundoi nji proçes i cili kishte fillue në Zekën qysh para disa vjetësh, që nga njohja me lumin Sava dhe me jetën në tê. Shum gjana i parandiente ç'prej kohësh, por vetëm ky vit ia hapi sytë dhe i tregoi se sa njeri i vogël ka qenë në mënyrën e tij të jetesës dhe të mendimit dhe sa pak detyrime të tija njerëzore plotsonte. Iu paraqiteshin kudo qartë frontet e vizatueme, në këtê luftë, në mbrapavijë, në shoqni, në shtëpinë në të

cilën jetonte, dhe në vetë atê. Me zgjedhë njanën prej këtyne dy rrugëvet nuk ishte vështirë. Ai dinte shum mâ mirë se kundër kujt ishte, se sa, për çka dhe me kend ishte. Dhe tash atje gjithënji e mâ tepër i shfaqet dëshira deri atëherë e njoftun dobtë që të mos mendojë vetëm mbi gjanat dhe ngjarjet, por edhe që të ndikojë në to, qoftë edhe në masën mâ të përvujtshëme, të veprojë, të punojë për punë për të cilën mendon se âsht e dobishëme dhe në drejtim që e quen të mirë, që ta harxhojë forcën, me ndjenjim se bâhet mâ i fuqishëm dhe mâ i pasun. I bâhesh e qartë se revoltimet e ashpra, madjè edhe aksionet mâ të gûximshëme, si ishte ai në verën e kalueme, ditën e varjes në Terazie, nuk don me thanë kurrgja tjetër veçse mbijetime vehtjake dhe tronditje shpirtnore të pafuqishëme. Ishte bindë se mendimet duhet të bâhen vepër, se vepra duhet të ketë qëllim të përcaktuem dhe se vetë trimnija duhet t'i shërbejë dishkafes që ta mbajë me të drejtë ketë emën, dhe që vetëm simbas natyrës së gjanave të cilave u shërben ajo merr vleftën e saj të plotë dhe domethanjen e vërtetë. Shkurt, se duhet punue në çeshtjet njerëzore, lidhun me njerëzit.

Dhe këtu vendimet e përfundimet nuk ishin të lehta për njeriun i cili ka kalue jetën tue jetue kundër bindjes së tij mâ të mirë, tue marrë jetën ashtu si âsht dhe tue i kundërshtue atij vetëm me mendimet e tij të dobta dhe me ndjenjat e pasigurta. Por në zjarmin e kësaj lufte gjithëshka lulëzon, piqet dhe sjell frut mâ shpejt. Zeka nuk ishte i vetëmi të cilit këto kohëna t'errta e çnjerëzore ia hapnë sytë dhe ia treguen rrugën. Në rastin e Zekës janë, që, „fëmijët", të cilët më ndonji mënyrë i japin mësimet e fundit dhe i ndihmojnë që të gjejë rrugën, djemt edhe vajzat të cilët me të vërtetë mund të jenë bijt dhe bijat e tija. Por ç'prish punë? Puna kryesore âsht që prej mendimeve e vendimeve të kalohet në vepër dhe në zbatim, dhe kështu të mbyllet rrethi shpëtimtar dhe njiherë e përgjithmonë t'i thuhet lamtumirë jetës shterpe dhe të padejë, që të gjindet nji pllambë truelli të fortë në të cilën mund të punohet dhe të jetohet si njeri.

E gjithë kjo vlonte për shumë kohë në Zekën dhe të gjithë këtê ai donte t'ia thonte kësaj Marijës e cila i âsht e afërt si motër prej nane e prej babe, motër e mirë dhe e urtë. Dhe kurr për këtê nuk ia dilte në krye plotësisht, sepse çdo herë skuqesh dhe ngatrrohesh në të folun — dhe, siç ndodh nga ndonji herë, simbas logjikës së çuditshëme të ndjenjimit njerëzuer, turpnohesh prej asaj që âsht mâ e bukura në tê. Me gjithëatê, me anën e këtyne paralajmimevet të turpshëme dhe të paafta gjithëshka mâ në fund ishte thanë si edhe me anën e të folunit mâ të qartë. Punët e mëdha thuhen me mundim, por parandihen lehtë, për mâ tepër kur njeriu ka për bashkëbisedues nji krijesë e cila, si âsht Marija, vetë flet pak, por din përsosunisht ta ndëgjojë dhe ta kuptojë tjetrin.

Gjithënji në droje se po gabon dhe se nuk do të mund t'ia dali në krye, se nuk âsht besnik ndaj vetëvehtes dhe i paraqetë për tjerët, Zeka me kohë u bâ edhe i qartë edhe i afërt për ata që i kishte mâ së tepërmi në zemër. Jo me fjalë, por përnjimend, dhe „fëmija" e mbajshin si të vetin, deri n'atê shkallë sa ai, ashtu si ishte, mund të ishte i tillë.

Në pranverën e vjetit 1942 Zeka mâ nuk rrinte në bisedime të ngaeshëme, por u ndihmonte „fëmijvet" në punë, jo tue mos pyetë kurrgja as për kuptimin as për vëllimin e punës, as për qëllimet e saja të matejme.

Kështu, pak mâ mirë njohu Sinishën, i cili jetonte në rrugën Svetosavska, në shtëpinë e të jatit, drejtor gjimnazi në pension. Sinisha ishte pa dyshim udhëheqës i të gjithë „fëmijëve", ndoshta edhe të ndonjij grupi të madh, por kurrgja për tê nuk mund të mirresh vesht as që mund të vihesh re n'atê vetë.

Ashtu thatanik, i naltë, ai disi kalonte kudo posaçërisht si pa të keq dhe pa ra në sy dhe gjithmonë dukesh sikur tash kish ardhë dhe sikur menjiherë do të shkojë. Edhe Zekës i bâhej se gjithëshka që kish pa në tê dhe kish ndëgjue prej tij gjithëmonë kish qenë vetëm për rrëshqit në kalim e sipër. Sytë e tij të blertë, krejtësisht dritëshkurtë, mâ së shumti ishin të lëshuem për tokë, por ai njerëzvet dhe gjanavet u afrohesh sikur

t'i shiqonte jo me sy por me të gjithë trupin; dhe shihte gjithëshka, ose mâ mirë me thanë gjithëshka që donte me dijtë e dinte. Ashtu si ecte pa u ndie dhe lehtas, ashtu edhe flitte, pak e qartë, sikur të mos u jipte randësi fjalëve dhe sikur kjo që thonte t'i kishte ra ndër mend n'atê çast; dhe të gjithë këtê e mëshifte me njifarë ironije të posaçëme e cila e frigonte pak Zekën, por e tërhiqte shum.

Kështu edhe kërkoi shërbimet e para prej Zekës, si për rrëshqit.

— Ju, në qoftë se do të dëshirojshit, axha Zekë,... në qoftë se nuk u vjen randë...

Dhe Zeka kundërshtonte edhe mendimin mâ të vogël se do të mund t'i vinte randë.

Arti kaligrafik i Zekës u tregue i dobishëm. Ai i kopjonte me mjeshtri dokumentat, nënshkrimet në letër-njoftimet dhe në dëshminat, kryente të gjitha punët për të cilat kërkohesh ajo aftësi dhe sidomos ndërgjegje e durim i posaçëm.

Filloi me dëshmitë mbi lirimin nga „Shërbimi i detyrueshëm i punës". Kur e ashtuquejtuna qeveri serbe, simbas urdhënit t'okupatorit dhe n'interesin e tij, kish organizue këtê shërbim dhe kish fillue të rekrutojë djelmosha, u zhvillue nji akcion i tanë për shpëtimin e të rijve prej këtij shërbimi të turpshëm. Kjo kryhesh në mënyrë të ndryshëme. Nji prej mënyravet ishte kjo.

Rekrutimet baheshin në Komandën e zjarrëfiksave në rrugën Bitoljska. Në sallën e madhe rreth tavolinës rrin komisioni me mjekun. Të rijtë janë të rradhitun më nji rresht të gjatë nga korridori, përgjatë gjithë sallës, madjè përbri tavolinës së gjatë deri te mjeku i cili ban vizitat, të gjithë njanin mbas tjetrit. Nji ose dy nga shokët hyjnë n'atê rradhë dhe kur vijnë përbri tavolinës ku gjinden formularët në të cilët komisioni jep deshmitë për aftësín ose paaftësín, pa ra në sy, marrin sa mâ tepër që munden nga këta formularë dhe mandej si rastësisht dhe përkohësisht dalin prej rreshti dhe zhduken përjashta.

Këta formularë bosh plotsohen me emënat e shokëvet të cilët nuk janë paraqitë aspak dhe të cilët zaten

as që do të mund të qarkullojshin as të jetojshin në qytet sepse policija areston cilindo djalosh i cili nuk ka dëshmi se ka krye shërbimin e punës, ose që s'âsht i paaftë për punë.

Në këta formularë Zeka kopjonte nga origjinali me aftësi nënshkrimet e mjekut dhe të kryetarit të komisionit.

Kur kreu punën e parë të këtillë, Zeka lëshoi pendën dhe mbeti i tretun në mendime mbi dëshminë e falsifikueme. Për nji kohë të gjatë qëndroi kështu, me dorën e djathtë në tavolinë. Kundronte dorën e vet, sikur ishte hera e parë në jetë që po e shihte përnjimend. Kurr, qyshse vizaton dhe shkruen, kjo dorë nuk ishte përdorë mâ drejtësisht e mâ dobishëm; falsifikimi nën të âsht gjâja e parë me të vërtetë e dobishëme dhe e mirë të cilën e kishte nxjerrë kjo dorë. I pëlqen të rrijë kështu me dorën mbi ketë mundim të tij të vogël; dhe do të dëshironte të vazhdojë t'i punojë deri në lodhje këto falsifikime të mira dhe të ndershëme.

Kështu filloi, dhe vazhdoi me kopjimin dhe „zbukurimin" e dokumentave tjera të gjithëllojshëme të cilat pa ra në sy dhe në mënyrë të ndryshëme silleshin në shtëpinë e inxhinjerit dhe mirreshin prej saj „të rregulluem" me vulat dhe nënshkrimet e nevojshëme. Shumsija e këtij materjali i tregonte Zekës se sa i madh âsht numëri i atyne të cilët të udhëhequn nga vendi i panjoftun, për të i shërbejnë të njajtit qëllim.

Mâ vonë Zekës i drejtoheshin edhe për shërbime tjera e të ndryshëme. Me pamjen e tij të njij qytetari hijerandë dhe të dishiplinuem dhe të njij njeriu të pa të keq, ai nga ndonji herë mund të shërbente mirë për bartjen e matërjalit, dhe të letër-këmbimit. Me anë telefoni në shtëpin e tij, i cili në regjistrin e telefonave ishte në emënin e Margitës, jipeshin lajmet dhe porosinat.

Sido që këta shërbime dhe këto punë, të shiqueme objektivisht të mund të kenë qenë të vogla dhe të mos çojnë kanar, ato për Zekën kishin nji randësi të madhe, sepse e ushqejshin me ndjenjen se âsht i gjallë, se âsht në rrugën e drejtë, se punon dhe se âsht i dobishëm.

Nuk âsht kjo Sava, ku dikur kishte gjetë si shokë kapiten Mikën dhe kish kuptue jetën në vërtetësín dhe vështirësín e jetës së tij, kjo nuk âsht as terasëza nga e cila drejtonte proteste hidhnake të kota dhe në të cilën kalonte orë të tana në kundrimin e pafuqishëm të gjithëshkafës që nuk vyen në jetë. Jo, kjo âsht edhe rruga e vërtetë edhe akcioni në të, sado që të jetë rruga e braktisun dhe akcioni i panjoftun.

Këto mendime e kishin mbushë edhe me qetësí edhe mburje sado që qetësija nuk ishte e paturbullueme sa që ajo mburje ishte gjithëmonë e njillojtë.

Tue u zdjergë nga rruga Tolstojeva përposhtë dhe tue shique qytetin n'errësinë dhe mbi të qiellin me yjë të mëdhej ndriçues të cilët nëpërmjet të degëve të luhatshëme të gështejave dukeshin sikur edhe vetë fërfëllisin n'erë, — gjejshin shpesh në të edhe dyshim edhe shpirtvogëlsi, të gjitha ato ndjenja të vjetra, të kryqzueme e të ndërthuruna, me vleftë të paktë ose pa kurrfarë vlefte, që ngandonjiherë mirrshin pamje pashpresimsije dhe pa rrugëdaljeje.

I kujtohej heshtja me të cilën „fëmijtë" madjè edhe Marija e takojshin dhe e përcillshin shpesh, i kujtoheshin bisedimet të cilat ndërpreheshin kur ia mbërrinte ai, i kujtohesh njifarë shiqimi i ftoftë dhe përqeshës i Sinishës, dhe atëherë ajo vetëdashësí e cenueme e cila çfaqet në njeriun kur âsht mâ i dobtë, i tregonte se kurr nuk do të bâhet nji me ta, se âsht kurrkushi, se âsht si ka qenë edhe përpara, njeri pa drejtim dhe qëndrim të caktuem në jetë, i cili ka vend në bashkësinë e madhe luftarake, sepse nuk âsht pjekë për të dhe sepse qëllimevet të saja të mira nuk u përgjigjen forcat as aftësitë as vetitë e karakterit të tij.

I futesh edhe friga, jo aq friga prej policís dhe përgjegjësís, sa friga nga befasija, nga lëvizja dhe ndryshimi. Atëherë lindëshin në të pyetje të mundimshëme të panumërta. E çfarë natyre âsht e gjithë kjo që po bâhet? A thue mos âsht ky ndonji akcion i izoluem, djaloshar dhe naiv mbas të cilit nuk gjindet kurrkush? Çka duen ata? Ku shkojnë?

Ai nuk ia del në krye gjithëmonë të gjejë përgjegje

për këto pyetje. Ngandonjiherë të gjitha këto i duken të qarta dhe t'arsyeshëme, ngandonjiherë të turbullta dhe të pafund. Por ajo në të cilën kurr nuk dyshon, kjo âsht se ai âsht me ta — t'atillë si janë. „Me ta!" Vetëm kjo âsht gjithëmonë e qartë dhe e padyshimtë.

Me këtê ia doli që t'i heqë qafet të gjitha këto pyetje të cilat ia pështpëritte shpirtvogëlsija e tij dhe i bâhesh e qartë se nuk duhet as me kërkue përgjegje në to, sepse sikur njeriu të pritte që friga e tij t'ia vërtetojë për ndonji trimni se âsht e përnjimendshëme dhe e arsyeshëme, këtê nuk do ta pritte kurr.

Kishte edhe mbramje t'atilla kur kthehesh i qetë, plot vetëbesim, me ndjenja të papërcaktueme, por të gjana e të fuqishëme se âsht punëtor në punë të mirë, se âsht nji shok i dobishëm midis shokëve, i lidhun jo vetëm me këta fëmij, por me të gjithë ata të cilët qendrojnë të padukshëme mbas tyne, me nji botë të tanë luftarësh të pastër, të fuqishëm, largpamës.

Me mendime dhe gjendje të këtilla shpirtnore të ndryshëme dhe të kundërta, shpeshherë zdirgjesh përposhtë këtij bregu, tue shique në stinë të ndryshëme të vjetit dhe në ndriçime të ndryshëme gjithëmonë të njajtët yjë, në qiellin verior mbi Beogradin. Zdirgjesh javë e muej me rradhë që paloheshin në vjetë. Por në ketë kohë me gjithë atê, orët e dyshimit dhe të brengosjes bâheshin gjithënji mâ të rralla. Ai vetë nuk e vinte re se si i zgjanoheshin dija mbi ngjarjet në botë dhe rreth saj, dhe se si i rritesh ndërditja e papërcaktueme por e fortë mbi kuptimin e luftës që bâhesh, dhe krahas me këtê edhe vetëbesimi vehtjak, dhe se si në të njajtën kohë gjithënji e mâ rrallë mendon për vehte dhe për qefin e vet. Me kohë filloi të hyjë në shpirtin e tij njifarë qetësije, njifarë gjanësije dhe durimi në gjithëshka. Edhe kur zdirgjet përposhtë bregut, në rrugën e rrëpijt midis dy rreshtave gështejash, ai me vetëbesim shiqon poshtë në qytetin e errësuem me pak hurdha drite të zbehta e ngjyrë qumështi dhe në qiellin plot yj që shëndritë mbi qytetin e errtë dhe në të cilin dallohet Qerrja e madhe, biga e së cilës e këthyeme përpjetë futet thellë midis yjëvet të vegjël.

Po punohet, thotë me vetëvehte Zeka; punojnë ata të cilët i njef ai, dhe të cilëve u ndihmon sa din, dhe punojnë, punojnë, e luftojnë sigurisht edhe tjerë shumë e shumë tjerë, të panjoftun, që ai s'i sheh, por mâ të fortë e mâ të randësishëm. „Punohet"... përsërit në vetëvehte përpara se të shtrihet e ta zâjë gjumi i randë si punëtorin.

Në kohët e fundit, ketë qetësi ia turbullojshin edhe ngjarjet konkrete, dhe ato ishin të shumta.

Në verën e 1942-it „u zhduk" Filipi diku në rrethet e Beogradit. Atë verë shkonte shpesh me strajcë kaliboç në Ripanj dhe në katunde tjera të kësaj krahine „për t'u pajosë me gjana ushqimore". Nji ditë nuk u këthye. Doroshi lajmoi për këtê policín. Menjiherë mbas kësaj erdhnë dy gjandarë dhe nji agjent i Policís speciale dhe bastisnë të gjithë shtëpinë. Agjenti u suell vrazhdë dhe i bërtitte Marijës. Thonte se ata dijnë mirë se ç'janë këto gjana ushqimore dhe kjo zhdukje, se e njofin fare mirë këtê shtëpi dhe se i ati dhe e ama do të jenë përgjegjës për të birin, të cilin policija do ta gjejë edhe sikur të jetë mshefë në dhé.

Marija përgjigjesh krejtësisht e qetë se i biri i saj ka pasë leje të rregulltë, se do t'i ketë ndodhë ndonji fatkeqsí dhe se do t'u jetë mirënjohëse në qoftë se do të marrin vesht ndonji gjâ.

Erdhnë edhe nji herë, n'orën dy mbas mesnate, bastisën gjithëshka dhe përsëri pa kurrfarë rezultati. Dërguen edhe nji provokator i cili gjoja kishte sjellë porosi prej Filipit, por ai u prit si e meritonte. Puna me kaq muerr fund.

Zeka kurr nuk pyette se ç'kishte ndodhë me të vërtetë me Filipin as se ku kishte shkue. Marija për këtê flitte, kurse fëmijtë jetojshin si deri atëherë, vetëm shokët shkojshin e vijshin mâ rrallë e mâ me kujdes. Edhe mâ tutje ndëgjojshin së bashku emisjonet e „Jugosllavís së lirë" dhe edhe mâ tutje Zeka bânte shërbime të vogla, por materjali mâ nuk punohesh në shtëpin e Doroshit, por pak mâ poshtë, në rrugën Despotovaçka në njifarë barake verimi, në të cilën jetonte ve-

tëm nji grue mjaft plakë me pamje puntoreje; pronarin e vërtetë Zeka as që e njihte.

Në këtë shtëpi njeriu mund të mbërrinte nga rruga Tolstojeva gadi pa ra në sy aspak, nëpër dy vëneshta të fëqijve dhe përmes dy shtigjeve të padukshëm në gardhet midis tyne.

Qendra tjetër ishte shtëpija e njerkut të Rezervës, teneqexhi në Çukaricë, por Zekën nuk e dërgojshin shpesh atje, edhe kur shkonte nuk hynte në shtëpi, por në dyqanin e teneqexhiut dhe këtu merrte ose dorëzonte atë që kishte për të dorëzue edhe për të marrë.

Nga qendrat e tjera Zeka dinte vetëm edhe nji, dhe këtë ashtu me të ndëgjueme; ajo gjindesh në rrugën Hercegovaçka, më nji dyqan zdrukthtari, në buzën e Savës. Këtu lidhjen e mbante nji nëpunës i ri i këtij dyqani, të cilin Zeka e njifte kryesisht vetëm në të pame dhe emën (ose me llagapin) Vule; leshverdhë, gjakplotë, nji djalosh taravol, diku nga Uzhica; gjithmonë i qeshun, dukesh i ngutshëm, flitte si me iu marrë fryma dhe kishte lëvizje të gjalla. Në rrugën Tolstoi vinte rrallë. Zekës edhe i pëlqente, edhe i dukesh pak i frigshëm, dhe sa herë që e takonte, ai mendonte: ky âsht nji nga ata që nuk kurseinë as vehten, as tjetrin.

Kështu shtëpija në rrugën Tolstojeva ish „lehtësue" dhe si i dukesh Zekës ish harrue prej policis për nji vjet të tanë. Por aty nga fundi i këtij vjeti, në muejin nandor, i ndodhi edhe shtëpís edhe Zekës nji goditje e randë.

Nji mëngjez, Zekës i telefonoi Danica e vogël, i tha se i telefonon nga fëqiu dhe e luti që të vijë menjiherë në Topçidersko Brdo. U nis me merak, dhe kur mbërrini gjeti shtëpinë më nji gjendje tronditje të jashtëzakonshëme. Danica i foli e para dhe i tha: „Mbramë e muerrnë Jelicën".

Zeka ndjeu në të njajtën kohë edhe të gjithë randësinë edhe të gjithë peshën e kësaj fjale. Dhe mandej mbretnoi nji shprazti në të dhe rreth tij, sikur gjithëshka kishte mbetë në vend dhe ishte shtangë menjiherë ajri, koha, tingulli në botë dhe gjaku më njerëz. Iu deshtnë mjaftë përpjekje që ta përmbledhi vehten

dhe të mund të ndëgjojnë se çka i flasin e të shiqojë se çka i tregojnë.

Kishin ardhë n'ora tre mbas mesnate tre Gjermanë me nji agjent të Policís specijale, bastisnë, dhe i urdhënuen Jelicës që të vishet. Prenë telin e telefonit dhe muernë aparatin, si edhe radion nga mansarda. Ketë herë u sollnë mâ butë dhe mâ pak t'ashpër se sa në bastisjen e parë, lejuen që të përgatitet nji paketë me tesha dhe me pak ushqim.

Kur u bâ gati gjithëshka, Jelica u puth me të gjithë dhe, as e gëzueme, as e dëshprueme, e natyrshëme, sikur të shkonte në stasion, u fut n'automobilin e blertë të Gestapos me drita jashtëzakonisht të forta dhe me reflektorin përbri shoferit.

Zeka i ra shtëpís vërdall, gjithë shtëpís në të cilën shiheshin gjurmat e bastisjes. U ndal pranë tavolinës boshe në të cilën dikur qëndronte radioaparati të cilin e njifte mirëfillit dhe në qoshen ku ishte telefoni. Këtu tash ndodhet teli i varun, i prem keqas me danë. E gjithë vemendja e Zekës u ndal në këto hollësina, sikur pesha e gjithëshkafës t'ishte në to. Mandej iu desht të shkojë në kambë deri në Çukaricë e në Banovo Brdo me disa porosi të cilat ia solli Danica prej Sinishës. Por erdhi mbramja dhe bashkë me të çasti kur duhesh shique puna në tanësinë e saj.

Atëherë Zeka ndjeu dhimbjen deri atëherë të pandieme. „E muerën fëmijën", fliste në vehte shurdhtë, me kanikisht, shum e shum herë. Dhe kur nuk flitte hiç, në të mbetesh jehu i vazhdueshëm „... Muerrnë fëmijën, muerrnë fëmijën", dhe gjithashtu mbetesh dhimbja e vazhdueshëme e cila nuk kishte asgjâ të përbashktë me trajtat e vuejtjes të cilat Zeka i kishte njoftë deri tash në jetë. Të nesërmen s'e ndjeu vehten mâ mirë, as di'ëve të përtardhuna.

Nuk mendon për bukë, nuk ka gjum, dhe ndaj Margitës e Tigrit ndjen njifarë neveritje fizike; dhe u bie tërthorazi edhe me shiqim. Përgjithësisht, sa mâ tepër që kalojshin këta muej e vjetë të luftës dhe sa mâ tepër ai lidhesh me shtëpinë në rrugën Tolstojeva e afrohesh me „fëmijët", atij gjithënji e mâ të largtë e gjithënji e

mâ pak të randësishëm i bâheshin grueja e i biri. Sinisha e kishte porositë që të kishte kujdes dhe që para tyne mos fliste asgja, as imtësín mâ të vogël, nga ajo që sheh ose ndëgjon në shtëpinë në Kodrën e Topçiderit, por kjo porosi ishte e tepërt sepse këtë gjâ nuk do ta bânte edhe pa te. Sikur të hante ushqim tjetër e të thithte tjetër ajr, atij i biri dhe grueja, me të gjithë atë që bâjnë e flasin, i baheshin gjithënji e mâ pak të kuptueshëm e interesant. Memzi i kujtohen kohët kur u epte randësi fjalëvet të Margitës dhe në shiqimin e saj kërkonte mendimin për sjelljet e tij. Masa e të gjitha gjanave u bâ për të kjo luftë, në të vërtetë sektori i tij krejtësisht i vogël e aq i randësishëm: „Fëmijtë" në rrugën Tolstoi gjithëshka që ata bâjnë dhe gjithë ajo për të e padukshëme dhe e panjoftun që ndodhet mbas tyne dhe që i shtyn në punë. Dhe ditëve të fundit kjo ishte, në të vërtetë, vetëm mendimi për Jelicën dhe për fatin e saj.

Veshi i tij vuente nga halucinacionet e vërteta. Disa fjalë të Jelicës dhe fjali të tana i dukesh sikur i ndëgjonte papritmas të shqiptueme qartë dhe e zgjojshin prej gjumit të parë dhe ai këto i ndëgjonte me të njajtët ndjenjime adhurimi dhe me mallëngjimin buzëqeshës me të cilin i kish ndëgjue për herë të parë.

„Njeri pozitiv" thonte vajza, tue e drish gjuhën endè në të shprehunit e shkrojës *z.* „Ata mësohen t'i duen njerëzit!" kish thanë nji herë për dikend me nji zâ të thellë dhe me nji shprehje serioze në fëtyrë, sa njeriu edhe do të qante nga njifarë mallëngjimi edhe do të qeshte nga gëzimi që ka krijesa të këtilla, besime dhe fjalë të këtilla në botë. Tash ai shpesh, midis nate, ndëgjon këto fjalë dhe menjiherë bâhet shtang nga mendimi i dhimbshëm për fatin e Milicës.

„Shokët të cilët luftojnë ... deri sa të vazhdojë lufta". Vetëm nji herë kishte ndëgjue këtë prej saj, në fund të njifarë bisedimi i cili nuk i ishte drejtue atij. Dhe tash, sa e sa herë mu në rrajën e veshit i vjen fjala „borba"[1]), shqiptue po ashtu me solemnitet fëminuer, me vemendje; shkroja r tingllon si e pazashëme, kurse të dy zanoret të thella e të zgjatueme.

[1]) borba — lufta — shenim i përkth.

„Borba" jehonte në veshët e tij kjo fjalë dhe mirrte kuptimin e saj të tillë, të posaçëm, pikërisht simbas mënyrës në të cilën ishte shqiptue me gojën e kësaj fëmije, në se mund të quhet fëmij kjo krijesë e ndërdijshëme. „Borba." Ai kësaj fjale ia jipte përmbajtjen me nji varg të tanë figurash, shihte Filipin dhe Rezervën se si rrijnë në tren, si njerëzit të cilët janë nisë për t'u pajosë me gjana ushqimore; shihte edhe çastin edhe vendin kur braktisin terenin gjoja legal dhe marrin rrugën e pyllit, për të kërkue lidhjet e caktueme; shihte edhe të ecunit në kambë, edhe natën, edhe shiun, edhe vemendjen edhe ngulmimsín në vendosjen e kësaj rrjete të lidhjeve të ndryshëme, e cila âsht edhe e padukshëme edhe e luhatshëme, por gjithëmonë âsht mbas orvatjeve djaloshare, të vullnetit e t'inteligjencës dhe të trimnivet fizike; shihte se si kapshin lidhjet dhe se si hyjshin në këtë rrjetë lidhjesh dhe në detyra të panjoftuna për të, por këtu humbte çdo gjurmë të matejme dhe i mjegullohesh horizonti, mâ tutje nuk mund të shihte me vegimet e tij. Këtu fillonte „lufta", fati i të guximshmëve dhe të zgjedhunve, fushat e trimníve të ndërdijtshëme, i detyravet të randa dhe të heroizmave, e cila âsnt për mâ tepër e madhe se endè nuk ka marrë trajta të njoftuna përgjithësisht, as emënin e caktuem.

Por, ishte mirë të paktën me jetue me vegime tek këta njerëz, në sheshin e kësaj lufte të randë e madhështore, dhe gjithëshka e shtynte që t'i jetë e afërt, sa mâ i afërt me të.

Dhe kështu kjo fjalë — luftë, e shqiptueme nga goja e fëmijës e shpinte së paku për nji çast në mendime të tjera dhe e shpëtonte nga dëshprimi që i kërcnohesh që t'ia mirrte zemrën dhe ta thente.

Kur zgjohesh natën nga mendimi për fëmin të cilën ndoshta pikërisht në këtë çast e mundojnë tue e marrë në pyetje, i bâhesh se kishte gjoksin shum të ngushtë për të gjithë këtë. Djersitesh në dhomën e ftoftë, sikur ai t'ishte në tortura.

Atëherë flitte me vetëvehten në mendime. Kjo çupëz âsht mishnimi i shëndetit dhe i bukurís fizike e morale. Por me gjithë atë ajo âsht e burgosun më nji kthi-

në të ndytë, e me agushi, e untë, e rrahun dhe e shame-
pse i përket rinís komuniste dhe sepse ka punue kundër
okupatorit; kurse Margitat e Tigrat dhe shum e shum tje-
rë të ngjajshëm me ta sillen të lirë, luejnë ping-pong në
diell, thithin ajr të freskte, ngrohen dhe hanë.

Që, edhe sikur të mos ketë kurrgja tjetër, vetëm kjo
mjafton që t'ia mbushi mendjen njeriut se në cilën anë
gjindet drejtësija në ndamjen e soçëme të botës dhe qe
t'ia tregojë njeriut përgjithëmonë se me cilin duhet të
jetë.

Dhe sa mâ gjatë që vazhdonte burgimi i Jelicës në
mendimet e Zekës, ajo gjithënji e mâ pak bâhesh nji gjâ
vehtjake e tij dhe çeshtje e kësaj çupëze e e prindëvet të
saj të cilët i ka të dashtun e t'afërt sikur të jenë të tij.
Pikëpesha e mendimeve të tija gjithënji e mâ tepër ka-
lonte nga personi në çeshtjen e përgjithshëme, dhe gjithë-
nji e mâ qartë e mâ ngultas forcohesh në tê mendimi se
në këtê luftë gjinden dy botëna ndërluftuese, me qëllime
dhe metoda lufte qartësisht të caktueme, dhe se nuk ka
dyshim se në cilën anë âsht dhe për cilën anë duhet me
punue e me luftue.

Edhe në ketë fatkeqsi si në çdo fatkeqsi tjetër të
kësaj lufte, ai ngushllimin mâ të mirë e gjente në shtë-
pin e vogël në rrugën Tolstojeva, te ata të cilëvet edhe-
atyne vetë u nevojitesh ngushllimi.

Tash mund të shifte se çfarë njeriu âsht Marija. As
pikën e lotit, as tronditje, as fjalë të kota. Fëtyra e saj e
zbehtë me të vërtetë ka marrë ngjyrë të verdhë t'errtë,
dhe sytë shpesh i mbetshin të shtangun më nji send, por
kryet e çonte nalt porsa përmendesh emëni i Jelicës.

Ajo që âsht edhe mâ e çuditshëme, edhe Doroshi,
vigan shpirtmirë dhe frigacak, tregoi bash në këtê rast
shum dejësi dhe gjakftoftësi.

Edhe Danica mbahesh e fortë, e cila mâ nuk i për-
ngjante shum asaj „zogëze" së dikurshëme, si edhe Draga-
ni i vogël, i cili gjithëshka rreth vehtes shiqonte me sytë
e zi si të nanës. Qysh prej ditës së burgimit të së motrës
ata të dy janë mâ të qetë dhe mâ serioz.

Asht e qartë se e gjithë shtëpija vuen nga mungesa
e Jelicës, por sikur t'ishin marrë vesht pa fjalë, kurrkush

nuk don të tregojë as dobësín mâ të vogël. Dhe kjo âsht lidhja e tyne kryesore me vajzën të cilën kaq shum e duen dhe kaq shum u dhimbet.

Për Jelicën flitesh vetëm kur kjo ishte e domosdoshëme dhe vetëm konkretisht. Nji herë në javë përgatitshin për të nga nji paket me ushqim dhe me ndrresa të pastra. Edhe Doroshi, edhe fëmija përpiqeshin që të blehesh ushqimi, por për punën e paketës kujdesohesh vetë Marija dhe kurrkujt nuk i lejonte që t'i ndihmonte. Tue mos e thanë haptas, ajo e kishte marrë këtê punë për të bijën mbi vehte, dhe donte që të gjitha t'i kryente vetë, si e kishte lindë dhe dhanë gji vetë dikur. Vetëm në dërgimin e paketës në fushën e përqëndrimit në Banjicë i ndihmonte ngandonjiherë ndonji prej fëmijve. Dy herë gjithësejt, kur që dimën jashtëzakonisht i fortë, i lejoi Zekës që ta zavendësojë Danicën dhe t'i ndihmojë në këtê punë.

Ky dimën që i fortë dhe me erna. Rruga deri në fushën e përqëndrimit në Banjicë gjithmonë e njillojtë. Mraz i thatë. Marija ec me hapat e saj t'imtë, por të sigurtë dhe të pandërprem nëpër borën e shkelun e cila âsht e fortë si ashti. Kapulicën e zezë e ka rrasë mâ fort nga ajo anë prej kah fryn murlani dhe ishte këthye e gjitha në këtê drejtim. Pranë saj Zeka shpejton, tue mbajtë shishen „termos" dhe kutinë me molla, ndërsa Marija mban nji boshçe me ushqim: me këpucët e tija të forta e të stërgjana, ai rrëshqet për çdo çast, kurse hapat i ushtojnë shurdhtë, si ndonji shoqnim ritmi monoton dhe të fortë të tyne.

Ai kot nasi koti ia fillonte bisedimit, sepse fjalët menjiherë i mirrte era, dhe Marija mbas përgjegjes së parë, të shkurtë, binte në heshtje. Asht e natyrshëme se në këtê rrugë nuk donte me folë. Zeka e ndjente vehten të tepërt dhe të hutuem.

Që prej së largu mund të shihesh porta e madhe dhe para saj rreshtat e atyne të cilët pritshin me paketa. Janë në shumicë gra, aty këtu ndonji plak ose kalama midis tyne. Të gjithë rrihshin kambët në vend, hukatshin

gishtat dhe i bajshin bohçet dhe kutitë e tyne prej njanit vend në tjetrin.

Marija ia morri sendet Zekës, i falenderoi shkurt dhe i tha të shkojë në shtëpi. Ai sikur s'deshti, por ajo i përsëriti fjalët e saj, urdhënueshëm, gadi vrazhdë.

Kur ia morri sendet prej dorës, të cilat deri n'atë kohë i mbante, dhe e la pa përshëndetje, ai qëndroi disa çaste pa luejtë vendit.

Porta e madhe ishte mbyllun dhe nga të dy anët e saj ishte nga nji derë e vogël, e ngushtë, prej thuprave të hekurta dhe pranë tyne sogjet në murë për rojet. Nga kjo derë shtriheshin dy rreshta t'atyne që presin me paketa. Rreshti para derës së djathtë âsht mâ i gjatë dhe kalon përtej xhadës. Në ket rresht u fut Marija.

Pranimi dhe kontrollimi i paketave nuk ka fillue endë.

Me ndjenjen munduese të habís, Zeka mâ në fund u shkëput drejt kësaj pamjeje dhe u këthye mbrapa. Tue u nisë, ndëgjoi nga ai rreshti para derës së majtë fjalët e ndërpreme prej erës. Dy-tri gra shamatohen me nji plak. Shamata bâhet për nji të pështymë. Gratë flasin me nji gojë, prandaj fjalët e tyne shuejnë njena tjetrën. Plaku, veshun gjysëm katundar, i vogël dhe i nxim sikur të jetë tha në tym, u përgjigjet grave me zemërim. Në veshin e Zekës mbërrijnë fjalët e fundit të forta e të çerruna. „... më bâhet se edhe zotit në gojë do t'i pështyjsha."

Zeka u këthye dhe u drejtue xhades kah kish ardhë, e cila humbte në borën e bardhë dhe të cilën e shenjojshin vetëm shtigjet e errta, gjurmat e sajave dhe të qerreve si vende të lendueme.

Tash shkonte dorëthatë, por aq randë sikur me i mbajtë të gjithë paketat dhe boshçet, të gjitha mjerimet, brengat dhe peshat e atyne që qëndrojshin para portës.

Dimëni ishte tue mbarue, erdhi shkurti i ngroftë me parashejat mashtruese të pranverës, me jugun në tokë dhe me prendimet e skuquna ë diellit mbi germën e Bezhanis.

Nji ditë të këtillë Marija u këthye nga Banjica me paketën e ushqimit dhe me ndrresat; as që dojshin me i

marrë sendet, as që të thojshin se si âsht puna me Jelicën. Atëbotë për herë të parë dhe të fundit pau lot në sy të sajë, me të vërtetë vetëm nji shkëlqim lotësh të shpejtë dhe të shkurtë si rrëfeja të cilat u dukën dhe u zhdukën.

Të martën tjetër ushqimin e pranuen, dhe e pranuen edhe disa herë, e mandej e këthyen me kambëngulje. (Ndoshta shpesh që për të pushkatuemit ose për të burgosunit e dërguem në Gjermani rojet pranojshin ushqimin dhe e ndajshin midis tyne). E gjithë kjo krijonte batica dhe zbatica gëzimi dhe dhimbjesh io të zashëme, por të thella në shtëpinë e Doroshit. Edhe njiherë doli shpresa.Nji grue e panjoftun e cila punon në kryqin e kuq, përhapi lajmin se 18 gra të burgosuna nga Banjica nji natë i kanë çue në stasionin hekurudhor, e mandej i kanë nisë për nji fushë përqëndrimi në Gjermani. Për 15 prej tyne diheshin emnat, ndërsa tri gravet nuk u diheshin. Midis atyne pesëmbëdhetë emënash të grave nuk ishte emëni i Jelicës. Kishte mbetë nji shpresë e vogël se, ndoshta, âsht nji prej atyne të trijave pa emën.

VII.

Që nga mueji shkurt ndihej kjo atmosferë e posaçëme: friga nga bombardimet, masa përgatitjetore dhe mprojtëse të cilat i merr pushteti dhe çdo njeri veçmas, bisedime të pafund, shpesh mâ të çuditshëme mbi të gjitha këto.

Kur ka fillue kjo, në të vërtetë? Atë ditë kur Zeka i bâni vehtes këtê pyetje kjo atmosferë ka qenë e krijueme dhe mbretnonte kudo. Qysh në muejin nanduer të vjetit të kaluem janë nxjerrë dhe janë shpallë në fletore „Ma sat për rastin e sulmit anmik nga ajri". Tash në shkurt dhe në mars, kanë dalë shtojça dhe dispozita të reja. Përgatitjet shihen dhe ndihen kudo. Strehimet publike po zgjanohen; po ndërtohen strehime të reja, vetëm për „pjestarët e fuqive t'armatosuna gjermane", kurse shigjetat e bardha dhe mbishkrimet gjermane LSR[1]) shenojnë rrugën drejt tyne; nëpër shtëpit private kontrollohen podrumet, pastrohen, fortifikohen. Në rrugë shihen njerëz se si blejnë dhe bajnë letra të zeza për errësimin

*) Luftsehutzraum — strehim nga sulmi ajror.

e dritareve gjâ që âsht urdhënue me kërcnimin e ndeshkimit mâ të rreptë.

Njiherë edhe Sinisha ashtu si për rrëshqit e pyeti se çka mendon të bâjë në rast bombardimi. Zekën e çuditi pyetja.

— Unë? Po... njisoj si deri tash.

— A nuk mendoni, axha Zekë, që në rast bombardimi ta braktisni Beogradin? — pyeti Sinisha tue lëshue shiqimin e syve të tij dritëshkurtë të cilët nuk kanë nevojë të kqyrin shum.

— Jo, — u përgjegj Zeka dhe deshti të shtojë: „Jo. në se puna e kërkon", por i erdhi turp dhe e mbajti vehten.

— Edhe në rast se vjen puna ngusht? — e pyeti Sinisha në atë mënyrën e tij ironike.

— Jo, jo, nuk mendoj, — u përgjegjë me zâ t'ultë Zeka.

— Jeni trim, axha Zekë.

Sinisha kaloi menjiherë në bisedim për çeshtje tjera, me nji ton shpotitës.

Kjo që e gjitha. Por Zeka e ndjente vehten „të detyrueshëm" në rast bombardimi dhe nga ky ndjenjim ishte dishka mâ i qetë në vehte dhe mâ i knaqun me vetëvehten dhe me të gjithë rreth vehtes.

Dhe „bombardimi" filloi me shfaqje t'imta dhe naive.

Gjatë shkurtit dhe marsit ndodhi disa herë që në të gjithë qytetin menjiherë të pritesh drita e elektrikut. Vetëm në nja dy tri raste, përveç kësaj, u ndie edhe sirena me atê fishkëllim të zgjatun i cili donte me thanë „vemendje paraprake", dhe jo me atê dredhim zâni të shkurtë të cilin populli e quente ulurimë dhe e cila donte me thanë „rrezik i menjihershëm" nga sulmi.

Porsa shuhesh drita, në banesën e Zekës fillonte turrja naltë poshtë, zhurma dhe hallakama. Margita fillonte të ulurisi,të rrënkojë dhe të bërtasi e tronditun, të bâjë pyetje pa kurrfarë kuptimi dhe të bâjë propozime të marra. Dhe të gjitha këto i bânte ngutshëm dhe në të turrun si e dalun mendsh, tue kërkue kot së koti elektri-

kun e dorës të cilin e mbante në xhep dhe të mbledhi sendet të cilat do t'i marri me vehte në podrum.

Tigri në këto çaste ishte i tronditun si bishë e tmerueme dhe vetëm e nxitte t'amën që të ngutet dhe që të mos bërtasi pa nevojë, deri sa të mos ia fillonte edhe vetë me ngritë zânin.

Tue u nisë për podrum, Margita që nga dera ia jipte me zâ të naltë Zekës urdhënat, që të shuejë zjarmin, të hapi dritaret.

Dhe kur mâ në fund e ama dhe i biri zbritshin në podrum, Zeka i jipte fund darkës, ashtu n'errësín, mandej, mbassi shuente zjarrin në kuzhinë, kalonte në tarasëzë, me lëvizje tashmâ të bâme zakon.

Prej këtej hapesh horizonti në zonën e errësueme më natën pranverore të cilën e përshkojshin vetëm rrezet e reflektorëve gjermanë, si brijt e përgjelavet viganë të dritës, të cilët kobshëm masin hapsinën dhe humbin në naltësit e reve.

Nga rrugët ndëgjoheshin kohë mbas kohe hapa të shpejtë të këpucëve ushtarake me thumba dhe zhurma e automobilave të cilët strehoheshin me shpejtësi.

Këto ishin çaste solemne dhe të mira të cilët Zeka gjente mundësín që të mendojë mbi frigën, mbi trimnin, mbi luftën, mbi shoqnín e njerëzit në përgjithësi.

Kur alarmi zgjatte shum, Zeka shkonte në dhomën e tij, çvishesh ashtu n'errësinë, binte dhe e zinte gjumi shpejt. I ndodhte që të nesërmen të ndëgjojë qortimet e Margitës, të marra dhe të paarsyeshëme, si çdo gjâ që ia nxirrte goja Margitës, por diçka të buta, të pafuqishëme dhe të dhimbshëme. Prej kësaj mâ së miri mund të shihesh se si kjo grue si edhe gjithë bota të cilës ajo i takonte, shkrihet në vetëvehte dhe menxi e gjente vehten n'atê që ndodhte rreth saj.

Dhe me të vërtetë bombardimi filloi me 16 prill. Ditën e parë të Pashkëve, aty kah ora 10 para dreke.

Zeka në të vërtetë pikërisht ishte përgatitë me dalë, jo se do të kishte ndonji punë përjashta, por vetëm që të mos ta ndëgjonte Margitën e cila edhe atê mëngjez ishte thurrë me shamje dhe me qortime të zakonshëme

„Toticës"[1]), porsa të marrun në shërbim, Filomenës së vogël dhe të kuqërremtë.

Nga kishat e Beogradit kumonat kumbojshin.

Zâni i kumonave zhduket këtu në gjanësin e hapsinës, nën kupën madhështore të qiellit veror mbi qytetin.

Atëherë ia dha sirena, mbyti jehonën e largtë dhe të zbehtë të kumbonave dhe këputi heshtjen e ditës së kremte. Ishte kjo „vemendja paraprake" disa fishkëllime të gjatë dhe të përzgjatun, me nji psherëtimë metali në fillim e në mbarim. Njikohësisht me sirenën doli edhe Margita me fëtyrën e shtremnueme prej frigës. Sillesh mbarë e mbrapshtë nëpër shtëpi, u ndesh në sende, në Zekën dhe në Toticën, tue i thirrë me emën sikur të mos i shihte. I mblidhte sendet që duhen dhe që s'duhen dhe bërtitte vetëm fjalë të panevojshëme.

Dhe kur Zeka filloi që ta qetësojë dhe tue i ndihmue në mbledhjen e sendeve që ta bindi se si kjo âsht vetëm nji parlajmim, — sirena ia dha përsëri tue lajmue këtê herë rrezikun e atypëratyshëm. Margita u shtangue prej frigës, por prapë gjuha i mbeti gjallë.

— Ah, katila! Katila! Mishel! Ku e kam djalin? Mishel! Çelësi i valixhes së vogël? Filka, ç'më rrin ashtu me gojë haptë?

Në hallakamën, rrëmujën, dhe në thirrjen e përgjithshëme, Zeka, me ndihmën e Filkës së frigueme e çoi gruen e lafitun në podrum. Këtu ia kish mbërrijtë Tigri, i cili pak përpara kishte qenë tue luejtë ping-pong në suteren. Dhe prej andej kish shkue drejt në podrum, tue mos ça kryet për kurrgja dhe për kurrkend. E ama e shiqonte me pamje të butë me lot në sy. U përpoq ta vejë dorën në shpinën e tij të krrusun, por ai e shkundi dorën nga vehtja me nji të vetëme lëvizje të ashpër dhe qëndroi si ishte, i heshtun, i krrusun, i paluejtshëm, i gjith i zhytun më nji vëmendje dhe kujdes të përqendruem për vetëvehten. Dhe kurrgja prej tij në këtê çast nuk mund të nxirresh, as lëvizja mâ e vogël, as zâni, as pamja, sikur të gjitha këto i duheshin vetëm atij dhe

[1]) Totica: sherbëtore shtëpije allovake — shënim i përkth.

vetëm për ruejtjen e trupit të tij të madh të kampjonit. Rrinte kështu, pa luejtë, sikur të mos njihte kurrkend, ndërsa Zeka kërkonte ndonji vend çfarëdo për t'u ulë Margita, të cilën po e lëshojshin kambët.

Porsa i gjeti njifarë vendi grues, Zeka braktisi podrumin. Mbas tij, tue u ngjitë nëpër shkallë depërtonte zâni i dobtë, i lënduem i Margites. Ajo e porositte të ketë kujdes... të mos harrojë..., sado që as vetë nuk e dinte çka dhe ku.

Mbassi erdhi në banesën e shpraztë, çeli hap-e-krah dritaret, mandej shkoi në guzhinë dhe prej andej u hodh në tarasë. Me qenë se i kish lanë të gjitha dyert haptë, mund të ndëgjonte radion prej dhomës, e cila në këtë çast lajmoi „formacione ajrore të fuqishëme anmike gjinden tue fluturue mbi Mal të Zi dhe Sërbi".

Poshtë nga stasioni endè u ndëgjue fishkëllimi i mprehtë dhe i zgjatun i nji lokomotive në lëvizje, por edhe ai heshti menjiherë. Atëherë filloi heshtja e vërtetë dhe e plotë, e çuditshëme e qytetit t'okupuem i cili pret sulmin.

Zeka shiqonte nga terasëza të gjithë hapsinën që hapesh para tij. Ajo nga nji anë humbte në mjegullinën e ndritshëme mbi adat e Danubit, dhe nga ana tjetër ngushtohesh rrastas me grumbullin e shpeshtë të shtëpijave të Zemunit, me ndërtesën e madhe të stasionit para tyne, në fillim të gremës së Bezhanís dhe në hangaret e parë të aerodromit. Fill përpara tij, shtrihesh i gjithë stasioni hekurudhuer i Beogradit me vargje vagonash dhe nji pjesë e qytetit buzë Savës, mandej maja e Kalemegdanit dhe derdha e Savës në Danub me adat, me rrozhaj e me gjî të cilët ndriçojshin si cefla pasqyre të dërmueme.

Jo vetëm që qetësija ishte e jashtëzakonshëme dhe e plotë por edhe horizonti dukesh ndryshe, mâ i thellë dhe mâ i qartë, sikur nën ndikimin e alarmit dhe të tronditjes së përgjithshëme kishte marrë nji pamje të ré të rrezikut t'afërt dhe të pritjes me angth të të gjitha mundësive.

Heshtjen e ndërprenë bataret e dobta t'artilerís kun-

drajrore diku nga periferija lindore e qytetit. Kjo batare jo e njajtë topash përhapesh për rreth e rrotull dhe mâ në fund u ndie edhe nga ajo anë e cila deri n'atê kohë qëndronte para Zekës e heshtun dhe e palëvizshëme.

Nëpër këtê atmosferë të tronditun dhe solemnisht serioze depërtonte zhurma e dobtë por e vazhdueshëme e motorave. Tue vû shuplakën e dorës së djathtë mbi vetulla, Zeka shiqonte përpjetë, por nuk mund të vrente kurrgjâ, dhe kur lëshoi sytë, të mbushun me lot prej mundi, pau poshtë disa aeroplana të bardhë si të vogjël; vijshin nga perëndimi, lëshoheshin mbi hapsinën e stasionit pranë urës së kuqe për qerre mbi Savën, dhe mandej u çuenë përpjet fluturimthi si çafkularët kur lëshohen mbi sipërfaqen e detit menjiherë në hark të premë të fluturojnë përpjetë. I numron menjiherë. Ishin tetë. I nandi fluturonte mbas tyne vetmas. Në fillim mendoi se ishin aparata gjermanë, por sytë iu ndalën në hapsinën përmbi të cilën fluturojshin dhe ai pa se si dy vagona u çuenë pesh prej tokës vetëm më njanën anë, ashtu si çohen kuajt shah me kambët e para. Bashkë me ta u ngrit nji vrushkull dheu të zi e pluhuni. Zekës i hynë të drithmat nga dëshira e realizueme. Vagonat e qëlluem bijshin përsëri në tokë dhe prej tyne dilte tym i zî dhe shtylla e tij bâhesh gjithënji mâ e madhe dhe mâ e gjanë. Avionat e bardhë ngjyrë argjenti tash fluturojshin përmbi derdhën e Savës, tue u ngritë përpjetë, Disa tashmâ humbnë mbas vijës së horizontit të tij. Dukesh endè ai i fundit. Në tê vihesh re pika e kuqe e çeltë, sikur t'ishte i stolisun. Dhe kur ndodh mbi derdhën, duelnë prej tij toptha të bardhë, si fshikëza të mëdha, në fillim dy, mandej edhe e treta. Edhe ai aeroplan u zhduk nga fusha e shiqimit, kurse ato fshikëzat e bardha rriteshin dhe tundeshin më naltësi dhe, të bartuna prej erës, fluturojshin lehtas në drejtimin e kundërt të avionave të zhdukun.

Tymi i cili ngrihesh gjithënji e mâ shum nga vagonat e goditun nê stasion, rritesh drejt kah qielli dhe bâhesh i kuq në fund.

I tani i kapluem nga tronditja deri atëherë e pa-

njoftun, Zeka kishte harrue krejtësisht se kush âsht e ku âsht, dhe dinte vetëm nji gjâ: Mâ në fund po e godisin dhe po e dërmojnë anmikun i cili ishte objekti i përhershëm i mendimeve të tija dhe i urrejtjes së tij gjithënji mâ të madhe dhe mâ të vetëdijshëme.

Buçitja e topave pushoi. Ato tri fshikëzat e bardha si bora më naltësi lëshoheshin tue u valvitë gjithënji e mâ poshtë, tue u shndrrue në parashuta të vërtetë të cilët mandej, nji nga nji u zhduknë nga fusha e shiqimit të Zekës, tue u lëshue dikund mbas Bezhanís.

Në çastin kur Zeka mendoi me çudi se si e gjithë kjo i përngjan njij loje si pa të keqe ditën për diell në verë buçitnë përsëri topat e mprejtjes, të gjithë menjiherë. Krahas me ta u rreshtuenë plasjet e bombave, nga pesë, gjashtë në varg, dhe me eksplodimet vinte si ushtima e tyne ajo shembja zhurmëplote e shtëpivet që rrenoheshin. Por të gjithë ktê e mbulon dhe e shurdhon uturimi i motorrave t'avionave si ndonji bumbullimë e njajtësueme përmbi kokën e Zekës.

Dukesh sikur dy bisha, mbassi ishin shique dhe matë mirë e mirë, ndesheshin në vërsulje nga të dy anët dhe që të dyja shndrrohen më nji dredhë ere të vetëme nga forca e sulmit dhe nga forca e mprojtjes, nga ulurinat mâ të mëdha dhe mâ të tmerrshëme që mund të mendohen, nga pluhuni dhe bimët e copëtueme rreth vehtes, nga lëvizjet mâ të shpejta dhe mâ qëllimplote.

Këtu humbi edhe ndërditja e Zekës, por vetëm për nji çast; nji çast mâ vonë ajo u zgjue përsëri, së bashku me kureshtjen e qetë, të fortë.

Çoi kryet përpjetë dhe ktheu fëtyrën kah qielli i kthjelltë mbi vehten, tue vû duert anës së syve që të shihte mâ mirë .Nga uturima e fuqishëme dridhesh ajri mbi tokën e cila tundesh nga eksplodimet dhe rrenimet të godinave prej guri. Edhe çdo pjesë e trupit të njeriut dridhet, mekanikisht dhe pashmangshëm, sikur udhëtonte në qerre ngarkese në rrugë gropa gropa dhe me gurë.

Në rreshta jo të barabartë, në naltësinë të cilën Ze-

ka, as vetë se din pse, e ka çmue më nji herë „mâ se katër mijë metra", fluturojshin ngadalshëm në dukje bombardjerë të shumtë ngjyrë hini të arrtë. Zeka numronte: katër, shtatë, njimbëdhetë, gjashtëmbëdhetë, njizetedy... deri sa dolnë djathtas nga këto grupe vargje tjerë, e hutuenë krejtësisht dhe ia ngatrruenë numërin. Qielli dukesh i mbuluem me skuadrilja aeroplanash të cilët vijshin vërdall nga të katër anët. Dhe mbi këtê tavan të zi, si peshq të vogjël n'ujë zbardhojnë aeroplana tjerë ngjyrë argjenti memzi të dukshëm.

Vemendjen e Zekës e tërhoqnë eksplodime të reja bombash tash nga ana e Zemunit. Lëshoi shiqimin nga qielli kur mbi aerodromin e Zemunit endè çoheshin përpjetë n'ajr shtyllat prej dheu prej pjesëve të shtëpijave dhe hangarëve, të shndrrueme për nji çast në shadravane të zi dhe të randë.

Dhe mandej, fill mandej; të gjitha skuadriljat humbnë dikah në naltësina drejt veriperëndimit, mbas tyne mbeti vetëm uturima, mandej ushtima e kësaj uturime, dhe qetësi. Diku larg krisnë edhe tre topa, mandej edhe dy, edhe nji, si pika e fundit e shiut mbas njij rrebeshi. Qetësija u bâ e përgjithshëme. Nga aerodromi i Zemunit tash u ngrit nji mur i njinjishëm i pluhunit të murrmë.

Zeka atëherë ndjeu në sy dhe nën gjuhë se si pluhuni vjen edhe nga mbrapashpina, dikund nga pjesët e bombardueme të Beogradit. Këtu u tremb për herë të parë, dhe tue ikë prej rrezikut që i kaloi, u largue shpejt nga tarasëza.

Tue kalue të gjithë banesën në të cilën nëpër dritaret e hapuna ishte futë pluhuni Zeka shkoi në podrum. Këtu menjiherë e harroi ndjenjimin e frigës i cili e përzuni nga terasa.

Tue ndejtë në shkallën e parë, shiqonte nën vehte grumbullin e rrasun të trupave të njerëzve në pozita mâ të shumëllojshëme.

Njiherë në jetë kishte qenë në çmendinën e Beogradit, të shohi nji kushëri student i cili ish smundë nga çmendija djaloshare. Mjeku i spitalit, prej Pançeve,

e çoi në sallën e përbashktë, ku rrijnë të smundët gjatë ditës.

Kjo kish ndodhë para shum vjetësh, por pamja në ketë masë njerëzish të grumbulluem, në podrumin gjysëm t'errtë kishte nxitë në të nji kujtim të gjallë në ketë pasqyrë të dikurshëme.

Njerëzit rrijshin ultë, shtriheshin, rrijshin në kambë në pozita jo të zakonshëme. Kishte gra të cilat shtriheshin me ftyra të zbehta si të të vdekunvet dhe me leckë të lagun në ball. Kishte njerëz të cilët rrijshin me brryla mbi gjuj dhe me fëtyrë në shuplaka të duerve, ndërsa tjerët rrijshin me shpinë të mbështetun dhe me butin e kres të këthyem mbrapa si me të gozhduem për muri. Kishte çifte të përqafuem fortas, por edhe t'atillë të cilët këthejshin kokën mpreftas dhe vazhdimisht njeni prej tjetrit. Nji ndërthurrje e tanë fëtyrash dhe shiqimesh të ndryshueme, të jashtëzakonshëme, si në gjendje kataleptike.

Nga kjo ndërthurrje u shtrinë drejt Zekës dy duer, dhe fëtyra e Margitës me çehren e padukshëme dhe zâni i saj i përvajshëm, i thyem, por gjithmonë idhnak dhe qortues:

— Zeeko... ç'ka, pashë zotin?

Sikur të gjitha pyetjet e saja, as kjo nuk meritonte përgjegje. I hutuem nga gjendja përjashtimore dhe tue dëshirue që të thotë dishka ngushlluese, njeriut i rrëshqitën fjalët:

— Mirë âsht puna, gjithëshka u qetësue...

Në ket çast plasi nji eksplodim i vetëmuem, dhe jo i afërt, por i fortë, ndoshta ndonji bombë temperuese. Dhe fill mbas kësaj filloi përsëri qetësija. Në ketë qetësi u çuenë drejtë njeriut në shkallën e podrumit duer, grushta, shiqime të tërbueme dhe fjalë plot vnerë:

— Mbyllni derën!... Budallë!

— Idiot! Për shkakun e tij të humbin jetën!

U qetësue, dreqi i mallkuem! — përfundoi dikush me nji zâ bas të thellë dhe ironik këtë revoltim nervoz,

në të cilin edhe goja e grave nxuerr fjalë të randa që deri atëherë kishin jetue vetëm në mendime.

Gratë rrënkojshin me zâ, dhe mbi të gjitha këta zâne dallohesh „ah-ja" munduese dhe e përzgjatun e Margitës!

Zeka iku. Në korridor takoi inzhinjerin, nji banues të katit të tretë, i cili dilte prej banesës së tij i hutuem dhe gati i gëzuem. Bânte pyetje dhe përgjigjesh vetë.

— A patë? Unë të gjitha. Unë mendoj se e pësoi rruga Grobljanska. Piaca Bajlonova me siguri.

Inzhinjeri e morri Zekën për krahu. Dhe tue mos mendue se çka po bâjnë, duelnë në rrugë.

Kurrkund njeri i gjallë. Qetësija si në mal. Diku naltë gumëzhitë diçka, por hollë, pa ndërpremje dhe njillojshëm, si pjesë të qetësís.

U ngjitnë deri në rrugën Knez Millosh dhe vërejshin drejt për së drejti rênë e gjanë dhe të njajtësueme të pluhunit të verdhë i cili ishte ngritë në pjesën jug -lindore të qytetit dhe përfshinte gjithënji e mâ tepër qiellin e kaltërt, kur ia tha sirena nga palati „Albania" me nji fërshëllim të gjatë, pa ndërpremje, mandej filloi tjetra nga Çukarica, mbas kësaj e treta nga Danubi.

Rreziku kaloi.

Zeka me nji herë u drejtue kah rruga Tolstojeva. Ngutesh kodrës përpjetë me njifarë frige. Pranë tij kalojshin njerëzit të cilët ishin strehue nga bombardimi. Të gjithë flitshin me zâ të naltë dhe ngashrueshëm. Disa qeshëshin sa mujshin, por ky gaz nuk ishte i shëndoshë as i bukur. Shumë vetëvet u vinte era alkohol.

Nga kodra shihesh mirë se si në stasionin hekurudhor digjeshin vagonat në katër vende. Zemuni ishte zhdukë nën renë e randë të tymit e të pluhunit, njisoj si edhe ana jug-lindore e Beogradit.

Kodra e Topçiderit nuk ishte bombardue aspak. Me gjithë atê Zeka nuk ishte i qetë derisa pa të paprekun shtëpizën e njoftun në gjelbrimin e parë. Për këtê ndjeu gëzim të madh.

Në shtëpinë e Doroshit kishte mjaft shqetsime. In-

zhinjeri dhe Danica memzi e durojshin bombardimin. Çupëza përdridhte sytë e friguemë dhe herë mbas here dridhesh e tana nga kriza e nervave. Edhe Doroshi, jashtëzakonisht i zbehtë dhe i heshtun, grumbullonte disa vogëlsina, mblidhte letra dhe vetëm kohë mbas kohe, tue luejtë kryet fliste me gjysëm zâni, sikur donte me iu hakmarrë kujt:

— Unë, a, s'rri unë mâ këtu të pres bomba të reja. Jo!

Marija dhe Dragani i vogël ishin të qetë dhe gjakftoftë.

Nga kodra Zeka shkoi në rrugën Svetosavska që të shohi se shka ka ndodhë me Sinishën dhe mos ka ndonji detyrë për të. Sinisha e priti si gjithmonë, me mahina të shkurta jo të qarta. Ishte mâ i gjallë se zakonisht. Kur i erdhi Zeka e i tha për të gjitha që kish pa në bombardim, ai, tue mendue sigurisht më ndonji gjâ tjetër përsëriti disa herë:

— Do t'i dalin në krye Aleatët, do t'i dalin, axha Zekë!

Iu lut Zekës që qysh sot ta shiqojë zonën e bombardueme të Beogradit dhe të shohi se çfarë dhe sa dame janë bâ prej rrënimeve, ia dha numërat e shtëpive për të cilat duhet të shohi nëse janë goditë dhe kush e ka pësue në to. I tha që raportin mos ia bierë atij, por në Kodrën e Topçiderit, prej kah do ta sjelli Vulja ose ndonjeni prej fëmive.

Mbassi shkoi e pau pjesën e bombardueme të qytetit dhe u ngop së vërejtuni rrënime dhe pamje të hatashëme. Zeka u këthye i lodhun në shtëpi kur ra muzgu.

Këtu gjeti Margitën se si bisedonte me Tigrin ku të kërkojshin strehim mâ të mirë e mâ të sigurtë. Zekën e priti me qortime „qysh me e lanë atê dhe djalin", pse nuk çan kryet për shtëpinë dhe për familjen, por planeset nëpër Kodrën e Topçiderit. Flitte pa pushue tue mos mendue as atê shka flet, as për atê kuit i flet. Ishte gjâ e dhimbshëme me e pa kështu të lafitun, me duer të ndyta dhe me flokë e me tesha të shrregullueme.

Thonte se e din me siguri se sonte Beogradi do të

bâhet rrafsh me tokë dhe, tue harrue qortimet dhe shamjet me të cilat iu kish vërsulë pak mâ parë, i drejtohesh Zekës me pyetje se ku duhet me ikë

— Kurrkund.

— E këqyrte e tana e shtangun e si e marrun gòje prej urrejtjes, frigës dhe habís, dhe belbëzonte me zâ të përvajshëm fjalë të pakuptueshëme, dhe menjiherë i shpërtheu ajo që i kish mbetë nga tërbimi i dikurshëm; i këcente në sy, binte tavolinës me grusht dhe bërtitte:

— Qysh kurrkund? Unë për Zotin do t'iki qoftë në fund të dynjasë. Ti vdis, kur je budall, budall zaten ke qenë gjithmonë, kurse unë e due jetën mâ fort se kurrgja në botë. Unë ... Unë ...

Dhe këtu prapë ia shpërthente vajit dëshprues.

Zeka mâ në fund u largue dhe u mbyll në dhomën e vet. Edhe do kohë ndëgjoi fjalë dhe sorollatje nëpër shtëpi, endè përpara syve të mbyllun shfaqeshin pamjet e shtëpive të rrenueme dhe e kufomavet të njerëzvet, të mbështjellun në qylyma të grisun t'orendivet shtëpijake të shkatrrueme. Mâ në fund e muerr gjumi, i rraskapitun prej ecjes dhe mbresavet.

N'agim e zgjoi rraptima dhe piskama në shtëpi. Ju desht të ngrihet. Margitën e kishte kapë tërbimi dhe bânte nga nji varg pyetjesh menjiherë :Ku duhet me ikë? Me çfarë mjetesh transporti? Çka me marrë me vehte, e çka me bâ me ato që duhet me i lanë?

I futun në halle dhe diçka si i randuem prej të gjithë asaj që kishte pa dje, Zeka nuk i vente veshin të shoqes, e cila shëndosh si molla, në shtëpi të padamtueme, dhe në banesë të mobilueme mirë, kukat mâ keq se të gjitha ato që i pa dje mbi gërmadhat e gjithëshkafes që deri dje i quejshin të vehtat.

— Zeko! Zeeko! — pisket Margita kohë mbas kohe. por Zeka nuk i përgjigjet, sikur ky të mos ishte emëni i tij. Grueja palon „gjanat mâ të nevojshëme" në valixhe. Palon si ndër ethe, si e verbtë, mbledh gjithfarë vogëlsinash tue u hjedhë mbi to me të gjithë trupin, si çukat shpendi i unshëm, dhe mandej menjiherë iu lëmekën duert, iu mbushnë sytë me lot dhe ajo u lëshue dhe u ul

në dysheme, aty ku kish ndodhë pranë valixhes së haptë. Kur përmblodhi forcat, u ngritë, thirri Zekën, i cili përsëri nuk iu përgjegj, dhe ajo vazhdoi të palojë, herë tue qa heshtas, si ndonji çupëz fatkeqe, herë tue qortue dhe sha si hallajkë.

Tigri sillet vazhdimisht aty rreth saj; krejtësisht i heshtun dhe disi i matun mirë, si edhe dje, ai nuk flet kurrgja, por zgurdullon frigueshëm sytë, dhe kur i ndeshet shqimi me atê të s'amës, shikojnë njeni tjetrin vak kohë ngurtas, si dy krijesa të humbuna, deri sa ai të mos i lëshojë sytë, e ajo të mos vazhdojë së qami dhe gjoja së paluemi.

Nga i gjithë „prakticiteti" i tyne, nga zhdërvjelltësija dhe ajo vetëdije faqezezë, e cila dikur gufonte prej tyne dhe dukesh e gjithëfuqishëme, nuk kishte mbetë as gjurma.

Kur zbardhi mirë drita, Tigri mâ në fund pranoi të shkojë e të kërkojë automobil, karrocë ose qerre transporti. Tue e përcjellë me lot ndër sy dhe me dridhje buzësh, Margita bërtitte mbas tij:

— Shko te Gjermanët, shko ku të dijsh, paguej sa të kërkojnë, por mos u këthe pa qerre!

Asnji çast i rahatshëm nuk u ndie këtê mëngjez në shtëpi. Margita palonte, bërtitte, vajtonte, qante të gjitha hallet menjiherë, për shtëpinë, për sendet, për ikjen, shqiptonte me zâ çdo ide dhe menjiherë kundërshtonte vetëvehten. Telefononte të katër anët, dhe kur nuk përgjigjesh ndonji numër, sepse lidhjet telefonike në pjesën e bombardueme të qytetit ishin ndërpre, ajo qante dhe nga terbimi pështynte në zâmarrësen.

Zeka rrinte midis dhomës dhe hante mëngjezin. E zbutun dhe e pafuqishëme, grueja e shiqonte me tërbim, por me frigë e me ndërim.

— Lum ti që ke nerva...

Zeka hante qetësisht dhe i bahesh sikur mbas njizet e sa vjetësh për herë të parë po rrin i lirë rreth tavolinës së vet dhe po han kandshëm dhe qetësisht, dhe nuk çan kryet për Margitën, nuk frigohet prej

saj; nuk e ndien aspak pranín e saj, atê barrë e cila herë mâ pak herë mâ shum, gjithëmonë e ndrydhte.

Dhe kur fillon ajo në të folun të rreshtojë fjali krejt të paarsyeshëme në të cilat persona e saj e stërmajme dhe prona e saj e mjerë marrin randësín e jetës së tanë, edhe të kësaj edhe „t'asaj" bote, ai ia pret fjalën me qetësi:

— Nuk âsht vetëm halli i yt. Këtu âsht puna e...

Dhe e thotë shqip se ku âsht puna, e thotë qartë dhe vërtetë pa mos ia mvarë fort strajcën, por edhe pa idhnim. Tue folë e shiqon drejt në fëtyrë dhe sheh se ata sy të cilëvet vjetë me rradhë ua kishte drojën (u frigohesh edhe kur s'ishte pranë saj edhe kur i shkonte ndër mend) në të vërtetë nuk janë kurrfarë sysh të jashtëzakonshëm, as mjaft të squetë, as mjaft të marrë; as që ka pasë ndonji herë diçka në to, as që pasqyrohet edhe tash gjâ në ta veçse mjerim i mosorientimit të plotë. Dhe kur mendon... ah i vjen edhe të qesh edhe të qajë, por nuk e ndjen nevojën, as që të qeshi as që të qajë. Ndjen vetëm se shlirimi, i cili ka fillue para disa vjetësh, sot âsht krye.

Me këtê ndjenjim ai e qetsonte gruen, ashtu si qetsohen fëmijt e mitun ose plakat që në gjithëshkafen shohin vështirësina dhe pengesa.

Tigri u këthye me qerren e ngarkesës. Filluen përsëri vajtime, shpjegime plot vnerë dhe krejt të kota midis nanës dhe të birit. Zeka u ndihmonte, tue skjarue mendimet e tyne të lajthituna dhe fjalët e marra dhe tue u dhanë këshilla të vërteta e të mira për gjithëshka. Për herë të parë fjala e tij u ndëgjue pa kundërshtim.

U vendos që t'ikin në Zheleznik te nji katundar i njoftun i cili vjet me rradhë u sillte tambël. Edhe t'amës edhe të birit u ndriçoi fëtyra prej gëzimi (edhe këtê nuk mujtnë ta mëshefin) kur Zeka tha se kuptohet vetëvetiu se ai mbetet në qytet dhe se don ta ruejë shtëpín.

Tash gjithëshka shkonte mâ shpejt e mâ lehtë. Por Margita me gjithë atê ndalesh në çdo derë, bante kryq, qortonte kujdestarin e ndërtesës, i cili bante teshat dhe i bânte zâ Zekës:

— Kij menden për gjithëshka... Hapi dritaret... Në kutinë e gjelbërt ka biskota, mos hap të ré...

Kështu zbritnë ato pak shkalla. Zeka u ndihmonte në ngarkimin. Margita për çdo çast piskatte se ka harrue dishka po këtê e gjente gjithmonë në ndonjenin prej xhepave të saj. Mâ në fund zunë vend në qerre, me valixhe të gjithëfarë madhësinash dhe me denga të të gjitha trajtave. Margita u ul pranë karocaxhiut, i cili i tregonte si ndonji fëmije të padijshëm se ku duhet me i vû kambët që të mos i rrijshin var. Kurse i biri ish ulë naltë, mbi dyshekun e gjatë të hiedhun përmbi të gjitha valixhet, gjithëmonë njisoj i brengosun dhe i zhytun i tani në mendime për vehte; i shtrim si tutkun dhe i pasigurtë, — nuk i përgiante aspak Tigrit.

Tue qëndrue te porta, Zeka i vërente, dhe kur u nis qerrja, u bâni shejë me dorë sikur fëmijvet kur shkojnë në piknikun e majit.

Mbassi u këthve në banesë, e cila dukesh si e plaçkitun, Zeka filloi t'i vejë në vend sendet e shkapërderdhuna, të mbylli dyert e dollapave të çeluna krah më krah dhe gjithëshka të vejë në vendin e vet.

Kur kreu punë, lau duert, u ul në kulltuk, muerr frymë me ndjenjimin e lehtësimit, me ndërditje të qetë për shlirimin e tij. Qëndroi kështu përderi sa u kujtue se duhet ta çojë porosín në Kodër të Topçiderit. Kqyri sahatin dhe menjiherë brofi në kambë. Ora ishte dhetë.

Kur ia mbërrijti në fund të rrugës Kneza Millosha i ra në sy se as qerre, as kambësor nuk shkojnë në qytet, por dalin prej tij. Tue mendue për këtê, iu ngjit rrëpinës dhe kur mbërriti në rrugën kryq, ku majtas ndahet xhadja për Dedinjë, ia tha sirena e parë; menjiherë mbas saj tjerat. Signali që për rrezikun e menjihershëm. Zeka i shpejtoi hapat përpjetë kodrës, dhe ndjeu se si ia mbuloi djersa gjithë trupin. Përbri tij shkojshin me shpejtësi të madhe automobilat, plot Gjermanë, oficera dhe civila, të gjithë në drejtim të Dedinjës e të Topçiderit.

Pak përpara rrugës kryq në Zvezda ia mbërrini nji katundare e ré. Në krahun e djathtë mban shilurthin me teneqe tambli boshe në njenën anë dhe me nji bohçe

n'anën tjetër. Ishte skuqë në ftyrë nga friga dhe ecte me hapa të shpejtë, tipike për katundaret e këtushëme: pak e këthyeme përmara, i lëviz kambët që nga kërdhokllat dhe lëkundet e anohet simbas trajtës e madhësis së peshës që mban. Pyeti Zekën a mos âsht sirena „ajo e rrezikshëmja" apo âsht „ashtu".

— Nxito, nxito! Mâ mirë të largohesh prej xhades dhe të futesh më ndonji zabel, — i tha Zeka me nji zâ të sigurtë sikur ai ta dinte qysh përpara se si do të zhvillohesh puna.

— Ah, zoti i vraftë që të gjithë...

Asht e qartë se ishte e tronditun, por dukesh si e buzëqeshun sado që nuk mund të dihesh me të vërtetë nëse ajo qesh apo goja e saj e shëndoshë, e fortë dhe dhambët e saj krejt të bardhë janë t'atillë sa që vetëvetiu krijojnë buzëqeshje.

Diku nga Danubi filloi artilerija antiajrore. Zeka u këthye kah rruga Tolstoj, tue ecë gjithënji e mâ shpejt. Edhe katundares iu mbush mendja dhe u këthye kah xhadja e Topçiderit mbas tij. E zûni te shtëpija e Doroshit dhe iu lut që të strehohet edhe ajo sepse nuk dinte ku t'ia mbajë këtu vetëm.

Në kopsht dhe rreth shtëpís gjithëkund shkret. Edhe pulat ishin mshefë që të gjitha. Në thirrjen e Zekës u përgjegj Marija nga podrumi.

Këtu rrinte me Draganin pranë njij qiriu të ndezun. Doroshi dhe Danica qysh në mëngjez kishin shkue me shumicën e banorëve të kësaj lagje, të cilët, në pritjen e sulmit të ri, ishin strehue dikah nëpër Koshutnjak dhe në Banovo Brdo.

U gëzuen për ardhjen e Zekës dhe i thanë katundares t'ulet. Ajo me fshamën e lehtësimit hoqi shilurthin dhe me skajin e shamís fshiu djersën.

Në podrum qetësi e fllad. Qiriu digjet drejtë. Buçitja e dobtë e topave këtu ndëgjohet si nji ushtimë e shurdhtë prej së largu.

Kjo vazhdoi disa çaste sa Marija ndrroi përshëndetjet dhe fjalët e para me katundaren si mysafire në strehim. Dhe menjiherë mandej u shtue buçitja dhe në të njajtën

kohë filloi në qiell uturima e motorave. mâ e randë, mâ e fuqishëme se sa dje, dhe krahas me të eksplodimet e bombave të shoqnueme me fishkëllimin, lëkundjen dhe krismën e çuditshëme prej të cilave luhatesh toka në podrum dhe shtëpija përmbi të. Sidomos rraptonte dera e podrumit, sikur ndokush donte me e hapë me fuqi.

Zeka rrinte në shkallën e fundit, pranë tij ishin Dragani i cili mbahesh për dore të tij. Porsa filloi ushtima në qiell, Marija këceu nga karriga dhe u gjet pranë fëmis.

Me fëlqi të shtërngueme, me sy krejt të hapun dhe si me shqisa të shumëfishueme dhe me ndonji ndërditje të re, Zeka dallonte gjithëshka rreth vehtes, sado që flaka e qiriut aq venitesh sa që herë mbas here bahesh krejt terr në podrum.

Katundarja filloi e para me kukatë, dhe mandej u gërmuq aq shum sa mbështeti kryet mbi gjuj dhe duert i vuni nën mjekërr dhe kështu në ketë gjendje të çuditshëme të fëmis në barkun e nanës, vajtonte me zâ.

Marija pa çel gojën dhe pa lëvizje rrinte drejtë me dorën mbi shpatullën e djalit dhe vetëm kohë mbas kohe ia lëshonte sytë Zekës, sikur donte me kërkue vërtetimin për ndonji mendim të saj. Kur qiriu çonte flakë mâ fort, ai shihte se si nga fëtyra e qetë sytë e Marijës lëshojnë rreze flake të brustë të mshelun, gja që s'e kish pa kurr as te ajo as te ndonji njeri tjetër. Dhe kur fëmija ia drejtonte shiqimin e tij serioz dhe kureshtës, ai në sytë e tij vinte re rrezet po t'asaj drite jo të zakonshëme të brustë të mshelë, vetëm mâ të shkurtë dhe mâ të dobtë.

Zeka mendonte me ngulm për vdekjen e afërt dhe për mundësinë e zhdukjes, i ndërdijshëm se ky podrum i cektë nën nji shtëpi të dobtë nuk ishte kurrfarë mprojtje, as prej goditjes mâ të vogël. Dëshironte me ngulm që të pushojë huturima shurdhuese e motorrave përmbi krye dhe bumbullima e eksplodimevet dhe kjo krismë e derës dhe të kriklitunit dhe të lëvizunit e të gjitha sendevet në podrum dhe në shtëpi, sipër përmbi kokat e tyne. Dëshironte këtë për vehte dhe për të gjithë tjerët, jo vetëm për ata që janë këtu me të në podrum. Sepse, tue mbajtë fëmijën për dore, i bahesh se âsht i lidhun shu-

mëfish me të gjithë „fëmijtë“ të cilët gjatë tri vjetëve i ka njoftë në këtë shtëpi. përgjithësisht me të gjithë, edhe me ata të cilët ai nuk i njeh por të cilët mendojnë, punojnë dhe luftojnë si këta, — i lidhun në luftën e pakufi dhe në ndeshjen e epshëme në të cilën âsht fjala për jetë a vdekje, për sekonda dhe milimetra. Dëshironte paqë dhe jetë.

Kështu kaluen tri fluturime të sulmit të madh ajruer mbi fuqin gjermane e cila kish zânë folé në „qytetin dhe kështjellën e Beogradit“.

I treti që mâ i randi. Nga shtypja e ajrit e cila si nji erë e çuditshëme e ftoftë depërtonte dyert e mbylluna si nëpër nji perde të lehtë, dridhte teshat në trupin e njeriut dhe ia rrënqethte lëkurën. Qiriu u fik. N'ajr ndihesh pluhuni. Katundarja kërkonte ndihmë tue vajtue me zâ të naltë.

Por fill mbas kësaj gjithëshka u qetësue menjiherë. Ndeznë qiriun, hapnë dyert që të ajrosin podrumin, dhe mâ në fund duelnë përjashta, të gjithë përveç katundares, e cila rrinte në gjendjen e çuditshëme të pandryshueme.

Mâ në fund ia tha edhe sirena dhe dha shejë që pushoi rreziku. Dreka kishte kalue qysh kur.

Kur u grumbulluen në tarasë, në dritën e diellit, të gjithë ishin të zbehtë dhe të pluhnosun. Katundarja heshtte me sy të lëshuem përdhé, si e turpnueme dhe endè si mos me qenë në vehte. Ngadalë vinte në vehte, por kur u qetësue dhe piu ujë, përmblodhi vehten e menjiherë morri pamjen e saj, të folunit dhe qëndrimin e vjetër. Faqekuqe dhe e buzëqeshun, hodhi shilurthin e saj në krah dhe tue falenderue u përshëndet me zâ të naltë me të gjithë. Dhe ndërsa Zeka përsëritte që në rast sulmi të ri të mos qëndrojë kurrsesi në xhade, që nga porta ndëgjoheshin fjalët e saja.

— Ah, zoti i vraftë që të gjithë!...

Zeka me Marijën e Draganin hangrën drekë në tarasë. Çuni hante me shije dhe flitte gjallnisht. Pak mâ vonë ia mbërrini Vulja me lajmet e para mbi bombardimin e sotshëm i cili âsht shum mâ i randë se i djeshëmi.

Ishte i tronditun dhe i rrëmbyeshëm edhe mâ tepër se zakonisht. Zeka i dha lajme për Sinishën, caktoi takimin tjetër në banesën e vet dhe u fal me shëndet tue e quejtë Draganin „shok të vjetër lufte".

Kur ia mbërrini te Zvezda, para tij u çfaq Beogradi në tym e në flakë. Nën të digjeshin baraka në bregun e bombarduem të Savës ç'prej Senjakut në Çukaricë. E para gjâ që i ra ndër sy: plazha e gjelbërt e Stankos, e përfshime prej flakës, ishte rrenue nga nji anë e bregut të lumit dhe uji e kish marrë atë anë deri në gjysën e lumit. „Edhe kjo do të kalojë"!

Kur zbriti në rrugën Kneza Millosha hasi në gjurmat e para të bombardimit. Shtëpija e Zekës nuk kish pësue gjâ. Asnji bombë e vetëme nuk kish ra në rrugën e tyne të rrëpijtë. Por menjiherë mbas tyne, rruga Sarajeva ishte plot gërmadha nga shtëpitë e godituna, dhe në disa vende ishin hap midis rrugës gropa të mëdha të cilat ishin mbushë me ujë prej gypave të këputun t'ujësjellësit.

Shtëpija ishte mbushë me pluhun, dhe copa druni e gurësh nga eksplodimet në rrugën Sarajeva. Ujësjellësi, telefoni dhe elektriku ishin ndërpre. Jeta kish shkue mbrapa sikur të kishte luejtë menjiherë në pikëpamje vendi dhe kohe. Gjithëshka âsht e vrazhdë, primitive dhe e zorshëme me u mbërrijtë. Njeriu âsht shkëputë nga njerëzit tjerë. Duhet kërkue ujë, duhet kujdes për dritë, gjana të cilat deri n'atë kohë kishin ardhë si vetëvetiu.

Ndërsa Zeka pastronte dhomën, ra edhe muzgu. Ndesi qiriun dhe shkoi në banjo. Ndërsa lante faqet, tue kursye ujin nga enët rezervë, e shqetsoi trokllima e derës. Ishte kujdestari i shtëpís. Memzi e mbaishin kambët dhe i mirresh goja.

— Zotni Zeko... Tmerr... Kjo nuk mund të durohet.Grueja ime nesër heret shkon në Kumodrazh. Unë s'dij si të baj... Besomëni se ajo sirena âsht mâ e keqe se gjithëshka... nuk më duhen bomba... porsa të fillojë ajo, mue më priten gjujt, dhe kur i jep fund, unë gadi mbaroj. Tmerr! S'dij si të baj.

Fëtyrën e kishte me djersë dhe me blozë, sytë të tur-

bulltë dhe të shqetsuem, flitte me pështpëritje. Njeri i dejun dhe krejt i humbun.

Memzi ia mbushi mendjen që të shkojë me fjetë dhe ta lajë bisedimin për nesër.

Bâni gjumë të randë. E zgjoi rraptima që vinte nëpër dritaret e çeluna hap e krah. Kish kohë që kish dalë drita.

Kur u vesh dhe zbriti te kujdestari i shtëpís, pau se edhe ai edhe e shoqja tashmâ kishin shkue. Nga katet zbritshin njerëz me valixhe në duer dhe me batani mbi krah.

Përjashta rrugët ishin plot njerëz të cilët në kambë ose në qerre shkojshin të gjithë më nji drejtim, drejtë Topçiderit.

Zeka për nji kohë të gjatë vërejti këtê varg të pafund. Vlojnë dhe ecin njeni mbas tjetrit dhe ikin si dhen, tue kërkue vend ku nuk bienë bombat. Midis tyne kishte pleq e plaka, të cilët ecshin të gërmuqun dhe memzi tue bubritë, ndodheshin njerëz të rij dhe t'ushqyem mirë, të cilët ishin ulë në qerre, me shishe në dorë dhe me bohçe pranë vehtes, ndodheshin nana të cilat i hiqshin fëmijtë për dore dhe i qortojshin rreptë që të shtrijnë hapin. Ishte kjo nji fole melingonjash e shqetsueme në të cilën disa çfaqje përsëriteshin, baheshin nji dhe humbeshin.

Dhe nëpër këtê kallaballëk kalojshin Gjermanët me uniformë n'otomobila dhe motocikleta tue i hapë vehtes rrugë lehtë, si nëpër ujë të cektë, tue mos shique kurrkend.

Qysh përpara orës dhetë, rrugët mbetnë krejt të shkreta. Në shtëpi të braktisuna, dritaret e çeluna hap e krah nëpër kate.

Tue qëndrue n'udhën kryq, krejt vetëm, Zeka vështron habitshëm në të katër anët dhe i bahen të çuditshëme dhe pa kufi të gjata kjo kohë dhe kjo ditë jashtëzakonisht e nxehtë pa fund e pa emën.

Dhe mandej u lëshue rrugës pjetposhtë në shtëpi. Përpara se të hynte në portë, i shkuen sytë më nji shtëpi të vjetër përdhese, por të bukur përkundruell, në të cilën jetonte nji plakë e vejë e njifarë nëpunësi me të rén

e me të birin. Kambët i ishin marrë dhe tash shumë vjetë kalon ajo gjithë ditën pranë dritares. Zeka shiqon me çudi fëtyrën e saj pa gjak, të ndriçueme prej dielli mbas xhamit të dritares. Ndoshta edhe i biri edhe e reja edhe sherbëtorja do ta kenë lanë dhe tash do të jetë krejt vetëm.

Zeka mbeti si në dymendje, dhe mandej as vetë tue mos dijtë sepse, hoqi kapelën, e përshëndeti pa gjallni këtê grue të cilën e njihte vetëm në të pamë. Fëtyra e bardhë e plakës me sy të zi, buzëqeshi zymtas dhe memzi dukshëm si prej largësis së madhe. Dhe Zeka u fut ngutshëm në shtëpín e tij boshe.

Sulmi nuk u përsërit as të nesërmen as ditëve tjera. Dal nga dalë filloi të këthehet jeta. E para herë që fletoret e okupatorit duelnë mbas tri ditësh.

Filloi të punojë telefoni, mandej u lëshue drita e elektrikut. Mâ tepër kohë u desht për ujë. Por kjo jetë që jo e përditshëme dhe e përkufizueme. Njerëzit në grumbuj për çdo mëngjez çoheshin heret që përpara orës nandë të gjindeshin në periferí, dhe qyteti mbetesh gadi i shkretë deri mbas dreke.

Zeka rrinte në shtëpi, shkonte në Kodrën e Topçiderit ose shkonte me ndonji detyrë në qytet në të cilin tash mund të lëvizesh dhe të punohesh mâ lehtë.

VIII.

Tash kishte detyra mâ shum.

Nji ditë Sinisha erdhi vetë te Zeka. Kjo ishte hera e parë. Me sy të tij dritëshkurtë vështronte më nji mënyrë të posaçëme gjithëshka nëpër shtëpi... Disi i afrohet me gjoks sendit dhe — din gjithëshka për të.

Tue ecë kështu nëpër të gjithë banesën, ai pyetë, Zekën menjiherë:

— Ju e njihni Mika Gjorgjeviqin — kapiten Mikën?

Zeka u habit dhe u gëzue. Menjiherë i doli para syve pasqyra e dikurshëme nga Sava: Millan Stragarci, se si pështyn në bar, tue shqiptue emënin e kapiten Mikës. („Kamunic, e din se çfarë!").

— Po, e njoh, e njoh.

Due, tue mos dijtë se çka të thotë tjetër, shtoi me gëzim:

— Ky âsht burr i mirë.

— I mirë?... Nuk âsht i keq. Puna âsht që ta njihni vetë.

Si gjithmonë, para ironís së Sinishës, Zeka ftohet pakëz, por Sinisha vazhdoi sikur të mos i bierë kurrgjâ në sy. Shkurt i tha se Vulja do të vijë te ai, dhe se do ta çojë ku duhet, dhe kusurin do ta marri vesht atje.

Tue u përshëndet, Sinisha ia lëshoi dorën mbas shpine sikur donte me e përqafue, por tue mos e prekë, i tha me zâ t'ultë e si për rrëshqit, tue shique vazhdimisht rreth vehtës:

— A këtu rrini, gjatë bombardimeve?

— Këtu.

— Dhe mundi me e durue kollaj?

— Po kollaj, — u përgjegj Zeka me ngadalë tue pasë frigë nga ironija.

— Po unë memzi i duroj.

— Ju?...

— Po, po. Trim jini ju, xha Zeko.

Në fëtyrë iu duk nji buzëqeshje e cila nuk përfshini sytë e rrëzuem përdhe, por e ndrron gjithë pjesën e poshtëme të fëtyrës dhe i jep shprehjen e njij mirësije fëminore.

Kështu u falnë me shëndet.

Dy dit mâ vonë erdhi Vulja qysh nga ora shtatë në mëngjëz. I fuqishëm, faqekuq, disi i lamë mirë e i freskë, me flokët e gjata endè të lagta, i marrun fryme, me shiqim të shqetsuem dhe i hutuem si gjithmonë.

Pyeti Zekën a mos ka njeri tjetër në shtëpi. Zeka iu përgjegj premas se jo. Mandej pyeti a do të jetë sonte vetëm në shtëpi dhe kur Zeka iu përgjegj pohimisht, i tha se do të vijë ta marri porsa t'erret. Në qoftëse mundet, për çdo rast, do të marri edhe „Ausweise"[1]) të cilat u jep pushteti nëpër stasione atyne të cilët për shkak vonese të trenit mbërrijnë mbas orës policore. Zeka deshti të pyesi për imtësina, që t'informohet mâ mirë, që së

[1]) Ausweis — leje qarkullimi natën; shenim i përkth.

bashku të parashohin dhe të caktojnë disa gjana, por Vulja ngutesh i rrëmbyeshëm dhe i buzëqeshun, dhe ia mbushte mendjen se gjithëshka do të jetë në rregull. Dhe shkoi përngut ashtu si erdhi. Mbas tij mbeti dishka nga shqetësimi i tij, si vazhda mbas barkës së shpejtë me motorr.

Gjatë ditës Zekës iu rrënqeth shtati disa herë, tue i shkue mendja se sonte do të duhet të shkojë me Vulen.

Mbas dreke u vrâ keq nga veriperëndimi dhe ia dha shiu me rrebesh, i cili vazhdoi të bjerë çjurjel tue mbyllë të gjithë horizontin rreth e rrotull, dhe kur pushoi shiu qielli mbeti i ultë dhe i mrroltë, dhe muzgun e binte para kohe.

Zeka rrinte në paradhomë dhe lexonte. Memzi dallonte shkronjat dhe deshti të ngrihet pikërisht e të ndezë dritën, kur mbas dyerve hymës u ndëgjue se si dikush fut çelësin në bravë. Këcei në kambë para tij, në muzgun e parë qëndronte Tigri.

Ishte i mveshun me pelerinë të gjatë shiu, me beretë franceze në krye dhe me torbë lëkure në dorë.

Pa përshëndetje, ia shpjegoi se pak përpara ishte nisë prej Zhelezniku me motocikletën e njij miku, përmbrapa, dhe se don të marri disa sende të cilat i nevojiten atij dhe nanës në Zheleznik.

Tue mos u çveshë, Tigri shkonte prej njij dhome më nji dhomë tjetër përplaste dyert pa ça kryet. Hapte dollapët dhe çekmexhet, mblidhte sendet dhe i futte në torbën e lëkurës.

Në banesë ishte nxehtë dhe agushi. Zeka ndjente në vehte nji të dridhun të lehtë, e idhnonte pranija e të birit dhe mënyra me të cilën lëvizte nëpër shtëpi. Por Tigri nuk ngutesh. Zeka filloi të humbi durimin. Menjiherë i ra ndër mend se do të mund t'ia behte Vulja dhe ta gjente Tigrin këtu, sado që Zeka në mëngjez i kish premtue me siguri se nuk do të jetë kurrkush në shtëpi. Vulja mund ta keqkuptojë pranín e Tigrit, mendoi mâ tutje Zeka dhe për ketë shkak edhe ai edhe Sinisha mund të dyshojnë në besnikinë e tij. — I hynë të dridhunat kur mendoi këtê mundësi dhe u mbështetë në shtyllën e derës.

Në këtë çast hyni Tigri përsëri në paradhomë me torbën e hapun dhe deshti që përbri Zekës të futet në dhomën e tij, pa fjalë e shpjegime. Zeka e kapi bravën dhe qëndroi përpara derës. Atëherë i biri murmuroi se u duhet njifarë llambe elektriku nga dhoma e Zekës. Zeka as që ndëgjoi, ndjeu se si i erdhi gjaku në krye, mâ së shumti në sy. Ia shtyni dorën djaloshit nga brava dhe i foli thellë, me nji të marrun fryme:

— Atje s'ke se çka kërkon.

— Mos u ban budall!

— Mbrapa! — gjëmoi Zeka mbassi e shtyni me të gjithë fuqinë në gjoks.

Iu duk se gjithëshka kishte luejtë prej themelit, e gjithë banesa, së bashku me mobiljet dhe me ata të dy, dhe se tash do të rrenohet, — por nuk ndodhi kurrgja.

Shka?... Pse? — belbëzonte i hutuem djaloshi vigan me krye të krrusun.

Dhe Zekës i shlirohet dhe i shtrihet fryma, gjithëshka rreth e rrotull tij qetësohet dhe kthjellohet. Dhe për herë të parë në jetë ai ndjeu me habi gëzimi se çdo njeri âsht i aftë për qëndresë dhe goditje.

I shiqonte duert e veta të shtrime sikur tash ishte ba i ndërdijshëm për qenjen e tyne, ose sikur i kishin mbî nji çast mâ parë. Deshti të kapi nga tavolina ndonji send të fortë, por tue mos gjetë kurrgja, ai vetëm bërtiti, me zâ krejt të çjerrun:

— Jashtë! Jashtë, badihavxhi.

Sytë e Tigrit ishin zgurdullue, fuqija e tij e madhe menjiherë u zhdukë sikur të shihte lugatin. Kështu u zhdukë mbassi hapi dhe mbylli dyert pa u ndie, dhe kështu paradhoma e luhatun rreth Zekës u qetësue krejtësisht dhe u këthye në qetësinë e tij të muzgut. U ndëgjue vetëm përjashta se si, në vargun e eksplodimeve të vogla ndizet motoçikleta dhe se si Tigri përballon përpjetën me plasje dhe zhduket në rrugën Kneza Millosha.

Mbas njij gjysë ore ia mbrrini Vulja. Në dorë mbantë nji valixhe të vogël të vjetër kontrabandistash, të cilën Zeka e njofti menjiherë. Po në këtë valixhe ai para tre mueive kishte çue nga rruga Despotovaçka në Çukaricë

katër kile sheqer kokërr, dhe në sheqer kishte materjal të cilin ai s'e njihte.

Vulja ia shpjegoi shpejt dhe me të marrun fryme pjesën e parë të detyrës së sontshëme. Do të niset menjiherë por jo bashkë. Vulja do të shkojë përpara. Do të takohen nën viadukt mbas Gospodarska Mehana. Në se do të jetë terr i plotë, Vulja do të fishkëllojë „ashtu katundarce". (Ai filloi të fishkëlloië tue qeshë edhe vetë për johën e vet të parregulltë t'Uzhicës). Mandej, nëpër shtigje të cilat Zeka i njeh mirë do të dali në breglum para kafes së Naumit, të cilën gjithashtu duhet ta njohi mirë. (Zeka pohonte tue luejtë kryet shpejt e me gëzim). Këtu do të shihet me atë që duhet, do të marri shka duhet dhe menjiherë do të këthehet nëpër rrugë të ndrrshëme. Për „ausvajzet" s'kishte mujtë me i gjetë formularët, por kjo s'prish punë, sepse âsht krejt e mundshëme që do të mund të këthehen deri n'orën e policís.

Zekës nuk i pëlqente puna me „ausvajzet", zaten kishte edhe frigë nga moskokçamja djaloshare, por nuk deshti me thanë kurrgja. Përveç kësaj, atij i paraqitesh vazhdimisht pyetja: çfarë lidhje ka udhëtimi i sontshëm me kapiten Mikën, për të cilin i kish folë Sinisha dhe a thue do të mund të shihet qysh sonte me të, por nuk deshti të pyesi kurrgja.

Vulja doli i pari dhe u nis në rrugën Sarajeva, e pak mâ vonë u nis Zeka në rrugën Kneza Millosha.

Errësija âsht e plotë, sepse rruga âsht e pandriçueme, si edhe të gjitha tjerat, dhe dritaret nëpër shtëpija t'errësueme. Vetëm në rrugëkryqet kryesore ndodhen llampa elektriku me nji mbrojtje të posaçëme nën të cilën hjedhin dishka pak dritë të zbehtë në kalldramin prej granitit të lëmuem. Mbas shiut të mbasdrekës qielli âsht endë i vrantë, kështu që kjo rrugë me dritën e saj skamnore dhe jo të përditshëme të luftës, i përngjan njij podrumi të gjatë e t'errtë me kupë t'ultë.

Kohë mbas kohe nëpër rrugë kalon automobili ushtarak me llampa t'errësueme nga të cilat nga dy çamje të vogla dalin vetëm dy pika të dobta drite, si kandil i të vdekunit ose beba të synit të bishavet. Kaluesat janë

të rrallë e të padukshëm, e njifen vetëm n'ushtimën e hapave. Këta janë dy lloj ushtimash dhe dy lloj hapash. Hapi i mbathun i ushtarit gjerman-okupator, dhe hapi i shpejtë e i matun, ose hapi i lëmekun dhe i friksuem i njeriut të popullit të shtypun.

Natë lugetnish. Rrënqethje e ftoftë dhe ngrohësi ngashnjyese vijnë njena mbas tjetrës. Sa mâ mirë dhe sa mâ lehtë do t'ishte mos me shkue kështu nëpër terr në rrezik dhe në pasiguri, me qenë në dhomën e vet i qetë e i sigurtë! — Zekës vetëm për nji çast i ranë në krye këta mendime, sepse ato u larguen po me atë shpejtësi dhe pa dukshëm si erdh.

Asnji prej friksimeve dhe dyshimeve të dikurshëme nuk kishte gjetë mâ tepër jehonë në tê. Dhe hapat e ushtarëve t'okupatorit në terr jo vetëm që nuk e friksojnë, por ia përforcojnë ndërditjen se kjo âsht e vetëmja rruge e drejtë dhe e mundshëme. I vjen t'ia thotë kangës prej gazmendit që ai shkon në ketë rrugë,që përqesh ata hapa të mbathun, marrëzisht të randë, të cilët dashje pa dashje të shpien në shkatrrim dhe në koritje.

Ndokund n'udhëkryqe të ndriçueme zbehtë kalojnë gra të mbulueme me thasë t'ushqimit kontrabandë në shpinë. Ndoshta janë nana të cilat diku nga Zharkova apo Zhelezniku sjellin drithë ose bylmet që të ushqejnë vehten dhe fëmijt? Ndoshta janë kontrabandiste? Lé të jenë! Vetëm lé të mos jetë ai hapi i hekurtë dhe çnjerëzor me sigurinë e tij të rrejshëme, me të cilin ushtrija e zezë orvatet të friksojë njeriun dhe t'i japi zemër vehtes, sepse kurrkund në botë nuk gjen tjetër trimnim. Po ndoshta po në këtê terr ecin të pandëgjuem njerëz po të këtillë si edhe ai, si edhe Vulja, me qëllime të ngjashëme dhe për punë të njisojtë. Dhe Zekës i hyni zemër tue mendue kështu; i bahesh se edhe ata dikund në terr kuptojnë po ashtu si edhe ai ata.

As që i ra ndër mend mâ friga, as gjurmë ngurimi.

Dhe përsëri ndihen hapat e ushtarëvet gjermanë veçmas ose në grupe: tup-tup, tapa-tupa, tup-tup, por ata nuk mund ta hutojshin mâ Zekën, sepse ai përbri tyne dhe mâ mirë se ata ndëgjonte në vetëvehte ushtrín e hapave të pandëgjueshëm, e cila ec po në ketë terr e pa-

gojë dhe e padukshëme, dhe pikërisht për këtë e pamposhtshëme, dhe e cila, heret a vonë do t'i japi fund çdo droje dhe të gjitha errësinave dhe do t'ia çrranjosi nga mendja edhe njeriut të fundit që me kambë të këtilla të rrahi randë tokën e cila u përket të gjithë njerëzve.

Dhe Zeka shkonte heshtas dhe me kujdes, por i sigurtë dhe kremtueshëm, sikur ec ditën për diell dhe sikur âsht në vargun e njerëzve të dashtun e të njoftun. Vende vende rruga ishte e gropueme prej goditjeve të bombave dhe me gropa të rrethueme me drrasa, dhe terri ishte aq i dendun sa Zekës iu desht të përdori edhe duert. por ai kalonte kudo, i sigurtë dhe i qetë, me vemendje por pa ngurim.

Vetëm aty te Gospodarska Mehana qëndroi përsëri. Terri ishte i plotë, si kufini mbas të cilit nuk ka as njerëz as jetë. Dhe përsëri i çfaqet diçka si ngurim, por tash i patrajtë dhe krejtësisht i zbehtë. U ndal vetëm për nii çast dhe menjiherë e gjet vehten dhe me hapa pak të ngadalshëm u këthye djathtas në rrugën kah Çukarica.

Tue kalue nën viaduktin, nëpër terrin e plotë, përgjonte a thue mos ndie fishkëllimin — shenjë e bashkëcaktueme. por s'ndihesh zâ prej kurrkah. U këthye djathtas nga xhadja, në shtegun e ngushtë të cilin e njifte.

Mbassi kaloi disa hapa, përgjoi përsëri. Kurrkush nuk ndihesh dhe Zeka u këthye dhe u drejtue përsëri drejt udhës kryq. Në të njajtën kohë u ndie jona — shenjë e bashkëcaktueme. E ultë, e zgjatun pa kujdes, fishkëllima e vërtetë e punëtorit i cili këthehet nga puna. Zeka përmbledhi buzët që t'i përgjigjet me fishkëllimë, por në këtë çast buçiti nga terri:

— Ndal!

Bërtiti dikush nga xhadja, dhe vrima ndën viaduktin e përfshiu bërtimën dhe e kishte shumëfishue me ushtimën e vet aq fort sa Zeka nuk ndëgjoi asnji germë të vetëme të kësaj fjale, nuk ndjeu aspak zâ njeriu, por vetëm buçitjen sikur e gjithë landa e betonit të viaduktit shembet dhe rrenohet.

Nga errësina, prej kah kish ardhë bërtima, vetoi dhe filloi të bubrrisë me kujdes nji rreth drite t'elektrikut të dorës. Në të njajtin çast shkrepi nga ana tjetër

krisma dhe mbas saj jehuen edhe tri-katër tjera. Drita u shue, dhe në vend të saj dhe nga ajo anë jehuen krismat, të cilat Zeka mâ nuk i numëronte, sepse ikte me hapa të pandëgjueshëm nëpër tokën e butë në drejtim të Savës! Nga shpina i fishkëllojshin plumbat me fishkëllim të çuditshëm të cilët ia kujtojshin ndonji nga epizodat e Luftës ballkanike. Vraponte nëpër terrin mâ të zí, por me ndjenjimin e çuditshëm sikur e gjithë bota e shihte. Përsëri jehuen krismat të përzieme me fishkëllim të mpreftë të bylbylave prej metali, tash diku mâ larg djathtas, dhe përsëri, por gjithënji mâ djathtas. I tani kishte humbë në ketë vrapim, tue marrë frymë shpejt, por me gjithëate mendonte me ngulm dhe bante plan se si me e humbë gjurmën dhe që sa mâ shpejt të largohet jo vetëm nga vendi ku kris pushka dhe ku do të fillojë kontrollimi i terenit, por edhe nga kafehanja në të cilën i presin. („Kapiten Mika! — i shkoi rrufeshëm nëpër ndërditje). Nëse ndjeksit vazhdojnë mbas tij, të paktën t'i gozhdojë sa mâ tepër rreth vehtes dhe t'i çojë sa mâ larg në drejtim të kundërt të kafehanes!

Iu bâ se kish dalë prej kaçubavet dhe se gjindet në rrugën e qerreve e cila shkon bregut të lumit e që i âsht e njoftun mirë. Kalon rrugën.

Vetëm edhe dy krisma, por mjaft të largta, dhe mandej filloi qetësija. Zekës i rrihte zemra vazhdimisht me tronditje dhe fryma i dilte si me fishkëllue. Mendoi në vetëvehte si të dali prej rrugës në të cilën ndjekësit siguristh do t'ia mbërrijnë, të zdirgjet në lum dhe, tue shkue prej trapi në trap dhe prej barke në barkë të dali në vijën hekurudhore, të hidhet përtej saj, dhe atje dikund mâ poshtë, më nji nga vendet e shkreta, të dali në rrugën Kneza Millosha nga e cila mund të zhduket në kohë të humbasi pa lanë gjurmë endè me kohë. Mendonte për gjithëshka, n'orën policore t'afërt, mendonte se në vendin e krisjes nuk ka lanë asnji gjurmë, mendonte në Vulen dhe në valixhen e tij, dhe në të njajtën kohë depërtonte me sy errësinën dhe i tronditun prekte me kambë tokën e cila ishte endè e fortë, tue kërkue shteg i cili do ta çonte në breg të lumit. Nëse endè do të jetë këtu ai trapi mbi fuçija prej metali, do të hyjë bash në të.

Nga larg përsëri ndëgjohen bylbylat e rojeve, fishkëllimi i mpreftë si kërcnimi. Vetëm shtegun ta gjejë! Dhe vetëm sa mâ tepër djathtas dhe sa mâ largë prej kafehanes! Me majen e këpucës mâ në fund preku buzën e bregut, por në të njajtën kohë ndjeu se si po i humb toka nën kambë dhe se si po bje bashkë me tokën e çila shembet nën të. Në vend të trapit shpërtheu uji njiherë, dy herë. Tue kërkue me dëshprim fundin dhe tue u orvatë me të kotë që të kapet me duer për diçka mbi vehte, Zeka humbet tue mos besue krejtësisht se po humb. Por gjithëshka e tërhjek teposhtë — terri, toka dhe uji, i cili nga shinat e fundit ishte përhapë mjaft dhe ishte shum e thellë n'atë vend. Dhe u mbyt pa gjurmë e pa zâ.

Disa dit mâ vonë, në „Novo vreme" u shpall ky lajm:

> Im shoq ISIDOR KATANIQ më nji krizë shpirtnore ka braktisë banesën tonë me 23 të k. m. dhe nuk âsht këthye endè. Veshun ka pasë rrobe bojë hini, kapele të zezë të butë dhe këpucë të shkurta bojë kafe. Kushdo që të ketë marrë vesht ndonji send për 'te le të lajmojë Administratën e fletores. Margita Kataniq.

Kurrkush nuk iu përgjegj këtij lajmi dhe kurr nuk u muerr vesh kurrgja për Zekën. Sava ato dit sillte mjaft kufoma të cilat humbshin nepër shelqishte dhe cektinë, — ose, të përfshimë përposhtë Danubit, vorroseshin prej katundarëve pa leje dhe pa lajmue kurrkend.

Vulja atë natë ia doli që t'iki, sepse mbas dy ditësh, në mënyrë tërthore, lajmoi shokët në rrugën Despotovac, të cilët bajshin ç'mos athue mos mësojnë gja për fatin e Zekës. Ata atë verë zhvillojshin dhe përhapshin punën e tyne, simbas udhëzimeve që mirrshin, gjithnji mâ shpejtë e mâ me guxim, dhe kontribuojshin në shlirimin e përgjithshëm i cili po afrohesh me hapa të shpejtë. Në punë e përmendshin edhe Zekën dhe u dhimbesh si njeri i tyne.

ELEKTROBIH

Juve nuk u interesojnë reklamat. Nuk i lexoni nëpër fletore dhe nuk i vështroni nëpër rruga? Kurse unë i ndjek rregullisht dhe me pasion. Për mâ tepër kur, sikundër këtu, âsht puna për reklamën e dritës, — nuk mund t'i ndaj sytë. Nuk lexoj në të gjithëmonë ate që do të donte me tregue (unë as që blej as që shes gjâ), por, prandaj shpesh, në shkrojat e saja të zjarrta, shof ndonji pasqyrë nga e kaluemja e harrueme, ose nga e ardhmja e pareallzueme.

Në pallatin e madh gjysëm t'errtë, më nji nga rrugët kryesore, në të gjithë fasadën shkëlqen reklama e dritës: E-L-E-K-T-R-O-B-I-H,dhe kjo tue u ndezë së pari shkroja: E, mandej L, dhe të gjitha me rradhë deri te e fundit; mandej qëndron për do kohë e gjithë fjala dhe shuhet mënjiherë. Dhe mandej fillon përsëri që të ndizen shkrojë mbas shkroje. Dhe vazhdimisht kështu, tanë mbramjen fiku e ndizu, fiku e ndizu. Dhe na fton né, të gjithëvet, që t'i përvishemi punës për Planin pesëvjeçar, i cili do t'i vejë themelet elektrifikimit të Bosnës e Hercegovinës, i cili do të sjelli dritë edhe atje ku gjithëmonë kapsisin llampat e vogla të vojgurit, ose qirijt' e vjamit, dhe ku njerëzit rrijnë n'errësinë ose ngatrrohen kambësh nëpër rrugët e errta të pasheshueme.

Njeriut i bâhet e pamundshëme që mos t'i përgjigjet kësaj thirrjeje dhe që me shpirt e me punë të mos jetë bashkë me ata mija njerëz, i lidhun në orvatjen e për-

[1]) **Elektrobih: Ndërmarrja shtetnore për elektrifikimin e Bosnës dhe të Hercegovinës.**

bashktë: që në Bosnë të ketë mâ tepër dritë e mâ shum elektrik, që do ta lehtësojë jetën. Dhe vegimi kalon shpejt dit e vjetë, vendime e plane, vështirësi dhe përpjekje (çdo vështirësi duket në fillim e papërballueshëme dhe çdo përpjekje e pakapërcyeshëme dhe me gjithatë gjithëshka kapërcehet dhe përballohet!) dhe në fund të çdo vjeti e të çdo pesëvjeçari bâhet gjithënji e mâ kthjelltë mbi Bosnë, ditët janë gjithënji e mâ të bukura e mâ të qarta dhe netët gjithënji mâ pak t'errta.

E-L-E-K-T-R-O-B-I-H — E-L-E-K-T-R-O-B-I-H !

Dhe në fund të të gjithë planeve të realizueme: të gjithë qytetet janë me dritë, të gjitha dritaret shkëlqejnë. Gjithëkund, deri në katunde, rrugët të ndriçueme, nëpër shtëpija këndon dhe flet radioja; nëpër bibliotekat e vogla të katundeve drita ngjyrë tambli bie mbi kryet e lexuesëve, të krrusun përmbi libër; njerëzit nuk janë të vetmuem, të padijshëm, tabiatkëqij, as të shkëputun prej botës. Gjithëkund punon dhe ndihmon rryma elektrike, e qetë, e pastër, e padukëshme, si mrrekullí. Ajo së bashku me njerëzit përçon, ngroh, transporton, farkëton, pret, zien, pjekë, kositë, shînë, thurrë dhe tjerrë. Dhe shëndrron pamjen e katundit e tabiatin e njerëzvet.

E-L-E-K-T-R-O-B-I-H!

Shpejt dhe pa u lodhë ndizen e shuhen dhe prapë ndizen e shuhen, shpejt e palodhëshëm shkrojat e kësajë fjale të ré dhe të randësishme, dhe në mes të çdo shkroje, n'atë çast të shkurtë ndërsa nji shkrojë shuhet dhe tjetra endè nuk âsht ndezë, mbetet nëpër nji pjesëz të sekondës nji shkëndizë e vogël dhe shembet në rrajën e synit të njeriut, si loti. Dhe mendimi, i primë nga kujtimi, këthehet në të kaluemen. Lotë!? Kur ka qenë kjo, ku dhe pse? Kush ka qajtë për shkak t'errsinës, kush ka qajtë për mâ tepër dritë?

Së pari, shoh vetëm lotë se si derdhen prrue nga sytë e padukshëm, nga duert e padukshme. Mandej dalë nga dalë zhvillohesh në ndërgjegje e gjithë figura nga fëminija e ime e largtë i Vishegradit.

Në fëminín time vinte në shtëpín tonë mësuesja e qytetit. Ishte nga Sarajeva. E gjatë, e bukur, me sy të mëdhej, ngjyrë manushaqeje dhe me dhambë jashtëzakonisht të bardhë e të rregulltë, quhesh Mira, emën për né i çuditshëm dhe i panjoftun deri n'atë kohë. I ati i saj ishte mekanik i stasionit hekurudhor në Sarajevë, dishka si kryepuntor. Me origjinë ishte dikah prej Dalmacije. Kishte ardhë qysh në kohën e zaptimit të Bosnës, ishte martue në Sarajevë dhe kishte mbetë aty.

Në qytetthin tanë qëndroi vetëm nji vjet dhe gjatë kësaj kohe u miqsue me tezet e mija dhe mandej u transferue në katund, nja 15 kilometra larg shehrit, por nalt dhe në nji vend t'egër e thik përpjetë, me nji popull të vorfën dhe të mbrapambetun. Kurdo që kishte mundësi binte në shehër, vinte te né të merrte haxhet ndonji libër dhe të qante hallet bashkë me gratë.

Endè s kisha fillue me shkue në shkollë, por kisha nisë me marrë vesht nga pak prej bisedimit që bâjshin mâ të vjetrit; sidoqoftë, kisha dëshirë me e ndigjue.

Mira rrinte dhe i flitte nanës dhe tezeve të mija gjana të cilat unë s'mund t'i kuptojsha, por të cilat në nji mënyrë të veçantë më ngashnjejshin dhe më nxitshin për të mendue. E shiqojsha. Me fundin e zi e të gjatë, dhe me bluzë të bardhë, me jakë të fortë e me manga të gjata me mangjete të forta, si për mashkuj, me sumlla qelqi. Duert deri në brryla të vendueme mbi tavolinë, mbi 'to koka e bukur e krrusun. Flet, qanë dhe atëherë fshinë sytë dhe buzëqeshë, dhe përsëri ia shpërthen vajit vetë prej fjalës së saj, dhe lotët i pikojnë mbi mangët e bardha.

Mashkujt memzi i durojnë lotët e femnës. Qofshin edhe sa nji pllambë, dhe ndejtëshin si ky çilimi në bankë mbas qymlekut. „Pse qan, po pse qan" mendonte vocrraku me mallëngjim dhe me hidhnim, „pse qan kur e dij se mund të qeshi".

Mësuesja tregonte se si në Sarajevë e ka shtëpinë plot me vllazën e motra, të gjithë mâ të vegjël se ajo, dhe të gjithë në zanat ose në shkollë, se si i ati, mbas 22 vjetësh pune, ishte mplakë para kohe dhe ish lëmekë dhe se si tash rrin në shtëpi dhe pret ndonji vendim mbi njifarë ndihme „si mëshirë", sepse nuk ka të drejtë për pension;

se si nana s'din kah t'ia mbajë në shtëpin plot kalamaj dhe në të cilën ndihet aq hum nevoja për fitim. Vjetin që vjen motra mâ e vjetër do ta kryej shkollën normale dhe do të fillojë edhe ajo që të fitojë ndonji send. Në nji hall të këtillë, Mira duhet të punojë e të fitojë. Duhet të shërbejë dhe të pranojë çdo vend q'i jepet sepse „këtu nuk ka hatër". Në Sarajevë ka pasë rast për t'u martue, por kjo âsht çartë.

Dhe ajo shpjegon, me fjalë krejtësisht të pakuptueshëme për vocrrakun, se si âsht çartë kjo. (Dhe përsëri qanë). Dhe tash ajo mbi të gjitha këto fatkeqsina âsht transferue nga ky qytetth ku ishte rahat; përsëri sepse „s kishte hatër" ishte transferue n'atë katund të tmerrshëm, të shkretë, të mjerë, ku s'kishte askend afër. Populli i mrroltë, i pashoqnueshëm dhe i vorfën. Ajo e ndjen se do të duhesh t'i ndihmonte dhe do të dëshironte me gjithë zemër, por si? Në shkollë nuk i kishin folë kurr se si jeton katundari as se si duhet me i ndihmue që ta ndrrojë jetesën. Kurse tash e kanë hjedhë nga qytetthi në katundin mâ të mbrapambetun. Sheh rreth vehtes mbrapambetje, bestytní, fukarallëk, vuen prej kësaj, por nuk sheh mënyrën se si të luftojë kundër këtyne të këqijave, sepse edhe vetë âsht e frigueme dhe plot gajle, pa ndihmë dhe pa këshillim. Por pse asaj i vjen keq, katundarët nuk shohin ndonji përfitim. Fëmija disi e duen, por pleqt të gjithë i shmangen mësueses dhe urrejnë shkollën. I vetmi njeri i cili këthen ndonji herë âsht kapteri i gjindarmerís, Likas, i cili dredh mustakun, përdredh sytë në mënyrë qesharake dhe flet marrëzina. Vetë gatuen, pastron e lán. Dhe të gjitha këto i duron diqysh ditën, deri sa shkëlqen dielli, por kur lëshohet nata, nata e gjatë dhe e ashpër malore me shushuritje të cilat ajo nuk i kupton, me llampëz të mjerë me dritë të dridhme, atëherë i futet friga, friga e paarsyetueshme, e pashpjegueshme, por e vërtetë dhe e tmerrshme. Ajo mprohet tue lexue. Por edhe kjo nuk shkon pa vështirësí. Gratë e lodhuna dhe të padijshme të katundit i flasin njena tjetrës, me përbuzje e me tallje për mësuesen e cila „nuk flen kur flen e gjithë bota tjetër e ndershme, por rrin deri vonë natën, „si shtriga". Dhe kur u thonë atyne se mësuesja le-

xon, grueja trashalluke e kryeplakut përgjigjet: „Prandaj nuk shofim të mira prej Zotit, krejt për shkak të këtyne lexuesëve gjithëfarësh".

Por mësuesja ban sikur nuk ndigjon. Edhe mbas kësaj u flet fëmijëve në shkollë mâ flaktas mbi nevojën dhe dobin e leximit.

Vajza qan dhe në të folun e këthen fjalën herë mbas here n'ate llampëz të humbun n'errësinën e dendun, llampëz të cilën e mban me sa ka fuqi si shpresën e saj të fundit dhe si të vetmin shpëtim. Dhe vetëm shiqon, thotë, që të mos mbetet pa vojguri ose të paktën pa qiri, sepse i duket sikur n'errësinën e plotë do të vdiste prej frigës.

Çilimiu nuk e kupton ate që flet vajza mbi shtëpín plot me fëmi, as mbi pensionin e babës „si mëshirë", as mbi hatrin, as ate me të fejuemin që duhesh krye dhe q'u qartë, por ato për errësinën, dhe llampën e vogël i kupton mirë, sepse edhe ai ka frigë prej territ dhe gëzohet prej dritës, e cila, sikur ta ndigjojshin ate, nuk do të shuhesh gjithë natën. Ah, sa mirë e kupton! I duket se e kupton mâ mirë se sa e ama dhe tezet, të cilat e ngushllojnë me fjalë jo të qarta. Sa do të dëshironte që ta merrte në mprojtje nga hallet dhe vrazhdësít e pakuptueshëme, që ai t'i bâhet mprojtës, të bâhet fli për tê! Që, sa do që ta dojë dritën dhe që të ketë frigë prej territ, ai do të jipte nga drita e tij, që asaj, atje në katund t'i bâhesh jeta mâ e mirë e mâ e ndritshme, që të mos kishte frigë dhe që të mos qante, vetëm që të mos qante mâ. I duket se edhe gjak do të jipte që ta ndriçonte ate katund, sepse, sado që nuk e kupton ate që flitet, ai e ka nji gja të qartë: se njerëz të rritun kështu dhe kaq të mirë si âsht kjo Mira nuk do të duhesh të jetojshin në errësinë dhe në frigë, as të qajshin kështu me duer të lëmekuna mbi tavolinë, para nisjes n'ato male të tmerrshme dhe n'ato shkretí.

Kjo s'âsht nji punë e mirë, nuk âsht e drejtë, nuk âsht në rregull, dhe nuk do të duhesh, nuk do të duhesh që t'ishte kështu. Dhe âsht e pakuptueshme, mendon mâ tutje çilimiu; që njerëzit e rritun të pështpërisin dhe të qajnë kështu, dhe askush nuk don ta ngrehi zânin e të thotë se kjo nuk âsht e drejtë, dhe se duhet të rregullohet ndryshe.

Asht e qartë se në jetën e atëhershëme, në jetën e çdokujt, pra edhe t'asaj mësueseje, ka pasë shum gjana të padrejta dhe që nuk duhet t'ishin por çilimiut i dukesh se gjithçka sillesh rrotull asaj errësine të tmerrshme dhe rrotull asaj llampe të mjerë dhe se gjithë shka tjetër do t'ishte disi mâ e lehtë dhe mâ e mirë, sikur në katund të kishte mâ tepër dritë. Dhe kështu, edhe tash mbas shum e shum vjetësh i shpërthei në kujtesë fëtyra e mësueses dhe e gjithë ngjarja e pakëthjelltë e tij në lidhje me atê.

E-L-E-K-T-R-O-B-I-H! — E-L-E-K-T-R-O-B-I-H

Ndizen dhe shuhen pa u lodhë shkrojat e kësaj fjale dhe midis çdo ndezjeje e shumjeje mbetet për sekondë shkëndija e vockël në rranjën e synit.

Dhe i primë prej kësaj drite, njeriu kalon kështu nëpër mend nga e kaluemja e errtë në t'ardhmen e shkëlqyeshme, dhe anasjelltas, dhe në të njajtën kohë ecë nëpër rrugët e qytetit, ecë shpejt, si ushtar në vargun e pafund të Planit pesëvjeçar dhe të elektrifikimit të Bosnës, të vendit me pak dritë, dhe ndien se, kështu, me nji shok para vehtes, dhe me nji tjetër mbas vehtes shkon drejt kohëve mâ të bukura. Kjo rrugë nuk âsht as e shkurtë as e lehtë, por nuk ka dyshim se ajo të shpie drejt qëllimit, drejt kohës kur në Bosnë për çdo ditë do të ketë mâ pak lot e mâ shum dritë, kur për katundarin do të krijohen kushte mâ të volitshme të jetesës dhe kur edhe nëpër katunde njerëzit do të mund të jenë mâ të shkolluem, me tabiat mâ të butë; netët mâ pak t'errta dhe mâ pak shurdhe, kur mësueset e reja nuk do të qajnë për shkak katundesh të mbrapambetuna, për shkak t'errësinës malore dhe të llampës së mjerë, kur lot të këtij lloji, lot të mjerë e të pafuqishëm pa ndihmë dhe mprojtje, nuk do të ketë mâ ndër né, kur fëmijve gjashtëvjeçarë do t'u gdhenden ngjarje mâ të gëzueshme ndër kujtime.

Dhe mbas tij, në ndërtesën e naltë, qarkullojnë njillojshëm dhe na ftojnë për elektrifikim palodhshëm dhe si vetë natyra shkrojat e zjarrta.

E-L-E-K-T-R-O-B-I-H! — E-L-E-K-T-R-O-B-I-H!

SHKURTIMET E FJALORIT

adj. adjektiv, mbiemën.
adv. adverb, ndajfolje
angl. anglisht.
ar. arabisht.
bot. termë botanike.
coll. emën kolektiv.
f. emën femnor.
fig. figurativisht.
frengj. frengjisht.
greq. greqisht.
gjeol. termë gjeologjike.
gjerm. gjermanisht.
it. italisht.
lat. latinisht.
m. emën mashkullor.
norv. norvegjisht.
pers. persisht.
sërb. sërbisht.
slav. slavisht.
tur. turqisht.
zool. termë zoologjike.

FJALORTH

i turcizmave dhe i fjalëve të rralla shqipe e të hueja të përdoruna në tekst e të shpjegueme edhe në sërbisht

A

acare-ja *f* grue e pispillosun, që ndjekë fort modën **pomodarka** (žena koja se nosi po modi).

adë-*a f (tur)* uj (ë) dhezë-a, ishull-i, ishullë-a, nisí-ja, anujë-a, anësujë-a **ada**, ostrvo, otok.

ahmak-u *m (ar.)* budall-i, torollak-u **ahmak**, glupan.

anërrugë-a *f* trotoar-i **trotoar**, pločnik.

anterí -ja *f (tur.)* xhybeja **anterija** (vrsta gornjeg odela).

ardhacak-u *m 1.* **došljak**; *2.* **skorojević.**

ardhacakisht *adv.* **skorojevićki.**

arshidukë-a *f* **nadvojvoda.**

arshin-i *m (tur.)* arshî-ni (masë gjatësije) **aršin.**

artî-ni *m* artijë-a *bot.* (nji lloj plepi, Populus tremula) **jasika.**

arzuhall-i *m (ar.)* lutje-a; ankesë-a **molba**; žalba, tužba.

asli *adv.* (ar.) vërtetë, saktë **asli**, istinito, tačno.

avan-i *m* tiran-i, dhunues-i **siledžija**, tiranin nasilnik.

avlí-ja *f (tur.)* oborr-i, **kurt-i avlija.**

aza-ja *f* *(ar)* *pl.* azallar, betar-i parotnik-u, porotnik-u (antar gjyqi jo jurist me të drejtë gjykimi) **prisjednik**, porotnik, aaza.

B

badifokë-a *f* janxhik-u, qese-ja **jandžik**, buđelar.
badihava *adv.* *(tur.)* 1. (falas) **badava**, badihava, besplatno; 2. (bejhude, kot së koti) **uzalud**.
ballçak-u *m* *(tur.)* **dorëz** shpate **balčak**.
barbalitë (me) me murmurue **gunđati**, mrmljati.
bedem-i *m* *(ar.)* beden-i **bedem**.
bela-ja *f* *(ar.)* **napast**, belaj, nedača.
brigue (me) me qortue **(u) koriti**, (po) karati, prebacivati, kuditi.
brustë (i, e, të) *adj.* **modar**.
burgator-i *m* burgatuer-tori **čistilište**.

C

calinë-a *f* celinë-a **mala (kratka) puška**, calina.
cefël-a *f* **parče** (izlomljenog stakla), iverka,

Ç

çafkular-i *m* pac-i, laradash-i, pulëbardhë-a *zool.* (Larus ridibundus) **galeb**.

D

danamë-a *f* *(tur.)* daname-ja, doname-ja galé-ja, **galija**, ratni **brod**; fig. grue kaba.
dangall-i *m* barksandall-i **trbonja**.
degamë-a *f* degame-ja **scena**; prepirka; me bâ degapraviti scene.
degenek-u *m* *(tur).* **dajak-u**, shkop-i, qytek-u, **degenek**, batina, štap.
divit-i *m* *(ar.)* divid-i (takam hkrimi) **divit**, **mastionica**.
donatisun (i, e, të) *adj.* i stolisun **nakičen** (a, o). **nagizdan** (a,o), ukrašen (a,o).
dorëzue (me u) me (u) shugurue (për prift) **zapopiti (se)**.
dreqollë-a *f* **beli svet**; me shkue në... otići u beli svet.
drûnishte-ja *f* landë druni (drrasash) **drvenarija**.
dushman-i *m* *(ar.)* anmik-u **dušman (in)**, neprijatelj.

E

emër-i *m* *(ar.)* urdhën-i **naređenje**, zapovest; me dhanë (ba) ... narediti.
erozion-i *m* *(freng.)* *geol.* brejtje (toke) **erozija** (izgriženje) zemlje.

F

fllanik-u *m* **(h) ladnjak**.
frigorifer-i *m* *(it.)* hladnjača.

G

galé-ja *f* *(it.)* luftanije e kohës së **vjetër**, **daname-ja**, gjemí-ja, **galija**.
gardhpulq-i *m* **karthpulë-a**, shikarth-i *bot.* (Convolvulus sepium) **ladolež**.
garramet-i *m* *(tur.)* siklet-i, mundim-i **muka bol**, tegoba.
gazdë-a *m* *(sërb.)* zotní-ja; nikoqir-i **gazda**.
gremë-a *f* shpat-i, brinjë-a, tatëpjetë-a, pjerrësinë-a **kosa**, obronak, urvina.
grymosun (i, e, të) *adj* i flashktë, i dobtë **zakržljao** (la,lo), boležljiv, slab, nejak.

guvertë-a *f* kuvertë-a **krovlaďe**, paluba.

Gj

gjagajduer-dori *m* xhagajduer-dori, hajhuj-i, lahpér-i, **neradnik** skitnica, bekrija lupež.

H

huhatje-a *f* me qeshë me grohotom **se** smejati.
hajhuj-i *m* gjagajduer-dori **skitnica**, lupež, uličar, probisvet.
hajrat-i *m (ar.)* **zadužbina**, hajrat.
halis *adv. (ar.)* **istinski**, pravi.
hallat-i *m (ar.)* vegël-a, **mjet-i**, instrument-i **alat**, oruďe.
harar-i *m* thes i madh (cerge) **arar**, vreča, džak.
harbut *adj.* i vrazhdë, brutal **nabusit**.
harbutësí-ja *f* vrazhdësí-ja brutalitet-i **nabusitost**, bahatost.
hardhë-a *f* diffterí-ja, **difterija**.
harem-i *m (ar.)* kthinë e veçuerne për gra në shtëpít muslimane **harem**.
harvallëk-u *m (tur.)* bakšiš-i darovitje- a **alvaluk**. bakšiš napojnica.
haznadar-i *m (pers)* arkatar-i **haznadar**, blagajnik.
astahane-ja *f v/h/ (pers.)* smuetore-ja, spital-i **bolnica**.
heqim-i *m (ar.)* mjek-u, doktor-i **hečim, lekar**.
/h/ oste-ja *f (lat.)* petë e hollë me miell gruni që shërben për kungim **hostija**.
humus-i *m (lat.)* tokë e zezë **humus** (zemlja crnica).
hyqëm-i *m (ar.)* fuqi-ja, push tet-i **moć**, vlast.
hyqymet-i *m (ar.)* 1. (qeverí-ja) **vlada**; 2. (pushtet-i) **/h/uqumat, vlast**.
hyzmet-i *m (ar.)* shërbim-i **hizmet**, služba.

I

ilam-i *m (ar.)* vendim gjyqi **ilam**, presuda.
ikonostas-i *m (greq.)* mur i donatisun me ikone që ndan alltarin nga pjesa tjetër e kishës **ikonostas**.
insan-i *m (ar.)* **njeri-u, krijesë**-a **insan**, stvorenje, čovek.
istikam-i *m (ar.)* llagore-ja **šanac**.

J

jallan *adj. (tur.)* i rrejshëm, falls; gjoja; jallan avokat **budžakliski advokat**.
janxhik-u *m (pers.)* 1. badifokë-a, qese-ja; 2. çantë-a **jandik**.
jazí-ja *f (tur.)* shkrim-i **jazija**, pismo.
jeniçar-i *m (tur.)* ushtar i rregulltë turk **janičar**.
jole-ja *f (norv.)* barkë norvegjeze me rrema, zakonisht me katër rremtarë **jole**.
jonë-a *f* melodí-ja **melodija**.
jutë-a *f (ind.)* bimë me origjinë indiane me të cilën bâhen thasë, cerga etj. **juta**.

K

kafaz-i *m (ar.)* **sherbëtor në** përfaqsít diplomatike **momak** (službitelj u službi **diplomatskih pretstavništva**).
kaik-u *m (tur.)* kaike-ja një lloj barke **kaik**.
kajmekam-i *m (ar.)* nënprefekt-i **kajmekam, sreski načelnik**.

kambë e vûme (kambë artificiale) **proteza.**

kamunic-i *m* (përdorun me ironi) komunist-i **komunac.**

kanjon-i *m (frengj.)* grykë e thepisun **kanjon.**

kapucar-i *m* hafije-a **dostavljač.**

kar/a/van-saraj *m (pers. ar.)* han qiraxhijsh **karavan-saraj,** svratište, prenoćište, han.

katue-toni *m (pl.* katoj) kësollë nëndhese, **kaçorr-i, zemunica.**

kauk-u *m (tur.)* çallmë-a, saruk-u **kauk,** çalma, saruk.

kemtore-ja *f* ena ku digjet tamjani, temjanicë-a **kadionica.**

kiç-i *m* pjesa e përparëme e anijes (lundrës) **pramac,** kljun (lađe).

kingël-a *f bot.* (Sambucus ebolis) **avdikovina, aptovina.**

klisar-i *m (greq.)* kishtar-i **klisar,** crkvenjak.

koktell-i *m (angl.)* përzimje likerësh **koktel.**

koritje-a *f* turpnim-i **bruka.**

kronogram-i *m (greq)* mbishkrim ose varg i cili përmban numra që së bashku shenojnë vjetin e një ngjarjeje **hronogram.**

kujundžija-u /ja/ *m (tur)* argjentar-i **kujundžija,** zlatar, juvelir.

kulb-i *m* kurpën-i, kurpër-i *bot.* (Clematis vitalba) pa**vitina,** pavetina. skrobut, bela loza.

kumandar-i *m* komandant-i (çete) **četovođa,** komandir (čete).

kupí-ja *f* rrêm-i **veslo.**

kupitë (me) me vozitë, **me** lundrue me rrema (kupí) **veslati.**

L

lahës-i *m* **kupač.**

lëpê-ja *f* avullinë-a **izmaglica.**

lisní-ja *f* lisnajë-a (pyll drujsh q'u bijnë gjethët) **belogorica.**

luftësi-ja *f* frymë luftarake **borbenost.**

lul/e/-kadife-ja *f bot.* (Tagetes patula) **kadifica.**

Ll

llapitë (me) me hangër tue përplasë buzët **mljaskati, mljackati.**

llaptimë-a *f* feksim-i, reflekt-i **odblesak.**

llojndryshëm *adv.* **raznovrsno.**

llupë (me) *fig.* me përla, me rrue, me fshi **žderati.**

M

maksimë-a *f* **(lat.)** fjalë e urtë, fjalë ari; **fjalí që** shpreh një rregull **maksima.**

malbrez-i *m* horizont-i **vidik,** horizont.

mandall-i *m (tur.)* shul dere, drang-u **mandal** (pretek na vratima).

mansard-i *m (frëngj.)* këthina nën pullaz **mansarda.**

manjolë-a *f* (nji lloj bime me gjethë përherë të blerbë e të mshelltë, me lule me erë të kandëshme) *bot.* **(Magnolia grandiflora) minjolija.**

maunë-a *f* anije /m/ bartëse pa motorr, remorkiator-i **šlep.**

mbresë-a *f* 1. (vazhdë-a, vumratë-a, qerme-ja) **ožiljak,** brazgotina; 2. **(përshtypje.) utisak.**

menazherí-ja *f (frengj.)* kopsht bishash **menaxherija**, zvernjak, živinar nik.

mera-ja *f (ar.)* kullotë-a **utrina**, pašnjak, meraja.

meram-i *m (ar.)* qëllim-i; dëshirë-a **meram**, namera, cilj; želja.

molikë-a *f bot.* (Picea omorica) **omorika.**

monden/e/ *adj. (frëngj.)* njeri që sillet në shoqní „të naltë„ **monden**/ka/.

mospërfillje-a *f* indiferencë-a **ravnodušnost.**

mualim-i *m (ar.)* mësues-i; mësues-besimi **mualim,** veroučitelj.

mu/h/asere - ja *f* rretíhim - i **muhasera,** opsada.

murtat-i *m (ar.)* murtad-i trathtar-i **heretik-u murtat /in/,** izdajnik, izdajica; jeretik.

mukajet-i *m (ar.)* kujdes-i, vemendje-a **pažnja,** briga, mukaet.

musandër-a *f* dollap dysheksh në mur **musandra.**

myhyr-i *m (pers.)* vulë-a **pečat,** muhur.

mylazim-i *m (ar.)* toger-i (policije) **mulazim,** komandir policije.

myteselim-i *m (ar.)* drejtor policije **muteselim,** upravni činovnik.

N

namuz-i *m (tur.)* denjësí-ja, sedër-a nderë-a, erz-i **obzir;** por e mbajtën friga e namuzi ali su ga strah i obzir obuzdali.

naxhake-ja *f (tur.)* nagaçe-ja, sëpatë-a, sopatë-a, çakorreja, latore-ja **nadžak.**

ngac-já *f* 1. (rast-i) **prilika;** 2. (kohë e lirë) **nerad,** dokolica.

ngërthye (me); —— vetullat (me çue vetullat përpjetë) nakostrešiti obrve.

ngjyrësí-ja *f* kolorit-i **kolorit,** boja.

nimet-i *f (ar.)* bukë-a, **hleb,** kruh, nimet.

O

opqinë-a *f (slav.)* prindët (familja) e **grues rod/bina/;** me shkue n'opqinë iči u rodbinu.

P

pallangë-a *f (sërb.)* pallankë-a (katund i madh me pazar, qytet i vogël) **palanka.**

paméshirësí-ja *f* **nemilost;** me ra në paméshirësí pasti u nemilost.

papërfillje-a *f* **shih mospërfillje.**

paradhomë-a *f* **predsoblje.**

paturicë-a *f (sërb.)* patur-i, turkoshak-u **poturica.**

pezhishkë-a f (pëlhurë, rrjetë marimange) **paučina.**

përgjel/l/-i *m (pers.)* **sheste-a,** kompas-i šestar.

përkrenare-ja *f* helmet-i, tarogëz-a **šlem.**

plevatë /me/ *(sërb.)* me plivatë, me notue, me mnotue (thuhet për sende që notojnë mbi ujë) **plivati.**

pupë-a *f* ana e kundërtë e kiçit t'anijes **(lundërës) krma.**

purë-*a f (it)* purro-ja (fletë duhani të mbështjelluna në trajtë cigareje të trashë) **cigara.**

Q

qatib-i *m (ar.)* qatip-i, shkrues-i; sekretar-i **kjatib,** pisar **tajnik.**

qeder-i *m (ar.)* dam-i **zlo, šteta.**

qeha-ja *m (tur.)* qehaja-i (zavendës i vezirit) **ćehaja** (vezirov zamenik).

quprí-ja *f (tur.)* urë-a **ćuprija,** most.

qerme-ja *f* vurratë-a, mbresë-a, vazhdë-a (shej çjerrjeje në fëtyrë) **brazgotina,** ožiljak.

R

raditë *(me)* me nozullue, me furnizue **nabaviti,** nabavljati.

raje-a *f coll. (ar.)* skllev-t, zhumlí-ja (vogëlsí e mënshtrueme e e shtypun; të krishtenët në kohën e zaptimit turk) **raja,** rajetina.

rastësí-ja *f* eventualitet-i **slučajnost.**

rezignacion-i *m (frengj.)* (pajtim me fatin) **rezignacija.**

rytbe-ja *f (ar.)* gradë-a **službenički stil** (stepen), čin.

Rr

rrem-i *m* kuki-ja **veslo.**

rremtar-i *m* kupitar-i, voztar-i **veslač.**

rrozhâ-ni *m* degë (rrem) lumi **rukav /ac/.**

rreshme-ja *f* ortek-u (pl. ortiqe) rrungë-a, rrungallë-a, rrollmë-a, valangë-a **lavina.**

rrëmore-ja *f* rrëpinë-a **strmina.**

rruzare-t *f pl.* tespih-të **brojanice,** tespih.

S

sabí-ja *f (ar.)* foshnje-ja, kërthí-ja, fëmi-ja **sibijan,** sitna deca, nejač.

sagllam *adv. (tur.)* saktë; siguri sht; me marrë të tretën sagllam primati **dobru** trećinu.

sefer-i *m (ar.)* mueji i dytë i kalendarit musliman **sefer** (drugi mesec muslimanskog kalendara).

sejmen-i *m (pers.)* ushtar-i, rojtar-i **sejmen,** stražar.

seiz-i *m (ar.)* sherbëtor kuajsh **seiz,** sluga, momak, posilni, konjušar.

sendërgjue (me) me trillue, dzumiti izmisliti.

sepet-i m *(tur.)* **sepet,** kotarica.

serasqer-i *m (pers.)* gradë më e naltë n'ushtrín turke, kryegjeneral-i, gjeneralisim **serasker** (najviši rang u turskoj vojsci).

siklet-i *m (ar.)* garramet-i **muka,** teškoća, **tegoba.**

sixhil-i *m (pers.)* proces-verbal-i; regjistër-i protokol-i **sidžil,** zapisnik, protokol.

skif-i *m (angl.)* sulë-a, barkë-a (garash) **skif.**

smalt-i *m (it.)* zmalt-i **emalj,** gleđ, pokost.

snob-i *m (angl.)* njeri që imiton njerëzit e naltë **snob.**

sogje-ja *f* (vend rojeje) **udubljenje u zidu za stražare** osmatračnica.

spikamë-a *f;* ---- muri **ispust.**

subashë-a *f (tur.)* sherbëtor i agës; polak-u; kryeplak katundi **subaša,** poljar.

sule-ja *f* sulë-a (barkë e vogël) **čun.**

Sh

shelbim-i *m* shpëtim-i **spasenje.**

shelbues-i *m* shpëtimtar-i **spasilac.**

shenlîëk-u *m (tur.)* **šenluk;**

me ba ----- (me ba haré me qenë në gazmend šenlučiti, veseliti se.

shishko *adj.* (*tur.*) shishman, taravol **zdepast**, šiško.

shka-u *m* shqa-u (*pl.* shkje, shqé) gogël-a **Vlah** (emën përbuzës për Sërbët ortho-doks në Kroaci e në Bosnë e Hercegovinë).

shkeme-ja *f* shkemë-a *bot.* (Rhus cordaria) **ruj.**

shognidashsí-ja *f* **druželjublje.**

shpricer-i *m* (*gjerm.*) venë e përzieme me sodë apo me ujë mineral, **shpricer.**

shushatë (me u) me u bâ matuf **izlapeti.**

T

tabiat-i *m* (*ar.*) natyrë-a **narav**, tabijat.

tabor-i *m* (*slav.*) bataljon-i **tabor**, bataljon.

takmak-u *m* (*tur.*) toqmak-u, varrë-ja, çekan druni **malj**, drveni bat.

teferiç-i *m* (*ar.*) pikník-u (dalje jasht qytetit për qejf e ajr të pastër) **teferič**, izlet.

temjanicë-a *f* shih kemtore.

teskere-ja *f* (*ar.*) deshmí-ja; leje — kalimi **teskere**, uverenje; propusnica.

tenezyl (ar.) me bâ —— (me pasë dejësín, me bâ kabull, **me begenisë**) **udostojiti.**

teodolit-i *m* (*greq.*) instrument dhématjeje **teodolit.**

tevabí-ja *f* (*ar.*) suitë-a pratnja **tevabija**, svita.

tezg/j/ere-ja *f* (*tur.*) lesë-a, leste-ja, vig-u, shkalc-i, bartore-ja **tezgere**, nosila.

tollovinë-a *f* rrëmujë-a, pshtjellim-i, trazim-i, përziemje-a **mešavina**, gužva.

triptikon-i *m* (*greq.*) **tregim** tri pjesësh **triptih/on/.**

turkoshak-u *m* patur-i, paturicë-a **poturica.**

tymtar-i *m* pastrues oxhaqesh **dimnjačar**, odžačar.

tym/t/ore-ja *f* oxhak-u **dimnjak**, odžak.

V

vergjí-ja *f* (*tur.*) tagër shtëpije (pasunije të paluejtshme) **porez** na nepokretninu.

vilanosun (i,e,të) *adj.* i zvetdijshëm, i zalisun, i mekun, **i pakun onesvešćen.**

vravrashkë-a *f* pishë-a e ndezun **mašala**, baklja.

vurratë-a *f* qerme-ja, mbres-a **brazgotina, ožiljak.**

Y

ylema-ja *f* *coll.* (*ar.*) dijetarë-t mslimanë **ulema**, muslimanski učenjaci.

yzën-i *m* (*ar.*) leje-a; pëlqim-i **odobrenje**; dozvola.

Xh

xhenaze-ja *f* (*ar.*) 1. (gufomëa, kufomë-a) **leš**; 2. (salikim-i, vorrim-i, varrim-i) **pogreb.**

xhephane-ja *f* (*pers.*) municion-i **džebana** (džepana), municija.

xhulus-i *m* (*ar.*) nji lloj tagri në natyrë apo në të holla që merrshin Turqit prej kishave **džulus.**

Z

zahar athue, vallë, **zar**, je li.

zamarrëse-ja *f* (telefonska) **slušalica.**

zaptí-ja/u/ *m* (*ar.*) xhandar i Turqis, rojtar-i **zaptija**, stražar.

zehër-i *m (pers.)* **helm-i, far-**mak-u **otrov,** zeher.
zijaret-i *m (ar.)* vizitë-a, të pamë, **poseta, zijaret.**
zindan-i *m (pers.)* hapsane-ja, burg-u **zindan** haps/ana/, tamnica, zatvor.
zavetdijshëm *(i, e, të)* adj. i mekun, i zalisun, i vilanosun, i pakun, **onesvešćen.**
zullumqar-i *m (ar.)* damtar-**i,** avan-i **nasilnik,** zulumćar, siledžija.

Zh

zhapllinë-a *f* zhapllimë-a (rrahje kamběsh në t'ecun) **bat.**
zhur-i *m (frengj.)* ndejë argëtimi mbas dreke, **žur.**

P Ë R M B A J T J A

	Faqe
1. Parathanje — — — — — — — — — —	5
2. Ura mbi Zhepë — — — — — — — — — —	21
3. Trupi — — — — — — — — — — —	30
4. Në mysafirhane — — — — — — — — — —	43
5. Në zindanë — — — — — — — — — —	56
6. Veletovcit — — — — — — — — — —	64
7. Tregime mbi çifçin Siman — — — — — —	74
8. Olujakët — — — — — — — — — —	106
9. Brigjet e Rzavës — — — — — — — —	116
10. Qylymi — — — — — — — — — —	129
11. Kosa — — — — — — — — — —	140
12. Zeka — — — — — — — — — —	147
13. Elektrobih — — — — — — — — — —	267
14. Shkurtimet e fjalorit Fjalorthi — — — — — — — — —	273

Redaktori teknik
JANI GJINO

Korektori
ZEKIJE PALLASKA

Për botuesin
REMZI ZHAHSIVARI

Duel nga shtypi në fruer të vjetit 1954

U shtyp në shtypshkrojën
„MILLADIN POPOVIQ" — Prishtinë